

ՄԻՈՆ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

100 ԱՄԵԱԿ

2015

ՅՈՒՆ . ՓԵՏՐ . ՄԱՐԻ . ԱՊՐԻԼ

Ի Ո Ն

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
Պաշտօնաթերթ Երուսաղեմի Հայ Պատրիարքոսի
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ
2015

2015 • ՅՈՒՆ. • ՓԵՏՐ. • ՄԱՐՏ • ԱՊՐԻԼ

2015 • JAN. • FEB. • MARCH • APRIL

SION

2015

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE,
JERUSALEM

Proprietor : His Beautitude The Armenian Patriarch of Jerusalem

St. James Press, Jerusalem

ՆՐԱՄԱՆԱԲ
ԴԱՏՐԻԱՐԲ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
Ս. ԱԹՈՌՈՅՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
ՏԵԱՌՆ ՆՈՒՐՆԱՆԱՅ
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵԳԻՍԿՈԳՈՍԻ

671-2017

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս
Մ Ն Ա Ի
Ե Ի Յ Ա Յ Տ Ն Ե Յ Ա Ի

«Եւ Բանն մարմին եղև եւ ընակեաց ի մեզ»:

Գրագիտո՞ւհի Սեւան Լակերո՞ֆ, իր «Կայսեր Տեսիլք»ը Ծննդեան պատմութեան մէջ, կը նկարագրէ թէ ինչպէս Օգոստոս Կայսր, երբ օր մը զոհ մատուցանելու համար կը բարձրանայ Կապիտոլիոն, չճանաչող սի քանի ծերակուտականներ, շողորթ-թելով կ'ըսեն անոր թէ ինք էր յարմարագոյն աստուածը պաշտուելու այդ լեռան բարձունքին: Սակայն քիչ անդին կանգնած պառաւ գուշակ մը յառաջանալով դէպի կայսրը, մէկ ձեռքով կը բռնէ անոր թելը եւ միտով ցոյց տալով հեռաւոր Արեւելքը, կ'ըսէ. «Դիտէ՛: Յանկարծ կամարակապ երկինքը բացուելով կայսեր նայուածքը կը ճամբորդէ ու կը հանգչի աննշան քարայրի մը մէջ, ուր կ'երեւին մի քանի հովիւներ եւ մանկամարդ կին մը ծունկի եկած սուրբի յարդի դէպին վրայ ընացող նորածին մանուկի մը առաջ:

Պառաւ գուշակը մագիլներու նմանող իր մատներով ցոյց կու տայ անմեղ մանուկը եւ զի ու արհամարհական քրքիջով կը պոռայ. «Ողջո՞յն ո՞վ կեսար, ա՛յս է Աստուածը, որ պիտի պաշտուի այս Կապիտոլիոնի վրայ»: Ապա կարծէք երկրագունդին ամէն կողմէ լսողո՞ղ ձայնով կը գոռայ. «Կապիտոլիոնի այս բլրան վրայ պիտի պաշտուի միայն աշխարհի Փրկիչը՝ Քրիստոս, եւ ոչ թէ թոյլ ու տկար սահկանացու մը...»: Որուն վրայ Օգոստոս խստի կ'արգիլէ շինութիւնը իրեն ձօնուած տաճարին, որուն փոխարէն սակայն կառուցել կու տայ նորածին Աստուած-Մանուկին նուիրուած սրբարան մը, ու զայն կը կոչէ «ԽՈՐԱՆ ԵՐԿԻՆՔԻ»:

2000 տարիներ առաջ, ի լրումն ժամանակի, Ծննդեան այդ առաջին գիշերը, յախտնական եւ բազումողորմ Աստուած, իր համապարփակ գութով մուտք գործեց մարդկային պատմութեան մէջ: Ան խոնարհեցաւ Բեթղեհէմի ամենահասմեստ եւ անհիւրընկալ երդիքներէն մէկուն տակ եւ ինքզինք հանդերձեց մեր մարդկային անգօր ու խոցելի մարմնով: Բեթղեհէ՛մ, Տուն Տացի, եւ ծնող Մանուկը կու գար դառնալու «Կենաց Տացը», «...եւ Բանն մարմին եղև եւ ընակեաց ի մեզ ...» (Յովհ. 1:14): Այսպէսով՝ Աստուած,

այս նորածին Մանկան, Բանին, Խօսքին, իր մեծագոյն եւ ամենաբաղոյր պատգամին միջոցաւ կու գար հաղորդակցիլ այս աշխարհին հետ: Աստուածորդին իջեանին մէջ տեղ չգտաւ եւ անելի ետքն ալ տեղ պիտի չգտնէր չճանաչող մարդոց սիրտերուն մէջ, որուն համար ալ զինք խաչ պիտի հանէին:

Թող վայրկեանի մը համար, սիրելի հայորդիներ, թոյլ տանք մեր երեակայութիւններուն հանգչելու նորածին Հրաշք-Մանկան սուրբին մէջ, որ շրջապատուած է անոր պատանուի մայրով, իր խօսեցեալով, հովիւներով եւ Արեւելքէն տակաւին նոր ժամանած նոր մոգերով եւ թող հոգիի աչքերով նայինք սուրբին մէջ հանգչող անմեղութեան եւ բարութեան մարմնացում եղող այդ Նորածին Մանկան եւ երեակայութեամբ հաշուենք անհամար հետետրոյնները Աստուածորդւոյն եւ թէ քանի՛ հոյակերտ տաճարներ ու եկեղեցիներ, վանքեր եւ մենաստաններ ձօնուցան իր անունին. ահա՛ ասոր մէջ կը կայանայ հրաշքը այդ համեստ սուրբին:

«Եւ Բանն մարմին եղև...». մարդացեալ Աստուծոյ այդ խորհուրդին, փառքին եւ մեծութեան ետին կայ տրոփող մարդկային սիրտ մը, ամենանուրբ եւ ընքնոջ զգացումներով լեցուն սիրտ մը, որ պիտի գար անցնելու մարդկային մտքի եւ մարմնի բոլոր փորձութիւններէն եւ յաղթելու անոնց, ան պիտի հալածուէր, տառապէր եւ չարչարուէր եւ մարդկային մեղքերուն գումարը առնելով իր անձին վրայ պիտի տար զոհողութեան գերագոյն օրինակը, ահա ա՛յս է զվխաւոր դասը սուրբին եւ Խաչին, որ մենք կը փորձենք մոռնալ, եւ որ այսօր ամէն ժամանակէ անելի Ծննդեան այս սուրբ տօնին Ան՝ որ եկաւ բառնալ զմեզս աշխարհի: Եւ Հրաշք-Մանուկը, որ այսօր դարձեալ կը ծնի մեր հոգիներուն մէջ, ինքնին ամբողջական խորհուրդն է ու մարմնացումը սիրոյ եւ խաղաղութեան: Ու կրօնք մը, սիրելի հաւատացեալ հայորդիներ, որ մեզի կը ներկայանայ Բեթղեհէմի ծնունդի պատկերով եւ Ս. Երրորդութեան յղացքով, կը դառնայ միայն գերագնացօրէն մարդկային եւ ընկերային, առանց երբէք հիննալու այնքան

ատեն որ մարդկությունը ունի բարձրագույնին ընթանման կարողությունը:

Ու այս օրերուն, Միջին Արեւելք կ'ապրի տագնապի ու արհմի օրեր, երբ կարգ սը մոլեռանդներու կոյր եւ լոյժ հաւատքը միացած իրենց խաար ու բիրտ ոյժին, կու գան քանդել ուրիշներու կեանքը գեղեցկացնող հոգեկան արժեքները: Ու այս գիշեր մենք՝ քրիստոնեաներս, կրկին անգամ կը դիմենք մարմնացեալ Աստուծոյն, ձայնակցելով երկնային մարմիններուն եւ կը կրկնենք. «Ի յերկիր խաղաղութիւն եւ ի մարդիկ հաճութիւն»: Ո՛չ մէկ ատեն Միջին Արեւելքի բնակչութիւնը ունեցած է այսքան լլկիչ մտահոգութիւն եւ տառապանք, արցունք եւ արիւն եւ այս բոլորը իրմէ՛ իրեն: Կ'ապրինք գահավիժող ու դէպի անդունդ դիմող երկփեղկուած հակասութիւններով աշխարհի սը մէջ, ուր մարդ արարածը այլեւս զրկուած է ո՛չ միայն ֆիզիքական այլ նաեւ հոգիի ու մտքի ապահովութենէ, կ'ապրի սարսափի եւ արհաւիրքի աշխարհի սը մէջ, ուր կարծէք մարդկութիւնը այլեւս կ'անցնի բարոյական հոգեվարքէ՛ սը, նման այն օրերուն՝ երբ քսան դարեր առաջ հին աշխարհը կ'անցնէր նոյն բովէն, սակայն որուն կու գար Աստուածորդին բերել անոր փրկութիւնը: Այն ինչին որ ականատես կ'ըլլանք այս օրերուն, կրկնութիւնն է նոյն ահաւոր պատկերին՝ միայն աւելի ահագնացած չափանիշերով: Այս մեր աշխարհը, որ տակաւին կազմութեան մէջ է, ունի իր տարբեր արժեքափերը, ուր անասնացած մարդը՝ ապափնած իր խեռ դատողութեան եւ կրօնքին, ցեղն ու ֆիզիքական բիրտ ոյժը կը գերադասէ իրականացնելու իր անմարդկային եւ անկրօն ձգտումները, անտեսելով Աստուածայինը: Մարդիկ՝ որոնք փոխանակ սիրով եւ փոխադարձ յարգանքի կը նախընտրեն պատերազմը, նախաձիրն ու արիւնը: Դժբախտութիւնը հոն է, որ տակաւին չգտնուեցաւ Արաբ ղեկավար սը, կրօնական թէ քաղաքական, որ քաջութիւնն ու առնականութիւնը ունենար հրապարակաւ եւ ի լոյր աշխարհի պախարակելու դժոխքի այս ծնունդները: Եւ այսօր, ամէն ժամանակէ՛ աւելի մարդկութիւնը կարիքը ունի Սիրոյ, Խաղաղութեան եւ Արդարութեան Նորածին իշխանին, որուն մարմնացումը պիտի գար դառնալու մարդուն աղարտուած նկարագիրը հաւաստակշռող յայտարարը. Սէր, Արդարութիւն եւ Խաղաղութիւն, այն երեք անբաժան եզրերն էին, որոնց վրայ Աստուածորդին պիտի գար հիմնելու իր յափտենական թագաւորութիւնը:

Այս գիշեր մարդացող Աստուծոյ փառքին, մեծութեան եւ խորհուրդին ետին կայ տրոփող, իրա՛ն մարդկային սիրտ սը, որ կը զգայ ու կ'ապրի մեր ցաւերն ու վիշտերը: Եւ այս սուրբ գիշերուան մէջ ծնող Աստուած-Մանուկը, սիրելի հայրորդիներ, քաջ ծանօթ է մարդկային մեր

տուայտանքներուն եւ տկարութիւններուն, բան սը, որ մեզ կը թելադրէ թէ կարելի չէ բաժնել Բեթղեհէմի եւ Գողգոթայի մտորի եւ խաչի ժամանակին ու իմաստին մէջ, որովհետեւ, Ան, ո՛չ միայն իր խոնարհ ծնունդով այս սուրբ մտորին մէջ, այլ նաեւ իր անցած ամօթանքի, տառապանքի, չարչարանքի, մահուան եւ յարութեան միջոցաւ եղաւ Փրկիչը աշխարհի:

«Եւ Բանն եղեւ մարմին եւ բնակեաց ի մեզ», անտարանները կու գան մեզի հաւատիացնելու թէ այս աշխարհի վրայ վերջին խօսքը այլեւս մեղքին եւ անոր վիժակներուն ու բախտախնդիրներուն չի պատկանիր եւ թէ Երկնաւոր Տօր Աստուածային սիրոյ կրակը, որով, Միաձին Որդին գիտցաւ հրդեհել մարդոց սիրտերը, այլեւս երբեք պիտի չմարի, եթէ մենք միշտ նայինք դէպի Բեթղեհէմ, ուր սկսաւ Խաչի բուն ճամբան: Սուրբ Ծննդեան առաջին այդ գիշերը, երբ Աստուծոյ խօսքը մարմինն ու կերպարանն առաւ, այսօր դարձեալ պիտի մարմին առնէ մեր հոգիներուն եւ սիրտերուն մէջ, եթէ շարունակենք նայիլ եւ տեսնել Բեթղեհէմի երկնակամարը բռնկեցնող լուսաշող գիսաստղը:

Ժողովուրդ Հայոց, որ ի սփիտս աշխարհի եւ մանաւանդ ի Սուրիա, Լիբանան, Իրաք եւ Յորդանան, դուն դարերով հաւատացած ես եւ տենչացած խաղաղութեան, արդարութեան եւ մանաւանդ սիրոյ, քաջ գիտնալով թէ միայն ասոնց ներկայութեան կարելի է իրագործել Աստուծոյ թագաւորութիւնը: Այս սուրբ գիշերին դարձեալ կը հնչեն զանգակներ Բեթղեհէմի, Միջին Արեւելքի անդոհին խառնելով իրենց քաղցր ու աներկրային մեղեդին եւ այժմ կանգնած Սրբոց Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութեան անդամներուն հետ Ծննդեան այս վեհավայրին մէջ, կ'աղօթենք որ լռեն պատերազմները եւ դադրին յարձակումները թշնամիներուն, մանաւանդ Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ, ուր քրիստոնեաներ, մանաւանդ մեր հայ եղբայրներն ու քոյրերը կը տուայտեն մահուան, սարսափի, անորոշութեան եւ աւերի մէջ: Նոր Տարուան սեմին եւ այս Սուրբ Գիշերին կը խնդրենք Բարձրեալն Աստուծմէ՛ որ իր հովանիին տակ անփորձ ու անվնաս պահէ Հայ ժողովուրդն ու մեր քրիստոնեայ եղբայրներն ու քոյրերը ամենուրեք: Ամէն

Բեթղեհէմ, 19 Յունուար 2015

Ն. Ա. Մ.

ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴԵԱՆ ՈՒՂԵՐՉՆԵՐ ԲՈՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԵՏԵՐՈՒ ԿՈՂՍԷ

2015-ի Ս. Ծննդեան հրաշափառ Տօնին առթիւ, ըստ ընկալեալ ասանդութեան, քոյր եկեղիներու պատկանող շքախումբեր իրարու կ'այցելեն անձամբ փոխանցելու համար իրենց շնորհատրանքները:

Այս տարուայ Ս. Ծնունդը զուգադիպելով Յեղատապանութեան 100-ամեակին, Երուսաղէմի հոգեւոր պետերը իրենց ուղերձներուն մէջ յատուկ ակնարկութիւններ ըրին այդ առթիւ:

Ստորեւ կը ներկայացնենք զանոնք:

His Beatitude Theophilos III Patriarch of Jerusalem

January 2015

Your Beatitude,
Your Eminences,
Your Graces,
Beloved Members of our Brotherhoods.

Christ is born! Glorify Him!

We greet you, Your Beatitude of Saint James, and your entire community in the Holy Land as you celebrate the Feast of Nativity of our Lord Jesus Christ. In this holy season, Christians everywhere are united in the mystery of the Word made flesh, the Incatenate Logos of God, whose birth in cave of Bethlehem ushers in the new age in which humanity has been reconciled to God.

As we greet you, Your Beatitude, on this happy feast, we are keenly aware that this new year brings in its train a tragic anniversary for the Armenian people. The Genocide that the Armenian people suffered a century ago remains a terrible stain on human history, and we remember especially all those who fled the terror and made their way to the Armenian community in the Holy Land, where they found refuge, safety and a new life. We assure you and your people that we shall be keeping you in our prayers as the centenary unfolds, and especially in April when the commemorations around the world will be focused on who suffered and lost their homes, families, and lives

in this act of man's inhumanity to man.

We live in world in which, even now many different ethnic, religious, and cultural groups and communities continue to suffer persecution, violence, and even annihilation. The centenary of the Armenian Genocide, as well as the plight of many in our region today, are stark reminders that we ever be vigilant in opposing in the strongest possible terms and at every opportunity acts of terrorism, violence, and degradation.

Our mission as those to whom the guardianship and the *diaconia* of the Holy Places has been entrusted is to ensure that all people without distinction are welcomed and cared for when they come for refreshment. The dialogue between our communities must always be of the highest calibre and commitment so that the world the world may see the fruits of mission clearly. Our relation with those who seek to help and support us both in this region and around the world are also of the deepest importance.

As we rejoice together in this holy season, may God bless you. Your Beatitude, in your primatial ministry, and may God bless the Brotherhood of Saint James and the people of the Armenian Community of Jerusalem and the Holy Land. We wish you all very happy Christmas and a peaceful New Year.

Thank you.

*His Beatitude Fouad Twal
Patriarch of Jerusalem*

Your Beatitude, Archbishop Manoogian
You Excellencies,
Dear Fathers,
Beloved Members of our respective communities,

It is our special joy to be here with you in this upper room", and close to you, on the great occasion of our celebration of the Birth of Jesus. We extend to you our benevolent and most cordial greetings. In the words of the Armenian tradition: "Christ is born and revealed!" "Good News for you and for us."

The Prophet Isaiah recounts the Seraphim crying to one another: "The whole earth is full of his glory!" Where do we see this glory that fills the earth? Looking around, we see much "un-glory" in our environment. We see a world where violence, self-worship, greed, egoism, and immorality dominate. Many souls are plunged into darkness.

In the face of present-day circumstances of chaos and danger, and especially remembering the horrible situations of the people in Syria, Iraq and Gaza, let us implore the Mother of God, who is Mother of us all, to suppress violence and wars, to crush the power of evil, and to establish her Son's kingdom in hearts, so that we will see the whole earth full of his glory.

For Armenians, this year possesses a depth of meaning with a message for each of its citizens. April 24th,

marks 100 years of the Armenian Genocide, when, during World War I, the Turkish forces murdered 1.5 million Armenians living within the Ottoman Empire. They uprooted your ancestors from their historic lands, leaving their churches in ruin. Those who survived the Genocide were exiled, and scattered across the earth. To the present day, your people have a giant to defeat; one that comes in the form of denial. Turkey sees the Armenian genocide as a mere fantasy. Some nations have had the courage and conviction, to recognize and condemn the Genocide. However, the giant of denial has lived far too long. It must be defeated with the truth. We pray for this victory!

This week, we started a Week of Prayer for Christian Unity. The theme: "Jesus said to the Samaritan woman: Give me to drink". This is the call of Jesus to each one of us. It is a call to satisfy Him. We should be pouring out ourselves now, spending to the last limit to satisfy His thirst, rather than simply drawing on Him, to satisfy our thirst. Our Christian responsibility is to be a satisfaction to Him.

We can be that satisfaction, if we fulfill His thirst for Unity in His Body. Therefore, let us be zealous to work and pray in a spirit of co-operation, and commitment to the Unity of the Christian Church. When we satisfy His thirst, there is no room for division. Consequently, may this week of prayer be a full and visible communion between us. Together we are jointly responsible for what is our common mission, which is to teach the apostolic faith and to witness to the love of Christ for all human beings, especially those living in difficult circumstances.

May God bless you, Your Beatitude, in your ministry, and may God bless our respective communities, as well as all the peoples of Armenia, Syria, Iraq and our beloved Holy Land, Amen.

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ ՊԱՏԻԻԱՐԻ Տ. ՆՈՒԻՆԱՆ ԱՐԶ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ՊԱՏԱՄԻԱՆ ԽՕՐԶԵՐԸ

To His Beatitude Theophilos III

Your Beatitude
Eminences
and dear Brothers,

Thank you very much for your kind words and wishes on the occasion of New Year and Christmas. Once again we are standing on the threshold of a "Great Mystery" that announces the birth of the Son of God and our Savior. Centuries and many generations have gone by since that unique event, empires, mighty rulers and ideologies have come and became a part of history, yet the presence of the Word of God that became flesh on the night remains vivid in the minds of true Christians.

This year, the birth of our Savior, whom the Prophet Isaiah announced as "The Prince of Piece", is indeed celebrated at a time when a serious threat overshadows the Middle East, and when serious violence continues to dominate our region, where brothers have turned against brothers and neighbors against neighbors.

A hundred years ago, in 1915, the Ottoman Turks undertook the most serious and biggest project of ethnic cleansing of their not only Armenian but Syrian and Greek populations as well and their entire spiritual patrimony. And nowadays, we are witnessing another ethnic cleansing that is taking place in neighboring Syria and Iraq, where ancient communities, with two millennias of history are being uprooted and destroyed. And now it is the mission of each and every Christian to serve our brothers and sisters in faith at this moment of their distress.

On April 24 of this year, Armenians will commemorate the Centennial of the Genocide of our nation. Besides a Million and a Half martyrs, hundreds of churches and monasteries were razed to the ground and thousands of manuscripts were torched. The same fate awaited our clergy, 5,000 of them were executed in public. In a few months time almost two millennia of Christian history went up in flames. But with the grace of God the Church rose from the ashes to serve Lord and its flock. Along Armenians, Greeks and Syrians also were subjected to the same fate.

Your Beatitude, at this joyous time of our New Year and Epiphany, let us share once again the joy of the feast of Nativity of our Lord and Savior, so that it may serve us as a source of inspiration and spiritual strength. May we all be blessed with the graces of our Savior.

Happy New Year and Merry Christmas.

To His Beatitude Fouad Twal

Your Beatitude
and dear Brothers in Christ,

Our late Patriarch, Abp. Yeghishe Derderian Derderian, once told the dramatic story of a sacristan, by the name of Marcos, who served in the St. James Cathedral in the 20s. Marcos came from a well to do family, in a small town in Turkey. In 1915, at the height of the massacres he sought refuge in the residence of the mayor, who was a family friend. The mob found out where he was hiding, they surrounded the mayor's residence and demanded him to hand Marcos over. The mayor informed them that Marcos converted into Islam, but they wanted to hear it from him. The Mayor asked him to come to the door and declare just for a moment that he had converted to Islam. Marcos' reply was: "Even one minute is too long. I will not deny my lord for a second". And he never did. However, later on the mob took the mayor's word and went away. The bloody years of 1915 - early 20s were full of such stories when Armenians stood on their ground and preferred the crown of martyrdom.

In the early 20th century, the Turkish authorities implemented their biggest project of ethnic cleansing, not only involving people, but their churches, monasteries and their entire spiritual patrimony. And nowadays, we're are witnessing another ethnic cleansing that is taking place in the Middle East. Syria and Iraq, where ancient communities, with two milleniums of history are being uprooted and destroyed.

His Holiness the Pope does not miss any oppor-

tunity to stress the urgency and the seriousness of the problem, and He is always articulate about it. We, in our turn, should be resourceful and think of ways to mobilize the public opinion and governments to apply more pressure on this issue, otherwise in a debate we will have only ghost communities in these countries.

Your Beatitude, on this festive occasion, on behalf of St. James Brotherhood and the Armenian community, I pray God, the Heavenly Father, to grant you health and long life to continue in Your efforts for the glory of the Church flock. I wish you, your clergy and community a Happy and a healthy year as well as a Merry Christmas to all. May God the Lord send his blessings.

To Franciscan Brothers

Your Paternity and dear brothers,

At this joyous season of the New Year and Christmas the eyes of the Christian world are centered again on the Manger of Bethlehem and the New-born King and Savior, whose message of Love, Peace and Brotherhood still remains strong and unshaken among the true believers. His great things of "Pieace and Goodwill among men" have echoed for centuries and have surely brought rekief to suffering people and turned their sorrow into joy.

This blessed season of New Year Christmas provide us, Christians, with a wonderful opportunity of a renewed life, to put on a NEW MAN, so that we can tread along the way that is ahead of us, to be able to accept the Light and the Truth that our Savior offers to us.

On April 24 of this year, Armenians will commemorate the centennial of the Genocide of our nation. Besides a Million and Half martyrs, hundreds of churches and monasteries were razed to the ground and thousands and thousands of manuscripts were torched. The same fate awaited our clergy; 5,000 of them were executed in public. In a few months time almost two milleniam of Christian history went up in flames. But with the grace of God the `Church rose from the ashes to save the Lord and its flock. Along Armenians, Greeks and Syrians also were subjected to the same fate.

We feel that, in this Centennial year it is the duty of each Armenian to remind to thw world about the plight of the Armenians. His Holiness, Pope Francis has already set a special day in April of this year to commemorate the event and I think it would be appropriate that Christians join in prayers in Jerusalem.

And nowadays, in our own region of the Middle East, again ancient communities are in danger of disappearing, and ir should be the duty of each and every Christian to try to mobilize our resources to attenuate this threat. It is our mission to serve our Christian brothers and sisters at this moment of their distress.

Your Paternity and dear brethren, at this point let us share the joy of the feast of Nativity of our Lord and Savior, so that it may serve us a source of inspiration and spiritual strenght.

Merry Christmas and a Happy New Year.

And nowadays, we're are witnessing another ethnic cleansing that is taking place in the Middle East. Syria and Iraq, where ancient communities, with two milleniums of history are being uprooted and destroyed.

ՍՈՒՐԲ ԾՆՈՒՆԴԸ ԲԵԹՂԵՏԷՄԻ ՄԷՁ

Սուրբ ծննդեան զարդարանքներն ու զիշերային լուսազարդերը Բեթղեհեմ քաղաքին տուած էին շքեղ տօնական տեսք: Ամբողջ քաղաքը կը ցնծար մեր Տիրոջ Յայտնութեան աւետիսով: Յունուար 18-ին հարիւրաւոր հայեր իրենց անձնական ինքնաշարժներով արդէն փութացած էին ներկայ գտնուելու մերձակայ հրապարակի տարածքին Ամեն. Պատրիարք Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի շքախումբին ժամանումին: Առաւօտեան ժամը 11-ին մեր հայ արի-արեւոյշներու փողերախումբի հնչիւններու ներքոյ, ապա «Խորհուրդ Մեծ» շարականի երգեցողութեամբ՝ Բեթղեհեմի հրապարակի մուտքին թափօրը դիմատրուէցաւ քաղաքապետին եւ իր աւագանիին կողմէ:

Ամեն. Պատրիարք Տօր դիմատրեցին Պաղեստինեան կառավարութեան Զբօսաշրջութեան նախարար Ազն. Տիկ. Ռուպ Մաայա, Պեթղեհեմի կառավարիչ Տիար Հիպրին ալ-Պաքրի եւ քաղաքապետ Ազն. Տիկ. Վերա Պապուն, Պեթղեհեմի ոստիկանութեան Ընդի. Տնօրէն Ալաա Շալապի եւ նախագահ Մահմուտ Ապպասի քրիստոնէական գործերու խորհրդական Տիար Զիատ ալ-Պանտար:

Քիչ աւելի ուշ ժամանեց նաեւ նախագահ Մահմուտ Ապպաս:

Երեկոյեան Ամեն. Պատրիարք Տօր գլխատրութեամբ Ս. Ծննդեան Տաճարի մուտքէն ետք կատարուէցաւ Հրազաւոյցի հոգեպարար արարողութիւնը, որմէ ետք Ս. Պատարագ սատուուցուեցաւ Ս. Արիին մէջ, ուրկէ հայերէն եւ արաբերէն լեզուներով Իր պատգամը տուաւ Ամեն. Պատրիարք Տայրը: Պաղեստինեան ձայնասփիւղը մօտ ժամ մը ձայնասփռեց Ս. Արի արարողութիւնը:

Յաջորդ օրը, Յունուար 19-ի լուսաղէմի ժամը 1:00-ին, կատարուեցաւ Զրօրիւնք, իսկ ժամը 4:00-ին՝ Ս. Պատարագ:

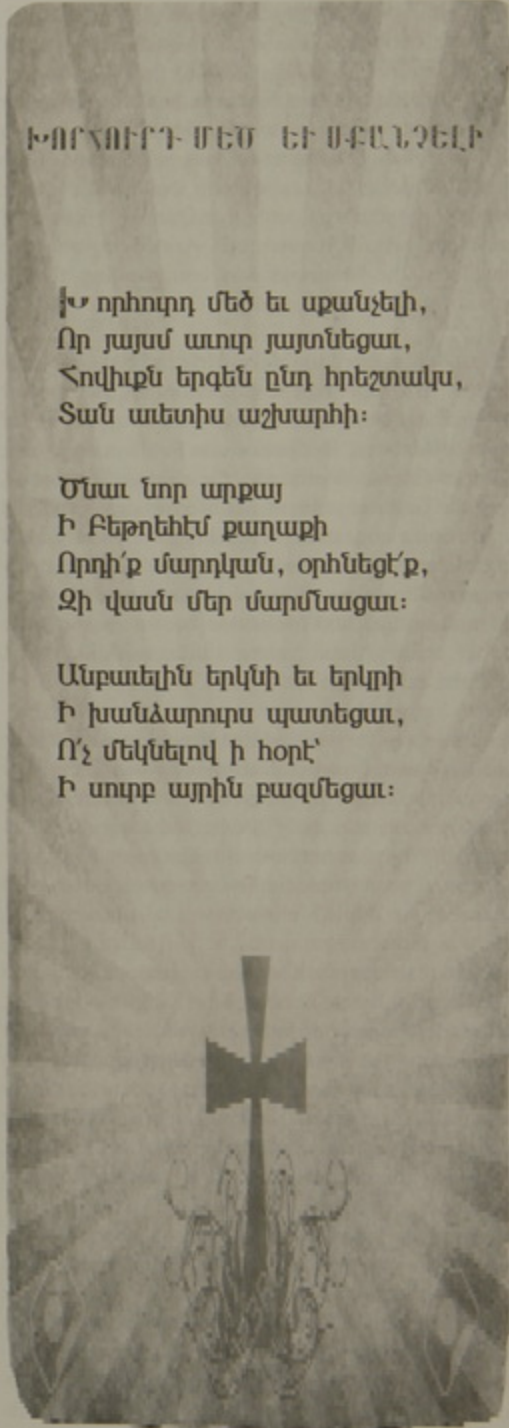
ՄՈՎՍԷՍ ԻՌԵՆԵԱՅԻ

ԻՌԻՆՈՒՐԴ ՄԵԾ ԵՒ ՍԳԱՆՉԵԼԻ

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի,
Որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ,
Տուփիւքն երգեն ընդ հրեշտակս,
Տան աւետիս աշխարհի:

Ծնաւ նոր արքայ
Ի Բեթղեհեմ քաղաքի
Որդի՛ք մարդկան, օրհնեցէ՛ք,
Զի վասն մեր մարմնացաւ:

Անբաւելին երկնի եւ երկրի
Ի խանձարուրս պատեցաւ,
Ո՛չ մեկնելով ի հօրէ՛
Ի սուրբ այրին բազմեցաւ:

HISTORY

QUEEN MELISENDE AND HER THREE SISTERS

By Jirair Tutunjian

King Richard the Lionheart, thanks to Sir Walter Scott's novels and Hollywood movies, is arguably the most famous personality of the Crusaders. If one were to look for his female counterpart, there's no doubt that Queen Melisende of Jerusalem, whose mother was Armenian, must be considered the luminous and commanding female figure of the Crusader royalty.

Melisende was born in Edessa/Urfa in 1105--six years after the Crusaders conquered Jerusalem. Her mother was Princess Morphia, daughter of Prince Gabriel of Melitene/Malatya. Her father was Baldwin de Bourg, Count of Edessa. Melisende, the eldest of four girls, spent the first ten years of her life in Edessa and had an Armenian education. When her father was picked king of Jerusalem to become Baldwin II, the family moved to Jerusalem. When she was in her late teens, her mother died and Melisende became a surrogate mother to her three young siblings—Alidz/Alice, Hodeirna, and little Yveta.

Melisende's father insisted that his eldest daughter be raised as crown princess. During her father's reign her title was "the king's daughter and heir to the kingdom." When she was in her early 20s, her father picked Count Fulk V of Anjou as her husband. The count was twice her age and was notable for his coarseness. He also had a married son. While Melisende was tall and beautiful, Fulk was short and eminently ugly. Realizing that the arranged marriage was for dynastic reasons (Fulk was a powerful ally of Louis VI, King of France), Melisende obeyed her father's wishes. There wasn't much love in the marriage. Soon after King Baldwin died and Melisende and Fulk began to share the crown of Jerusalem as co-rulers, Fulk began to undermine her position and placed his imported Frank friends in court, dismissing the established staff which was loyal to Melisende.

Fulk also encouraged the rumor that Melisende had an adulterous relationship with Count Hugh II of Le Puiset, Count of Jaffa and her childhood friend. When an attempt was made on the count's life, Melisende suspected her husband was behind the plot. Church leaders and most of the nobles sided with her. Fulk lost his nerve and began to cede power back to Melisende. After he died (1143) in a hunting accident, Melisende

ruled as queen and regent to her young son Baldwin III. As a deft diplomat, she prevented wars with the Saracens. To strengthen her family's rule over the Mediterranean's eastern littoral, she helped her sisters—Alidz and Hodeirna--marry the Prince of Antioch and Count of Tripoli respectively. And whenever her sisters had domestic problems, Melisende became a marriage counselor.

Queen Melisende

Contemporary chronicler William of Tyre wrote that Melisende was "beautiful, wise, sweet and compassionate." Others report that tenderness was not her way. She was brisk in manner and didn't suffer fools gladly. She had large, dark Armenian eyes, "smoke-dark eyelashes and strong dark brows." She was fond of riding in the sun.

Through her intercession, the Holy Sepulcher was reconstructed and altered. The cathedral's general lines have survived to the present. She also founded the vast St. Lazarus Bethany Abbey, a few miles southeast of Jerusalem, and through land endowments made it the wealthiest abbey in the Holy Land. She then appointed (1144) her youngest sister, Yveta, who was a nun, abbess there. She built an Armenian church over the tomb of Virgin Mary and endowed lands around it which now belong to the St. James' Armenian Patriarchate. Queen Melisende built the St. Anne Church in Jerusalem, one of the best preserved examples of Crusader architecture, over the traditional birthplace of Virgin Mary. To help pilgrims get their first sight of Jerusalem from a distance, she built an edifice west of the Holy City. She also helped enlarge Armenian Church lands southwest of the city which later became known as the Armenian Quarter.

Concerned in town planning and urban development, she built three adjoining bazaars which are still in use in the Old City of Jerusalem. A patron of the arts, she established a scriptorium where monks could produce illuminated manuscripts and books. Armenian monks at the scriptorium compiled her richly-decorated and ivory-covered prayer book which became famous as Melisende's Psalter. The pagination of book was in Armenian.

Because she enjoyed power, she didn't relinquish the throne to her teenage son, Baldwin III. She maintained that the boy was callow and acted too young for his

age. Baldwin finally rebelled against his mother and eventually won the contest. Queen Melisende retired in Nablus, north of Jerusalem, but she soon reconciled with her son and was back in power working with her son. She died in 1161 at the age of 56. Her three sisters nursed her in her last days. She was buried in the Church

of the Tomb of St. Mary, under the altar dedicated to Sourp Hovagim and Sourp Anna. To the end she remained an exceptional steward of the kingdom, according to contemporary chroniclers.

During her life and for centuries troubadours sang about her beauty and her supposed love affair with Count Hugh Le Puiset. In the 19th century Heine, Swinburne, and Cartucci revitalized interest in Melisende by writing about her life and beauty. The most famous work dedicated to her was Edmond Rostand's "Faraway Princess".

Princess Alidz/Alice

Melisende used her position to arrange dynastic marriages for her two sister—Alidz and Hodeirna. Alidz, pretty, headstrong and haughty, married Prince Bohemond II of Antioch in 1126, but like Melisende, Alidz had a rocky marriage. When her husband was killed—by the Saracens—while on his way to grab Armenian lands in Cilicia, 20-year-old Alidz unilaterally declared that she was the sole rule: she didn't consult the patriarch, the nobles or her father, Baldwin II of Jerusalem, the most senior Crusader ruler.

To hold on to power she sent a message to the Saracen Atabeg Zengi, governor of Aleppo and Mosul, and propositioned an alliance. Meanwhile her father, along with Melisende's husband, marched to Antioch. After a brief siege, Princess Alidz was forced to surrender. Baldwin II forgave her daughter and sent her to retirement in Latakia. He then appointed Count Joscelin of Edessa, who was half Armenian, as regent. Several years later, when Joscelin died, Alidz once again tried to take over as the ruler of Antioch. Through trickery—mainly by the Patriarch of Antioch—her 8-year-old daughter, Constance, was secretly "married" to a 36-year-old Crusader adventurer. Constance and her

husband became the new rulers. Alidz, who was barely 30, retired again, but this time permanently.

Countess Hodeirna

Hodeirna, Melisende's second sister, was plump and silver-haired. Like Alidz she was pretty, headstrong and impetuous. And like Melisende and Alidz, she had domestic problems from day one. Her husband (Count Raymond of Tripoli) suspecting her of adultery, kept her indoors. After prolonged quarrels, they reconciled through Melisende's mediation. When Melisende had a stroke, Hodeirna rushed to Jerusalem and together with Yveta took care of the queen.

Abbess Yveta

The youngest of the four sisters, Yveta, started life on a tragic and bizarre note. When she was five, her father (Baldwin II) went north to Syria to free an ally who had been captured by Turkish chieftain Timurtash. Instead, he too was captured. Queen Morphia hired Armenians to find the secret location where her husband was being held prisoner. When the Armenian scouts told her that the king was being held in Kharput/Kharpert, she entered into negotiations with Timurtash. To guarantee that Baldwin would pay the 60,000 Dinar ransom, little Yveta was handed as hostage to the Saracens. Thanks to the Armenians of Edessa, the money was raised and Yveta was released after being held hostage for nine months. One historian wrote: "She had gone away as a lively and often frivolous child, but came back silent and withdrawn and conspicuously devoted to prayer." At the appropriate age (1134), she became a nun. Melisende appointed her abbess of the St. Lazarus Convent and nunnery in Bethany. She remained there till her death.

Yveta's three sisters might have quarreled with their husbands but they never quarreled among themselves. They were women with power in an age when women had few rights. They were also half-Armenian and didn't look like Franks. The four daughters of Queen Morphia knew about the racial prejudice of the Frankish Crusaders. The three older ones were raised in the Armenian city of Edessa and had relatives and friends in that city. They also accompanied their mother to the Armenian church. Given the frequent absences of their father, their Armenian mother's influence on their education must have been paramount, especially since Armenian was their mother tongue. As well, like most Crusader ladies, they were surrounded by Armenian nurses and maids and a whole household of Middle Eastern natives.

According to some historians a great deal of their dis-

agreements with their husbands and resentments were rooted in their hostility to the foreigner Franks. They also knew how their father had mistreated, looted, and overtaxed the Armenians of Edessa. He had imprisoned Armenian nobles, confiscated their lands and given them to his Frankish knights. They knew that their father had tricked and threatened their Armenian grandfather (Prince Gabriel of Malatya) to extract more money than the promised dowry of Queen Morphia. Baldwin II, like his predecessor (Baldwin I) was an avaricious and cruel man. The girls certainly knew that their father's cousin and predecessor (King Baldwin I of Jerusalem) had betrayed and driven away his Armenian wife (Queen Arda, daughter of Prince Tatoul) once he had gone through her 12 million-Franc dowry.

Princesses Alidz' proposed alliance with Saracen Zengi was designed to form a military bloc which could erase Frankish presence in Antioch. She wanted to revive the Armeno-Syrian policy of thirty years back. Alidz was supported by Armenians of Antioch who considered

her as one of their own. The girls must have known that the Crusaders had been indirectly responsible for the massacre of Edessa Armenians.

While Melisende was a conscientious ruler, she and her sisters were indifferent to the welfare of the Franks in the Middle East. Their lifelong solidarity was a "sullen hostility to the world in which they lived," according to historian Zoe Oldenburg.

For three decades, starting in 1130, the Queen Melisende, Princess Alidz and Countess Hodeirna were the "newsmakers" of the Crusader world. While Armenian royalty continued its close relationship with the Frankish nobility for two more centuries, often giving their daughters in marriage to the Europeans, they never shone in the Crusader world as brightly as Queen Morphia's remarkable four daughters.

Note: Mr. Jirair Tutunjian, Toronto, is a native of Jerusalem. He has a long career in journalism and currently is the editor of Keghart.com English section.

Գրիգոր Նարեկացի

ՏԱՂ ԾՆՆԴԵԱՆ

Սէր ի յամպոյ անպ սիրեցեալ
օդոյն ցօղեալ ի նոյն գեղման
վայր իջուցեալ կաթս անձրեաց:

Ի սիրոյ սէր ծանուցեալ,
սիրաբողբոջ տարփմամբ լցեալ,
սիրով ընդ սէր միաբանեալ:

Լուսինն ի լոյս ի լոռան եկեալ,
ճոխ ճեմելով՝ գիշերավարն
ըզկնի ճեմէր բարկ աստեղօք:

Առաւօտուն ցօղիկն իջեալ,
ի նոր Սիոն զծայրսն տուեալ,
քաղցր արեով արուսեկին:

Գարունաբեր, գարնանաշարժ
գեղգեղելով երփնագարդեալ,
նոր հարսանեաց միաբանեալ:

Եկա՛յք նոր մեք զուարճացեալ,
վառ ի վառեալ տիպ ծալ ի ծալ
թփոյն տերն յօրինեսցուք:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍ

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ
ՍՐԲԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Արտաշես Սահակեան
Բ. Ընծայարան

Ա.- Ներածութիւն

Սրբապատկերը որպէս քրիստոնէական հոգեւոր մշակոյթի և գեղարուեստական մտածողութեան արգասիք՝ զարգացած է պաշտամունքի կանոնին զուգընթաց՝ համապատասխանելով վարդապետական և դասնաբանական ձեակերպութիւններուն: Հայ եկեղեցոյ մէջ սրբապատկերները առաջին հերթին այն գեղանկարներն են, որոնք կը պատկերեն մեր Տէրը՝ Յիսուս Բրիստոսը, Աստուածամայրը և սուրբերը: Այս սրբապատկերները կը զարդարեն Սուրբ Սեղանը, եկեղեցոյ դասը, տաճարի և գաւիթի որմերն ու սիւները: Այդ սրբապատկերներու առջեւ մենք սովորաբար մտնուելով կը վառենք ու կ'աղօթենք:

Ըստ եկեղեցոյ սրբազան աւանդութեան, առաջին սրբապատկերէն են Յիսուսի Դաստարակը և Աստուածամօր պատկերը, և խորհրդանշական է, որ այս երկու նուիրական պատկերները ժամանակին պատկանած են հայ եկեղեցոյ: Խիստ կարեւոր է սրբապատկերի իրատական դերը, անիկա զգաստութեան և ապաշխարութեան կոչ է՝ ուղղուած մեզի: Սրբապատկերը եկեղեցոյ և եկեղեցական ծիսակարգի անբաժանելի մասն է: Անիկա կարեւորագոյնն է պաշտամունքի ընթացքին օգտագործուող բոլոր ծիսական առարկաներու մէջ, քանի սրբապատկերի գոյաբանական հիմքը կը կազմէ Յիսուս Բրիստոսի գերբնական մարմնատրման անձանելի իրողութիւնը:

Աստուած Հոգի է, այսինքն զինք նկարագրել անհնար է, բայց երբ Ան մարմին կը ստանայ և Իրեն կը միացնէ մարդկային բնութիւնը, որուն շնորհիւ նաեւ ձեռք կը բերէ նիւթական կերպար, հնարատր կը դառնայ պատկերել զինք: Այսինքն՝ հոգեւոր էութիւնը կ'արտայայտուի զգացական կերպարի մէջ և միջոցով: Պատկերը տեսնելով՝ մենք մտովի կը դիմենք պատկերուածին: Երբ կ'աղօթենք սրբապատկերի առջեւ, պէտք է յտակ գիտակցինք, որ մեր աղօթքը ուղղուած է ոչ թէ պատկերին, այլ այն անձին, որ առկայ է պատկերի վրայ:

Ամէն մէկ սրբապատկեր գործածելի է

եկեղեցոյ մէջ միայն յատուկ կարգով օրհնուելի ու օծուելի ետք: ԺԲ. դարուն Յովհաննէս Սրկզ. վարդապետը բանաձեւած է

«Հայ եկեղեցոյ ուսմունքը սրբապատկերի վերաբերեալ հետեւեալ կերպով. «Սրբապատկերները կ'օգնեն հաւատացեալներուն մերձեւեալ Աստուծոյ»: Բրիստոսի պատկերի առջեւ պէտք է խոնարհիլ. խոնարհուող սակայն ուղղուած է ոչ թէ սրբապատկերի նիւթին, այլ նոյն ինքն Բրիստոսին: Աստուածածնի և սուրբերու պատկերներու առջեւ նոյնպէս պէտք է խոնարհիլ, սակայն այս խոնարհուող ոչ թէ Աստուածածնին և սուրբերուն ուղղուած է, այլ Բրիստոսին, քանի որ Աստուածամայրը եւ սուրբերը միայն միջնորդ կրնան ըլլալ մեզի համար Բրիստոսի առջեւ:

ՍՐԲԱՊԱՏԿԵՐ (յունարէն εἰκών eikon, պատկեր, կերպար), լայն առանով՝ Յիսուս Բրիստոսի, Մարիամ Աստուածածնի, Մանկան հետ Աստուածամօր, սուրբերու, Սուրբ Գիրքի դրուագներու և վարքերու պատկերներ, որոնք սրբազան (երբեմն՝ հրաշագործ) նշանակութիւն կու տան յատկապէս ուղղափառ եկեղեցիները: Նեղ իմաստով՝ միջնադարեան պաշտամունքային նկարչութեան տեսակ: Ըստ աւանդութեան ծնունդ է առած Բ. դարուն և ծաղկում է ապրած Դ. դարուն: Ի տարբերութիւն կուտքերու (որոնք կը մարմնատրէին հեթանոսներու աստուածութիւնները, քրիստոնէայ սրբապատկերները չեն նոյնանար ո՛չ աստուածութեան, ո՛չ պատկերուած անձի հետ: Ըստ քրիստոնէական գաղափարա-

խօսութեան՝ սրբապատկերը աստուածութեան որեւէ մաս չի պարունակեր (ինչպէս կը կարծէր նորպարտունական Եանքիխօսը), այլ նիւթ է, որ հնարատրութիւն կու տայ «օրինակ» առնելու «նախատիպէն» (Յիսուսէն, Աստուածամայրէն կամ պատկերուած ռեւէ սուրբէ) կամ հաղորդակցելու անոր հետ:

Ի տարբերութիւն որմնանկարչութեան և մանրանկարչութեան՝ սրբապատկերը գեղանկարչութեան առանձին ստեղծագործութիւն է փայտէ տախտակներու, հետագային կտափի և այլ նիւթերու վրայ սկզբնական շրջանին մոմաներկերով, անելի ուշ՝ խճանկարով և տեսւպերայով, իսկ ԺԷ-ԺԸ. դարերէն՝ նաեւ իւղաներկերով: Բիւզանդական կայսրութեան և սլաւոնական ուղղափառ եկեղեցիներու մէջ (յատկապէս Ռուսաստան) սրբապատկերները յաճախ կը կազմէին համալիր՝ *իկոնոստաս*, սրբապատկերներու ճարտարապետօրէն ձևատրուած խումբ, որ եկեղեցոյ ներքին մասի ձևատրման կարեւոր մաս է:

Սրբապատկերներու հնագոյն պահպանւած օրինակները Զ. դարէն են (Եգիպտոս, Սինա, Մերձատր Արեւելք): Ըլլալով հոգեկան ապրումներու արտայայտիչ և հետեւելով պատկերագրական որոշակի կանոններու՝ սրբապատկերը Վերածննդեան ազդեցութեամբ աստիճանաբար վերածուած է կաղապարուած ձեւերու՝ յաճախ մեքենական մեկնաբանութեամբ, իսկ ռոմանական և Երոզայի կարգ մը երկիրներու մէջ ստացած է տարբեր բովանդակութիւն և գիտական հիմնատրուած: Սրբապատկերը դիմած է փոխզիջման՝ իրականութիւնը քիչ թէ շատ հաւաստի վերարտադրող նոր արուեստի հետ: Մեզի հասած հայկական սրբապատկերները նոյնինքն այս փոխզիջումային շրջանէն (ԺԷ-ԺԸ. դդ.) են, որոնք, ի տարբերութիւն յունական և ռուսական սրբապատկերներու, գերծ են մնացորդ եկեղեցոյ խիստ հսկողութենէն. այդ սրբապատկերները յաճախ նկարած են այս կամ այն չափով օժտուած կամ գեղանկարչական կրթութիւն ունեցող աշխարհիկ մարդիկ, որ բացառուած էր միջնադարեան մանրանկարիչներու պարագային:

Նայ մատենագրութեան մէջ սրբապատկերներու մասին առաջին տեղեկութիւններուն կը հանդիպինք Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Նայոց»-ին մէջ: Մեզի յայտնի առաջին վկայութիւնը կը վերաբերի Յիսուսի նկարին՝ դրկուած Եդեսիոյ Աբգար թագաւորին: Տարբեր աղբիւրներու մէջ (հայկական, յունական և ասորական) այդ հրաշագործ պատկերի հեղինակ կը նկատուին Աբգարի սուրհանդակ Անանը, Յովհաննէս Աւետարանիչը և ինքը՝ Յիսուսը: Ըստ ամենաընդունալից մտայնութեան՝ այդ նկարն ալ հիմք դարձած է Յիսուսի, որպէս Նազովրեցիի պատկերման (ի

տարբերութիւն Արեւմուտքի մէջ տարածուած հեթանոս չաստուածներու տեսքով Յիսուսի պատկերներու):

Միա պատկերները Վասպուրականի Անձեացեաց գաւառի Նոգեաց վանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ նկարն է, որ, ըստ Մովսէս Խորենացիի, նկարեր է Յովհաննէս Աւետարանիչը և նուիրեր Բարթողիմէոս Առաքեալին: Վերջինս պատկերը բերեր է Վասպուրական և Դարբնաց Քար կոչուած վայրը (Անձեացեաց գաւառ) հիմներ է Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ հոն պահելով Տիրամօր պատկերը («Պատմութիւն Սրբոժտոյն Աստուածածնի և պատկերի նորա»):

Քրիստոնէական սրբապատկերներու ծագումը կ'առնչուի «Ֆայումեան» դիմանկարներու հետ: Եգիպտոսի մէջ Ա-Գ. դարերուն Բ.Ե. երբ զմոսման սովորութիւնը կորսնցուցեր էր իր նշանակութիւնը, թաղումներու ժամանակ հանգուցեալներու դէմքերուն կը դնէին փայտէ տախտակներ, որոնց վրայ պատկերուած էին մահացածներու նկարները: Նկարիչները կը փորձէին դէմքերը հնարատր եղածին չափ ճշգրիտ վերարտադրել, որովհետեւ անոր հոգին, որ մահուան պահուն հեռացեր էր մարմինէն, ըստ եգիպտական հաւատալիքներու, պիտի վերադառնար և պիտի գտնէր զինք, որուն պատկաներ էր ինք: Քրիստոնէական սրբապատկերներու ձևաոճական ընդհանրութիւնները ֆայումեան կամ վաղ շրջանի դիմանկարներու հետ որեւէ զաղափարական կապ չունին: Ինչպէս վերը նշուեցաւ, ի տարբերութիւն հեթանոսական շրջանի դիմանկարներու, քրիստոնէական սրբապատկերները ունին այլ բովանդակութիւն և նշանակութիւն: Անոնք կը դառնան եկեղեցական նուիրական սրբութիւն, եկեղեցական ծեսի թէ՛ խորհրդաբանական և թէ՛ զգայական ոլորտի կարեւորագոյն արտայայտիչները: Սրբապատկերի միջոցով հաւատացեալը կը ծանօթանայ և կը մերձենայ աստուածաշնչեան պատմութիւններուն, կը հաղորդուի փրկագործութեան խորհուրդներուն:

Ինչպէս քրիստոնէական միա երկիրներու մէջ, Նայաստանի մէջ նոյնպէս վաղ ժամանակներէն ի վեր ստեղծուեր են սրբապատկերներ և դարձեր պաշտասունքի առարկաներ: Պատմական աղբիւրները կը վկայեն թէ Դ.-Ե. դարերուն Նայոց երկրի մէջ գոյնուած են կարգ մը նշանատր սրբապատկերներ՝ բացի Յիսուսի Աբգարին դրկած ձեռագործ դաստարակէն, նաեւ Նոգեաց, Խոր Վիրապի, Վարագայ վանքի սրբապատկերները:

Սրբապատկերներու ստեղծման և տարածման առումով Նայաստանը ունի իր ուրոյն ոճը: Սրբապատկերները չեն նկարուած փայտի կամ մետաղի վրայ, ինչպէս ընդունուած էր միա ուղղափառ եկեղեցիներու կողմէ, այլ մագաղաթներու, քարերու, ձեռագրակազմերու և որմերու վրայ: Պատկերը բովանդակութեան հետ կապ չէ

ունեցած: Միջնադարեան քրիստոնէական արուեստի մեծ գիտակ Կոնդակովին ըսած է. «Վառագործ սրբապատկերներու համատարած յարգութիւնը նպաստած է ատոնց մարդկային կեանքին մաս կազմելու ու տարածուելու ոչ միայն փայտի վրայ, այլեւ գաղափարական նոյն իմաստն ու առաքելութիւնը ունեցող եկեղեցական որմնանկարներու և խճանկարներու մէջ, ներառեալ նաեւ մանրանկարչութիւնը, միայն թէ պէտք է կարողանալ տարբերակել պատմողական բնոյթի որմնանկարները հրաշագործ պատկերներէ»:

Դեռեւ ժԲ. դարուն հայ մեծ ստաճող Յովհաննէս Իմաստաւերը, սպասելով սրբապատկերի վերաբերեալ տարախոհութիւններու, ըսած է. «Երբ կը պաշտենք Քրիստոսի պատկերը, մեզի չի հետաքրքրեր թէ առիկա ինչ նիւթի վրայ է պատկերուած, այլ կարեւորը պատկերուածի գօրութիւնն է, անոր հրաշագործ գօրութիւնը»: Հայ միջնադարեան մանրանկարչութեան, որմնանկարչութեան, քանդակագործութեան մարզերուն մէջ, նաեւ կազմերու վրայ (Չ. դարէն սկսելով) կը հանդիպին բազմաթիւ հետաքրքրական, երբեմն ալ եզակի նշանակութիւն ունեցող սրբապատկերներ:

ԺԷ. դարու հայկական հասոցային սրբանկարչութեան լաւագոյն օրինակներէն է «Սեանի Աստուածամայրը» կտաւը: Անկէկա կ'առնչուի հայ սնակոյթի մեծ երախտար Մխիթար Սեբաստացիի անուան հետ:

1692 թ. տակաւին պատանի Մխիթարը, Պոլիսէն գալով Էջմիածին՝ կը հիանդանայ ծանր աչքացատով: Չիսք կը դրկեն Սեան ապաքինելու: Ահաասիկ հոս ալ՝ Ս. Առաքելոց վանքին մէջ, ան տեսեր և աղօթեր է «Աստուածամայրը Մանկան հետ» յիշեալ պատկերին առջեւ, ասկէ ալ՝ «Սեանի» անուանուի:

Նկարի գունային զուպ մակերեսը, թանձր կապոյտի, դարչնաշագանակագոյնի և սպիտակ արծաթաւունի նրբին երանգները, դէմքերու բնութագրութիւններու հետ յուզականութիւն կը հաղորդեն նկարին: Քիչ թէ շատ ծանր թուացող ձեւերը իրենց ուրուագիծերով կարծես կը սահին դէպի լուսատու կապոյտ խորքը, նոյնիսկ խորհրդաբանական մանրամասները՝ փշէ պսակը, աքցանը, սուրճը, մատնութեան վարձատրութիւնը՝ արծաթի դրամները, չն խաթարեր պատկերի վեհաշուք տպատրութիւնը:

Անյայտ նկարիչի գործ կը նկատուի Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի «Ամենակալ Քրիստոսը» պատկերը՝ նկարուած փայտի վրայ (17-րդ դար): Քրիստոսի բարի կերպարը, ազգային արեւելեան դիմագիծերը և անթարթ հայեացքը, ի տարբերութիւն ռուսական և բիւզանդական սրբապատկերներու անթափանց խորհրդատրութեան, հոգեմօտ կապ կը ստեղծէ դիտողի հետ, կը թուի թէ այս գործը վաղուց ծանօթ է և

հարագատ:

17-րդ դարու վերջի և 18-րդ դարու սկիզբի աշխատանք է «Մտախոհ Տիրամայրը» (փայտ): Տիրամայրը սովորական հայուկի տեսքով պատկերուած է: Անոր ստախոհ հայեացքը կ'արտայայտէ դեռատի մօր տագնապն ու թախիծը: Այս տպատրութեան աւելի կը նպաստեն կրծքի մօտ սեղմուած դողդոջուն ձեռքերը:

Նկարի գունային զուպ մակերեսը, թանձր կապոյտի, դարչնաշագանակագոյնի և սպիտակ արծաթաւունի նրբին երանգները, դէմքերու բնութագրութիւններու հետ յուզականութիւն կը հաղորդեն նկարին: Քիչ թէ շատ ծանր թուացող ձեւերը իրենց ուրուագիծերով կարծես կը սահին դէպի լուսատու կապոյտ խորքը, նոյնիսկ խորհրդաբանական մանրամասները՝ փշէ պսակը, աքցանը, սուրճը, մատնութեան վարձատրութիւնը՝ արծաթի դրամները, չն խաթարեր պատկերի վեհաշուք տպատրութիւնը:

Անյայտ նկարիչի գործ կը նկատուի Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի «Ամենակալ Քրիստոս» պատկերը՝ նկարուած փայտի վրայ (17-րդ դար): Քրիստոսի բարի կերպարը, ազգային արեւելեան դիմագիծերը և անթարթ հայեացքը, ի տարբերութիւն ռուսական և բիւզանդական սրբապատկերներու անթափանց խորհրդատրութեան, հոգեմօտ կապ կը ստեղծէ դիտողի հետ, կը թուի թէ այս գործը վաղուց ծանօթ է և հարագատ:

Ժամանակի ամենէն սիրուած թեմաներէն մէկը եղած է քնած Մանկան հետ Աստուածամօր պատկերը: Ասիկա ձեւատրուած է իտալական վերածնունդի շրջանին: Մեկնաբանական մտերմիկ բնոյթով և մանրամասներով հայկական օրինակները աւելի շատ կը մօտենան վենետիկեան բարձր վերածնունդի հիմնադիր Հիովաննի Պելլինիի նկարած կերպարներուն:

Մանկան հետ Տիրամօր սրբանկարներուն յատուկ նշանակութիւն կու տան՝ անոնց խաղողի ողկոյզներուն հետ պատկերելու տարբերակները: Ի հարկէ այդ պարագային ալ սկզբնատիպերը կը տանին երուպական արուեստ: Հայ նկարիչները, պահելով թեմայի գաղափարական միտումը, միաժամանակ մասնակիօրէն զայն կը տեղայնացնեն: Օրինակ՝ Էջմիածնի Վեհարանի մէջ գտնուող կառանկէի մէկուն մէջ Տիրամօր ու Մանուկ Քրիստոսի մօտ համաքրիստոնէական կերպար Յովհաննէս Մկրտիչէն բացի ներկայացուած է նաեւ Գրիգոր Լուսատրիչը: Վերջինս աղբսրողի դէմքով և երկիւղածութեամբ կը նայի Փրկիչին: Մօր գիրկը գտնուող Մանուկ Յիսուսի ձեռքին փոքրիկ խաչափայտն է՝ զարդարուած խաղողի ողկոյզներով: Ան այս որթագալարակէն առանձնացուցած է ողկոյզ մը և զանի պահած է Գրիգոր Լուսատրիչի գլխավերեւը:

Հայկական որմնանկարներու մէջ մեծ

մասամբ առկա է առանձնայատկություն մը, որով անոնք կը տարբերին Ուղղափառ և Կաթոլիկ եկեղեցիներէն: Մեր պարագային պաշտամունքային-խորհրդանշական գաղափարներու հետ կը դրսեւորուին թեմաթիկ-ժանրային գիծեր: Այդպէս է հայ նոր կերպարուեստի ամենահետաքրքրական գործերէն մէկը՝ «Աստուածամօր եօթ վերքերը» կտավը: Այս սրբապատկերը ի տարբերութիւն նոյն տեսակի երոպական սրբապատկերներուն, ունի իր իրայատուկ յատկանիւնքը: Հայ նկարիչը Տիրամօր հոգիին վիշտը արտայայտած է եօթը սուրերով, որոնցմէ իրաքանչիւրին վերելք շուքանակի մէջ պատկերուած է Տիրոջ երկրային կեանքէն հատուած մը:

- 1.- Միմեռն Օբերունիի տրտմալի գուշակութիւնը
- 2.- Եգիպտոս փախչելու պատմութիւնը
- 3.- Տիրոջ՝ տաճարի մէջ կորսուիլը
- 4.- Խաչելութեան դատապարտուիլը
- 5.- Տանջանքները խաչի վրայ
- 6.- Հոգին աւանդելը
- 7.- Թաղումը

Ինչպէս «Սեանի Աստուածամօր» պարագային է, այստեղ նոյնպէս նկարի վարի մասին մէջ պատկերուած են փշէ պսակը, սուրճը, գամերը, որոնցմով տանջած են Տէրը: Տիրամայրը դեռատի աղչկալ գեղեցիկ դիմագիծերով է, զլուրը խոնարհ, մեծ թախիծով համակուած: Ողբերգական տպատրութեան կը նպաստէ կապտականաչ ու շագանակագոյն ոսկեցոյլներով ստեղծուած խոլ երանգներով նուրբ անցումները: Տիրամօր գիրկին մէջ փղոսկրեայ դեղնասպիտակով պատկերուած Տիրոջ մարմինը աւելի կը շեշտէ մեզի հասար տառապողը՝ միաժամանակ սրելով տագնապի զգացումը: Նկարիչը վարպետօրէն պատկերած է անշնչացած մարմինը՝ թուլցած ոտքերն ու ձեռքերը, մօր ափին մէջ գտնուող կիսաթեք զլուխը, և այդ ամէնը այնպիսի ընդգծումներով, որ կը դժուարանաս որեւէ այլ գործի հետ համեմատել զայն:

Եթէ ժ. դարը հայ գեղանկարչութեան նոր միտումներու սկզբնաւորութեան շրջանն էր, երբ հիմնականին մէջ կը ստեղծուէին սրբապատկերային բնոյթի գործեր, ապա ժ. դարուն կերպարուեստը կը ստանար անհամեմատ աւելի լայն ընդգրկում: Նոյնիսկ յայտնի թեմաները կը ներկայացուին նոր ու ընդարձակ մեկնաբանութիւններով:

Ժ. դարու նկարչութեան մասին խօսելով անհրաժեշտ է մատնանշել կարեւոր բան մը եւս, առիկա թեմաներու, յօրինաւորութեան, պատկերային ձեւերու նմանութեան կամ ընդհանրութեան շրջանակներու մէջ երկու զուգահեռ ուղղութիւններու գոյութիւնն է: Հայ արուեստի պատմութեան մէջ (յօսքը աւելի շատ անմարանկարչութեան կը

վերաբերի) ուղղութիւններ և հոսանքներ ի յայտ եկած են Թ-Ժ. դարերուն: Մասնագիտական գրականութեան մէջ առիկա ստացած է մասնագիտական բարձր և ժողովրդական արուեստ բնութագրումները: Ժ. դարուն, սակայն, երբ մուտք գործած էր երոպական արուեստը, ատոնք քիչ մը այլ իմաստով կը գործածուէին: ԺԶ-ԺԸ. դարերու կտաններուն վրայ հեղինակները չէին ստորագրեր:

ԺԸ. դարու գեղանկարչութեան լաւագոյն նմոյշները կը գտնուին Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահին մէջ, Էջմիածնի Մայր Տաճարի և Վեհարանի թանգարանը («Աւետոս», «Աստուածամօր Վերափոխումը», «Քրիստոսը Չիթենեաց Այգիին մէջ»): Ասոնք նկարուած են երոպական ոճով և բարձր կատարողական արուեստով: Յատկանշական է Մայր Տաճարին մէջ գտնուող «Աւետման» տեսարանը: Անիկա ներկայացուած է երկու առանձին կտաններու վրայ: Մէկուն մէջ Գաբրիէլ Հրեշտակապետն է, միայն մէջ Մարիամը: Երկու առանձին մասերով պատկերելը ծրագրուած է Տաճարի երկու կեդրոնական մոյթերու յարմարութեամբ, ուր որ գտնուին: Գաբրիէլ Հրեշտակապետը պատկանելի է և տիրական, եռանդուն շարժումով կը մօտենայ Աստուածամօր՝ աջ ձեռքին մէջ բռնած շուշան ծաղիկը: Անպէրու մէջէն Հայր Աստուած կը հետեւի Իր կամքի կատարումին: Հակառակ հրեշտակի մարմնեղ կառուցումը՝ Ս. Կոյսը շատ կանացի է, քնքոյշ ու խոնարհ:

ԺԸ. դարու առաջին կեսի լաւագոյն աշխատանքներէն մէկը Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ գտնուող «Խորհրդատր Ընթրիք»ն է: Նկարիչը ըրած է շրջանաձէ յօրինում՝ կերպարները տեղադրելով քառանկյուն սեղանի չորս կողմերը: Վերի ձակատին նստած է Քրիստոս: Ան հանդիսատրութեամբ կ'ըսէ. «Չեզմէ մէկը պիտի մատնէ զիս»: Աշակերտները շփոթած ու այլայլած են: Նկարիչը յատկապէս ձեռքերով և զլուխներու զգայուն շարժումներով արտայայտած է անոնց հոգեվիճակը, թէս սինապարդ շքեղ Վերնատունը, պատուհանէն բացուող գեղեցիկ բնանկարը անհամապատասխան կը թուին այդ լարուած ու մտատանջ մթնոլորտին: Ասոր նման նկար մը եւս կայ Ազգային Պատկերասրահին մէջ:

ԺԷ-ԺԸ. դարերէն մեզի հասած հայկական սրբապատկերներու վրայ իրենց անդրադարձը ունեցած են մէկ կողմէ՝ անոնց նկատմամբ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ թոյլ հսկողութիւնը (հետեւելով չափաւորութեան՝ Հայ Եկեղեցին այդ խնդրին մէջ զգալի տեղ ձգած է ժողովրդական բարեպաշտութեան և տեղական սովորութեան), միա կողմէ՝ տպագիր գիրքի տարածումը, երբ հայաստան գիրքերուն մէջ տպուած են երոպական նկարիչներու փորագրութիւններ: Այդ սրբա-

նկարները (մեծ մասամբ իւղաներկերով նկարուած կտափ վրայ) յաճախ եղած են պարոկկօ արուեստի ազդեցութիւններու տակ: Նաղաշ Յովնաթանի որդիներ Յակոբի և Յարութինի, ինչպէս նաեւ վերջինիս թոռան՝ Յովնաթանի նկարները, որոնք կը ներկայացնեն Տիրասօր փառաբանումը, Տրդատ Գ. Մեծ թագաւորը, Վրթանէ Ա. Պարթեւը, Յովհաննէս Գ. Օձնեցին և ուրիշներ, քիչ նման են սրբապատկերի: Անոնք ցուցադրական նկարներ են, որոնց մասին կը դժուարանանք ըսել թէ նկարիչը զգեստներու ճոխութիւնը աւելի շեշտել ուզած է թէ՞ դէմքերը: Այսպիսի ցուցադրական նկարը մեծ արժէք կը ստանայ, երբ կը ներկայացնէ տուեալ մարդուն այնպէս, ինչպէս կայ ան և ինչպէս ան կը ցուցադրէ իր զարդերը (Յակոբ Յովնաթանեան):

Հայ եկեղեցոյ մէջ սրբապատկերները կը դրոփն որոշ կարգով ու Աագ սեղանի վրայ՝ Աստուածամայրը Մանկան հետ (երանգներու առնէ կրնայ փոխարինուիլ երանգը ներկայացնող սրբապատկերով), խորանի ներսը 12 առաքեալներու պատկերներն են, խորաններու և մատու-

ներու մէջ կրնան դրոփիլ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի պատկերները, մկրտարանին մէջ՝ Մկրտութեան պատկերներ:

Գալիթին մէջ նոյնպէս մուտքի կողքերուն կարելի է կախել երկու պատկեր: Նկարներու թիւը կրնայ և աւելի շատ ըլլալ (առաքեալներու, մարգարէներու, չորս մեծ վկաներ Ս. Սարգիսի, Ս. Գեորգի, Ս. Թէոդորոսի և Ս. Մերկուրիոսի, ազգային սուրբերու): Պատկերները, անկախ իրենց ծագումէն, հայկական եկեղեցիներու մէջ կը դրոփն հայոց եկեղեցական ծէսով օրհնուել և օծուել ետք:

Օգտագործուած գրականութիւն

- 1.- Վ. Ղազարեան, «Հայ Միջնադարեան Կերպարուեստի Պատմութիւն», «Զանգակ» 2012
- 2.- «Հայկական Մանրանկարչութիւն», Հայաստան հրատարակչութիւն, Երեւան 1969
- 3.- «Զուարթնոց» պարբերաթերթ, Սրբոց Յակոբեանց տպարան, Երուսաղէմ, 1988
- 4.- Սրբանկարները Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի կայքէջ, <http://www.gallery.am>

«Տիրամայրը Հրեշտակներով»

671-2017

ՕՏԱՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Զենոբ Բինյ. Նալպանտեան

«Վերցուր օտարէն լաւը եւ օգտակարը:
Վանէ՛ր քեզմէ՛ վատը, յոռին»:

Հայ իրականութենէն ներս, օտարասիրութիւնը խորթ երեւոյթ մը չէ բնաւ: Հայը միշտ ալ հակամէտ է օտարին հաճոյ երեւալու, զայն գովելու ու գովաբանելու, եւ անոր ամենայեւն յատկութիւնները որդեգրելու:

Ստորագնահատութեան եւ ստորակայութեան բարդոյթ տառապող հայը թեքած է դէպի օտարը՝ սորվելու, ընդօրինակելու եւ իրացնելու համար: Կապկած ենք օտարը, անոր ամէն մէկ շարժումը՝ տեղի ու անտեղի: Վերցուցած ենք յարմարն ու անյարմարը, ճիշդն ու սխալը, բարոյացուցիչ ու անբարոյացուցիչ արարքները: Միով բանիս, մեր աչքերը սեւեռած օտարին վրայ, տի ու գիշեր ջանացած ենք նմանիլ անոր, որովհետեւ համոզուած ենք, որ ինչ որ կը բխի անկէ՛ ու անոր կը պատկանի՝ պատուական է, գեղեցիկ եւ ընդունելի:

Մտադ մերթ կ'ուզէ գիտնալ ինչե՞ր վերցուցած ենք օտարէն ու անյապաղ՝ իրացուցած: Բնական ձգտում կայ օտարագգի ապրանքին տեսնելն երթալու, ինչպէս նաեւ՝ ընդհանուր արտարոյթեան հանդէպ հիացմունք ցուցաբերելու: Անհուն ձգտում կայ մշակութային նոյնացման (cultural assimilation): Մեր նկրտումներուն մէջ այնքան յառաջ գացած ենք, որ սկսած ենք զոնկէ հայկականը, տոհմիկը, հարազատը, ինքնատիպը: Զայս անվարան կարելի է կոչել մշակութասպանութիւն (cultural assasination), որովհետեւ մեր մշակութային արժանիքներն են որ յօդս կը ցնդին՝ փոխարինուելու այլ ազգերու թափփոխութեամբ: Օտարէն ընդօրինակած ենք մշակութային բազմաթիւ տարրեր: Երգի, պարի, նուագի արուեստի մէջ հայը առատօրէն օգտուած է անկէ: Այսօր հայը կը նախընտրէ օտար երգերով հանդէս գալ հայկական բեմի վրայ՝ հակառակ այն երեւոյթին, որ հանդիսատես հասարակութիւնը հայ է: Հայերու երգեցողութեան արտայայտութեան եղանակը, ներկայացման ձեւը ամբողջովին փոխուած է: Հայկական աանդական պարի մէջ չէ տեսնուած զոյգի մը գետինները փռուիլը, ամբողջ մարմնով յատակին տարածուիլը: Ո՛ր մնաց հայ աղջկայ պատիւը, քնքշութիւնը, ասօթխածութիւնը: Այսօր նորոյթին շարքին անցած է նաեւ աղջիկը գրկել, օղբ

բարձրացնել եւ կտր-կտր պտոյտ տալ զայն: Մեր աանդական նուագի մէջ կարգ մը հարուածային գործիքներու առկայութիւնը անընդունելի էր: Այսօր, նոյնիսկ մեծ ու անմասն աշուղի՝ Սայաթ Նովայի երգերուն կ'ընկերանան հարուածային կշռութատր գործիքներ, որոնք պարզապէս կ'աղաւաղեն երգի հարազատութիւնը եւ անաղարտութիւնը:

Մեր կամքէն անկախ պատճառներով, մեր կենցաղային պայմանները զգալիօրէն փոխուած են ներկայիս: Մեր հագուածքը, շարժեւածեւը, խօսելակերպը, ստաճելակերպը, տրամաբանելու եղանակը, ստայնութիւնը, աշխարհահայեացքը, ամէն ինչ փոփոխութեան ենթարկուած են: Կասկած չկայ, որ կարգ մը հնացած երեւոյթներ փոփոխութեան կարիք ունին հայոց մէջ եւ պէտք է զարգանային: Այդ ուղղութեամբ, պէտք է անկեղծօրէն խոստովանիլ, որ օտարը իր դրական մեծ ազդեցութիւնը գործած է մեր վրայ: Քաղաքավարական, օրինապահական եւ կարգապահական բազում օրինակներ վերցնելով օտարէն, բաական յղկումներ ու մշակումներ կատարած ենք մեր առօրեային մէջ: Այդ փոփոխութիւնները զգալիօրէն մեր ազգը առաջ մղած են ու ազնուացուցած: Բնական երեւոյթ է, որ ազգեր իրենց մշակութային փոխարարութեամբ զիրար օգնեն ու բարձրացնեն: Այդ տեսանկիւնէն, հայաստանաբնակներ լայնօրէն օգտուած են ռուս ժողովուրդի քաղաքակրթութենէն՝ մշակոյթէն:

Մեր օտարասիրութիւնը, դժբախտաբար, դրականութեւն անցած է ժխտականութեան եւ մանաւանդ՝ չափազանցութեան: Իբրեւ դասական օրինակ վերցնենք մեր հայոց լեզուն, զոր սաստիկ ծանրաբեռնած ենք օտար, անհարկի բառերով ու դարձուածներով: Ինչքան կրնանք օտար բառաներնրո բառեր ներառել մեր բառամթերքին մէջ: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ խղճով կ'այլասերենք հայոց լեզուն՝ այլանդակ, անճոռնի ու անախորժ բառերով: Ինչո՞ւ այսքան խնկարկում օտարի լեզուին, երբ մեր լեզուն ունի այդ բառերուն համապատասխան շատ գեղեցիկ բառեր, եզրեր, որոնք կու գան ճոխացնելու մեր լեզուի բառազանձը:

Տետաքքրական է իմանալ թէ մեր հարազատ հայրենի կառավարութիւնը ի՞նչ կը ստաճէ այս ուղղութեամբ եւ որոշիչ ի՞նչ քայլերու կը դիմէ, որպէսզի առաջըը առնէ այս անտեղի ներհոսքին: Տարիներով առատ մելան հոսած է այս նիւթին շուրջ եւ ... ոչ մէկ բարելաւում: Ընդհակառակը, այսօր մեր հայրենի երկրին մէջ կը տեսնենք ապերասան ու անպատասխանատու շարունակութիւն անյարմար փոխառութեանց: Մեր լեզուի հանդէպ ցուցաբերուած անբարեացակամութիւնը եւ անտարբերութիւնը հասած են զագաթնակէտին: Չկայ մարմին մը, օրէնք մը,

ուժ մը, որ զսպէ այս անընդունելի ու անբարեխիղճ ընթացքը: Հայոց լեզուն այնքան խճողած ու ծանրաբեռնած ենք աւելորդ բառերով, որ այլեւ կորսնցուցած է իր յստակ ու բիրտ դիմագիծը: Օգնութիւն կ'աղաղակէ ան արդամենուրէք...: Ո՞վ կայ լող, ո՞վ մնացած է մտահոգուող ու տանջուող...: Ինչպէ՞ս փրկել մեր նախնեաց հոյակապ լեզուն այս աղետալի ընթացքէն, երկիւղալի զառիթափէն, մշտական կորուստէն: Ահա այն է հրատապ հարցը ներկայիս:

Օտարասիրութեան մեր փնտռութիւն մէջ, լքած ենք մեր դարատր Սուրբ Եկեղեցին ու յարած օտար ու խորթ աղանդներու: Հայերս՝ հետամուտ նորութիւններու, մեր դիրքախաբ ստորով, կլանուած ենք Արեւմտեանի ու հեռատր Ալեքեղի սուլար կրօններով ու անոնց վարդապետութիւններով: Կառչած ենք օտարի սին ոստնըներուն եւ փուճ գաղափարախօսութիւններուն ու անձնատար եղած անոնց հրահանգներուն եւ պատուէրներուն: Ինչպէ՞ս կարելի է մէկ հարուածով ջնջել մեր հաւատքը, ժխտել մեր ինքնութիւնը, ուրանալ մեր պատմութիւնը եւ դառնալ ծաղր ու ծանակ կարգ մը ճամբարակներու ձեռքին: Միթէ՞ չունինք դոյզն չափի արժանապատուութիւն: Այս ճարպիկ խաբէբաները ողողած են Հայոց Աշխարհը՝ սուրբեցնելու մեր ազնիւ ու հիւրընկալ ժողովուրդը իրենց շահին ու գրպանին համար: Մեր զաւակները պէտք է գիտակցին որ այս նորասուտ ու վտանգաւոր աղանդները զիրենք պիտի հեռացնեն իրենց պապենական արմատներէն, հայազգացողութենէն, հայրենական սերէն, հայրենիքի հանդէպ իրենց ունեցած բարոյական պարտականութիւններէն. միով բանի զիրենք պիտի այլասերեն, օտարացնեն:

Անցեալին, Հայ եկեղեցոյ պատմութիւնը, հայ աղանդապետներուն ճակատները աղուձադրոշմով խարանած է, վասնզի այս շտախկազակները, ցերեկ աչքով, հայոց Բանաւոր Տօնը մատնելով, սին խոտոտմներ կատարելով, զլիսպտոյտ պատճառող օտարոտի ոստնըներով, գողցած են անոր բարի ու անմեղ ոչխարները: Ներկայիս, մեր դարատր Սուրբ Եկեղեցին կոչ կ'ողողէ հայ եւ օտար աղանդագլուխներուն փարսախներով հեռու մնալ մեր ազնիւ ու հաւատարիմ ժողովուրդէն՝ եթէ չեն ուզեր նոյն ճակատագրին արժանանալ: Մէկանգամընդմիջտ քաջ գիտնալու են այս կրօններու քարոզիչները եւ որոմ ցանող վտանգաւոր խառնակիչները, որ մեր ժողովուրդը ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի ունի անփոխարինելի Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցին իբրեւ հոգեւոր սնուցիչ ու յանձանձիչ, որուն պաշտպանութեան համար մեր նախահայրերը դարերով պայքարեցան ու իրենց հարազատ արիւնը թափեցին: Լաւ ճանչնալու են Հայոց մեծ

ազգը ու անոր նուիրական սրբութիւնները: Անսակարկ են անոր արժէքները: Հետեւաբար, թող ոչ որ հասարակի հաւատափոխ ընել հայը, վասնզի անոր հաւատքը ամուր է ու հիմնուած ապառաժի վրայ:

Օտարասիրութենէ մղուած, հայը այսօր իր աչքերը կը յառէ օտարի հողին՝ մոռնալով իր երդիքը, քանդելով դարատր սուրբ օձախը, լքելով հայրենիքը՝ մեր փոքրիկ ածուն: Հայը աստանդականի ցուպն ի ձեռին, դարձած է աշխարհաբաղաբացի. կը շրջի ան երկրէ երկիր՝ անյողողոյ քայլերով եւ հաստատակամ, որ ի վերջոյ պիտի գտնէ իր վերջին կայանը, ուր խարխիս պիտի կարենայ նետել եւ հաստատուիլ:

Աս՜ղ, սաւախ, շտտով պիտի հիասթափուի ան, վասնզի պիտի ապրի օտար երկնքի տակ, ուր չկան «ջրիկք հայրենեաց», «սէգ սարեր», հայ մտածողութիւն եւ հայաթրքիւն զգացողութիւն: Հայը օտարութեան մէջ աներկբայաբար պիտի գրկէ ցուրտ իրականութիւնը ուժացման ու վերջնական կորուստի: Թող ոչ որ սին յոյսերով չտարուի, չօրօրուի: Այստեղ փակագիծի մէջ հարկ է նշել, որ մեր հայրենիքի պարպումով, ոչ միայն կը տկարացնենք զայն, այլեւ խորին գոհունակութիւն ու հրճուանք կը պատճառենք մեր դարատր ոսոխին, որ անձկութեամբ կը սպասէ անոր մահուան:

Մէկանգամընդմիջտ քաջ գիտնալու են այս կրօններու քարոզիչները եւ որոմ ցանող վտանգաւոր խառնակիչները, որ մեր ժողովուրդը ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի ունի անփոխարինելի Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցին իբրեւ հոգեւոր սնուցիչ ու յանձանձիչ, որուն պաշտպանութեան համար մեր նախահայրերը դարերով պայքարեցան ու իրենց հարազատ արիւնը թափեցին:

Մեր հայրենիքը իր անցումային շրջանն է որ կը բոլորէ: Բնական է որ պիտի ըլլան դժուարութիւններ ու մարտահրաւերներ, կեղերումներ, շահատակումներ ու անարդարութիւններ, որոնք պիտի գան ընդվզում խմորելու ու զայրոյթ յառաջացնելու ռե՛է սրտակից ազգայինի կամ անկեղծ հայրենասերի մէջ: «Համբերութիւն է հարկատր, այս ալ կ'անցնի...», պիտի ըսէր Հոգեւոր ճեմարանի պատուական վաղամեռիկ մեր ուսուցիչը՝ Դրն. Գրիգոր Կիլեան:

Այլ ազգերու հանդէպ մեր ակնածանքը խորն է, իսկ հիացմունքը՝ անսահման: Օտարին մշակոյթը գերակայ է, իսկ մերը՝ ստորակայ: Մեր գրադարանները սկսած են զարդարել օտար հեղինակներ, իսկ հայ մատենագիրներ, իբրեւ ժամանակավրէպ պատմիչներ ու գրողներ անհետացած են ու դարձած՝ փոշեծածկ: Մեր համա-

Տաթևի վանք. մեր անխախտ հաստքի սիմվոլ

րումը եւ գնահատումը օտարին, հասցուցած ենք իրենց գազաթնակէտին՝ առանց տրամաբանական պատճառաբանութեան:

Այն կեղծ համոզումը, որ իբրեւ թէ օտարին ինացական արտակարգ կարողութիւնը եւ ճառագումը աննման է ու չքնաղ, անկրկնելի է ու օրինակելի՝ զմեզ զգլխած է ազգովին: Անշուշտ որ օտարներ ունին հիանալի, նախանձելի ու պաշտելի օրէնքներ, երեսոյթներ, ազգային արժէքներ ու իւրայատկութիւններ: Ո՞վ

կրնայ սակայն ուրանալ որ մեր փոքրիկ ու «աննշան» ազգը եւս մեծամեծ քաջագործութիւններ կատարած է, որոնք գրի արժանի են, վկայակոչելով մեր մեծ պատմաօր՝ Մովսէս Խորենացիին իմաստալից խօսքերը:

Երբեմիցէ մտածած ենք թէ ի՞նչ ասանդ կը թողունք հետագայ սերունդին: Ի՞նչ պիտի մտածեն մեր ժառանգորդները: Միթէ՞ պիտի չայպանեն մեզի մեր անփութութեան ու ծայր աստիճան անտարբերութեան համար: Միթէ՞ պիտի ներեն մեր անխելահասութիւնը եւ անսըտութիւնը, օտարասիրութիւնը եւ հաճոյասիրութիւնը: Յիշել է պէտք, որ ամէնքս բարոյապէս հաշուետու ենք հայոց ազգին՝ մեր խլացուցիչ լռութեան ու դատապարտիչ կրատրականութեան համար: Նաասարապէս պատասխանատու ենք բոլորս ալ, երբ հարցը կը վերաբերի մեր բարոյական գոյատեւութեան եւ անկապտելի արժէքներու յաւերժական պահպանութեան: Պատմութիւնը խիստ ու անաչառ պիտի գտնուի բոլոր անոնց հանդէպ, որոնք զարտուղի ճանապարհով կ'ընթանան եւ զայլս եւս կը գայթակղեցնեն ու կը շեղեն՝ վասն իրենց անյազ օտարասիրութեան ու օտարահաճութեան:

Օտարասիրութիւնը, այո, ունի իր չափը եւ սահմանը: Օգտուինք օտարէն խոհեմօրէն, զգուշօրէն: Անձնատուր չըլլանք անոր: Չորդեգրենք այն ինչ կ'եղծէ մեր ազգային փիրեղ նկարագիրը: Աշխարհայնացման (globalization) գոհ չերթանք: Նեռու մնանք օտարին յոռի բարքերէն եւ իբրեւ զփք ական պահենք ու պահպանենք մեր առհաւական արժէքները:

ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԻ

ԵՐԿԻՐ ՄԱՅՐԵՆԻ

ԿԸ սիրեմ գրեզ, երկիր մայրենի
Կը սիրեմ այնպէս, ինչպէս Նարեկը,
Իմ սրտի մօտիկ, հարազատ, գաղտնի,
Կը սիրեմ գրեզ ինչպէս աղօթքը...:

Կը պաշտեմ գրեզ, երկիր մայրենի,
Գիրկըդ կ'որոնեմ նման որբուկի
Ու հոգիս կարօտ սիրոյդ մայրենի,
Անվերջ կ'որոնեմ ձեռքերդ ոսկի:

ԻՆՔՆԱՃԱՆԱՉՈՒՄ

ՄԵՐ ԱՆՆՆԻՈՒՆԵՒԻ «ԱՅԿԱԿԱՆ» ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Յովսէփ Նալպանտեան

Արեւմտահայերս կը կոչենք մականուն, այսինքն ընտանիքի անուն, վերադիր անուն, իսկ արեւելահայերէնով՝ ազգանուն, տոհմի անուն. երկուքն ալ նոյն իմաստը ունին:

Յօդուածի վերնագրին գրեցինք «անընդունելի», որովհետեւ մեր մականուններուն մեծ մասը զարմանալի և տարօրինակ ոչ-հայկական իմաստ ունեցող բառերով կազմուած են:

Յաճախ նախօրօք գրուած-արծարծուած կարգ մը նիւթերու շուրջ պէտք է (ժամանակէ ժամանակ) անդրադառնալ, մանաւանդ երբ կը խօսինք մեր ազգային դիմագիծի կամ պատկանելիութեան զարգացման վերաբերող կարեւոր հարցի շուրջ:

Այստեղ նախ ներողամտութիւնը պիտի հայցենք մեր այն հայրենակիցներուն, որոնց մականունները պիտի յիշուին (շատերը նոյնիսկ իմաստներուն տեղեակ չեն), ապա ըսենք որ ամէն ազգասէր հայ, առողջ միտք ու կենսունակ սիրտ ունեցողը ան է, որ կը նախաձեռնէ և կ'իրականացնէ ներքոյիշեալ թրթրէն և պարսկերէն բառերով կազմուած մականուններու վերափոխման ու հայացման այժմէական լուրջ գործին:

Հասարեա աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու մօտ իրենց գերդաստաններու կամ ընտանիքներու մականունները ունեցած են տարբեր իմաստներ ու բացատրութիւններ, ինչպէս՝ գործի տեսակի, տան մեծաւորի անունով, ազգային հին ասանդութիւններէ եկած անուններով՝ Ս. Գիրքէն, պատմական հերոսներու անուններով կազմուած մականուններ եւ այլն:

Մեր հայ մականունները, որպէս պատկանելիութիւն ցոյց տուող, կ'առնեն յետադաս մասնիկ **ԵԱՆ**-ը՝ ընդհանրապէս: Ունինք նաեւ **ունի**, **եանց**, **ենց**, **ացի**: Արեւելահայոց պարագային ռուսերէնի ազդեցութեամբ **իչ**, **ով**, **եւ-և** (Լազարեւ), **սկի**, **ոնց**, եւ այլն:

Կան նաեւ միայն անձնանունը՝ մականունի իմաստով գործածուող պարագաներ, ինչպէս՝ Գրիգոր Զօհրապ, Գեորգ Էմին, Գուրգէն Սեւակ, Վահէ Հայկ, Շահան Նաթալի, Շահան Շահնուր եւ այլն:

Անցեալին շատեր այս ստահոգութենէն մեկնելով իրենց մականունը կազմած են մեծ հօր անունին կցելով **եան**-ը, ինչպէս՝ Յակոբեան, Սարգիսեան, Յարութիւնեան, Ներսէսեան, Կարա-

պետեան եւ ուրիշներ:

Անցեալին Օսմանեան և Պարսկական բռնատիրութեան տակ գտնուող մեր ազգին կը պարտադրուի (անձնաթուղթերու պատրաստութեան ժամանակ) որպէս մականուն գործածել իրենց ասպարէզին կամ արհեստին անունը՝ թրթրէն, արաբերէն կամ պարսկերէն բառերով (որոնց արմատները երբեմն արաբերէն են): Եւ այսպէս կ'ունենանք **Տէյիսմէն**եան (ջաղացպան), **Պուղուր**եան (ձաւար պատրաստող կամ վաճառող), **Էքսէք**եան (հացագործ), **Տօշիսմէն**եան (գետնի քարեր շարող), **Արապա**եան (կառապան, սայլապան կամ շինողը):

Հարց կը ծագի՝ մենք, որպէս Յեղասպանութեան յաջորդող երրորդ և չորրորդ սերունդներու ներկայացուցիչներ, արդէօք կը շարունակե՞նք նոր արհեստը, որով կը կոչուինք մեր մեծ հայրերը: Օրինակ, ո՛չ իմ մեծ հայրս, ո՛չ ալ հայրս և անշուշտ տողերուս հեղինակը զբաղած են պայտազործութեամբ, բայց մինչեւ օրս կը կոչուինք Նալպանտեան, ինչո՞ւ՝ հինէն եկած ասանդութիւն, անհոգութիւն թէ ժառանգական գլխացաւանքէ խուսափում:

Իո՞չոր և մտահոգող հարցունք ակամայ պիտի ծագէր. միշտք կա՞յ մեր այս վերոյիշեալ և ներքոյիշեալ - զարմանալի իմաստներով - մականունները փոխելու: Պարզապէս և վստահօրէն պիտի ըսենք մեծ ԱՅՈՒ-ն, քանի որ կամենալը կարենալ է, և դեռ առանց ջանքերու ու կամքի, առանց գոհողութիւններու և աշխատանքի ոչինչ կրնանք յաջողօքել: Հասնուածով և վերջնականապէս պէտք է վանենք հայ հոգիին համար խորթ զգացումները, լաւ իմանալով որ մարդկային կամքը մեծ է ու հզօր:

Անցեալին, երբ մեր մեծ-մեծ հայրերն ու մեծ-մեծ մայրերը ստացան իրենց (ապրած երգ կրին) նոր քաղաքացիութիւնը, որպէս սուրիացի, լիբանանցի, իրանցի, եգիպտացի, ֆրանսացի, ամերիկացի, արդէօք շա՞տ եր դժուար 1920-1950 թուականներուն, հայկական մականուններ որդեգրելը: Եթէ ջանք թափած ըլլային, այսօր իրջնականապէս ձեռքազատուած կ'ըլլայինք թրքահունչ և օտարահունչ մականուններէն: Աւելցնենք նաեւ թէ քիչ թուով ընտանիքներ այդ մէկը իրագործած են՝ փոխելով օտարահունչ մականունները նորերով ու դառնալով Յովհաննեսեան, Գեորգեան, Երեցեան, Սամուէլեան և այլն:

Ցաւալի է, երբ կը խօսինք ու կը ձռնենք հայրենասիրութենէ, բայց դժբախտաբար անուններուն կցուած մականունները հայերէնի հետ կապ չունին: Հասկնալի է անշուշտ թէ դիպին չէ ձեռքազատուիլ առնուազն երեք սերունդի վրայ

երկարող և կարծես թէ մեր ինքնութեան մաս կազմած մականուններէն, բացի այդ կան նաեւ ազգակցութեան, պատկանելիութեան, ժառանգութեան և այլ իրաւական հանգամանքներ: Սակայն միա կողմէ նկատի պէտք է առնել թէ կեանքը դժուարացած ու բարդացած է և պայմանները կը պահանջեն որ մեր մականուններուն պարագային ըլլանք գործնական և անոնք ըլլան կարճ, դիւրընթեռնելի կամ գոնէ հեշտ արտասանելի:

Ըսինք թէ կեանքը դժուարացած է իր բազում կողմերով: Հայ երիտասարդ սը իր գործնական-հասարակական կեանքին մէջ ինչպէ՞ս կ'ընդունի, երբ իրեն հարց տան, թէ «թուրքերը ցեղասպանութեան ենթարկեցին ձեզ, անի քան երկու միլիոն զոհ տուիք, անոնք ձեր դարատր թշնամիներն են և մինչեւ օրս ձեր պայքարը կը շարունակէք անոնց դէմ, բայց ինչպէ՞ս բացատրել ձեր մականուններուն մէկ կարետր տոկոսին թրքերէն ըլլալը...»:

Արդի մեր կեանքին մէջ մեր «հայկական մականունները թէ՛ իրենց իմաստով, թէ՛ գրելու (հայ և օտար լեզուներով) և թէ՛ արտասանական-հնչյունական կողմերով դժուար է ու անընկալելի: Այսօր գործածուող հարիւրատր «տգեղ», խժալուր և զարմանալի մականուններէն կու տանք փոքր փունջ սը՝ թրքերէն, պարսկերէն և արաբերէն բառի հայերէն իմաստը տալով: Պիտի տեսնէք թէ իսկապէս այս մականուններու որոշ տոկոսը ամօք է ու սորկացնող:

Ա.- Մարմնական թերութիւններ

Քսաճիքեան (կարճ), Գամպուրեան (կուզ), Սաղրեան (խուլ), Չիւրիքեան (փտած, խարխուլ), Չոփուրեան (ծաղկախտէ զարնուած), Թոփալեան (կաղ), Պոյնուէրիքեան (վիզը ծոռ), Բէլպաշեան (ճաղատ գլուխ), Բէօսէեան (կնտակ, անսագ), Չիրքինեան (տգեղ) և այլն:

Բ.- Խեղանդամութիւն

Պուրունսուզեան (առանց քիթի), Փարմաքսըզեան (առանց սատի), Գուլգաքըզեան (առանց ականջի), Տիլսիզեան (առանց լեզուի), Պաճաքսըզեան (առանց սրունքի) և այլն:

Գ.- Մարմնական տարօրինակութիւններ

Գլուխի հետ կապուած. Գոճապաշեան (մեծ գլուխ), Չաթալպաշեան (զոյգ գլուխ), Ճինպաշեան (ղեփ գլուխ), Գարապաշեան (սեւ գլուխ), Թասալքեան (խոշոր երես) և այլն:

Աջք. Գարակէօզեան (սեւ աջք), Կէօզիպէօզեան (խոշոր աջք), Կէօզիքիչիքեան (աչքը պզտիկ), Կէօքլէօզեան (կապոյտ աչք), Ճինկէօզեան (ղեփ աչք), Ելանկէօզեան (օձի աչք), Կէօզիմեան (աչքս) և այլն:

Դ.- Սովորութիւններ

Սուփշմէզեան (չոր յիսնող), Այրանչէլնէմէզեան (թան չճամող), Թէրլէմէզեան (չքրտնող), Հոփլամազեան (չցատկող), Էթլէմէզեան (միս

չտող) նաեւ՝ (մի՛ զարմանաք) Օթուզալիքեան...

Ե.- Նկարագրի վերաբերող

Քէֆսիզեան (ոչ ուրախ), Կերէքմէզեան (անպէտք), Եաանեան (անհամ), Թէմպէլեան (ծոյլ), Սիւրթիքեան (քսկոտնող), Թիթիզեան (բձախնդիր), Պոշկէզեան (պարսպ-սարսպ պտտող) և այլն:

Զ.- Արհեստներ

Թէնէքէճեան (թիթեղագործ), Չորպաճեան (պպուր ծախող), Սէմէրճեան (համետագործ), Գաթըրճեան (չորեպան), Փշտիմաճեան (թրք. բաղնիքի ծածկոց պատրաստող), Պերպէրեան (սպիտիկ), Բէշիշեան (կրօնատր), Տէմիրճիպաշեան (վարպետ երկաթագործ), Թիֆէք(ճ)եան (զէնք շինող կամ ծախող), Թիթիմէճեան (ծխախտ-տավաճառ), Բէօմիւրճեան (ածուխ պատրաստող կամ ծախող), Թերզիպաշեան (վարպետ դերձակ), Գոճայեան-Խոճայեան-Կոչոյեան (մեծ, տարիքոտ, ուսուցիչ), Հէփիմեան (բժիշկ), Ղազանճեան/Գազանճեան (կաթսայագործ), Գալայճեան (կլայելող), Գազազեան (մետաքսագործ), Բահքէճեան (կարկանդակ-քաղթ-թխուածք) և այլն:

Է.- Կենդանիներու վերաբերող

Էժտահարեան (հրէշ), Թիքիեան (աղուէս), Թէքէեան (արու այծ), Պէօճէքեան (միջատ), Էշէքեան-Իշաքեան (էշ, աւանակ), Արսլանեան/Ասլանեան (առիծ), Ղափլանեան (վագր), Գուշեան (թռչուն), Ինճիրգուշեան (թուզի թռչուն), Կէճէգուշեան (գիշերային թռչուն), Բէքլիկեան (կաքս) և այլն:

Ը.- Անուններու վերաբերող

Յովսէփեան, Սարգիսեան, Կարապետեան, Ներսէսեան, Միքայէլեան, Աագեան, այլն:

Թ.- Ծննդավայրի վերաբերող

Այնթապեան, Հալէպեան, Մոսկոֆեան, Մարաշեան, Ուրֆալեան, Երեանեան, Սերաստացի, Անձեացի, Խորենացի, և այլն:

Ճ.- Ժառանգականութեան վերաբերող

Շիրինօղլու (գեղեցիկի, քաղցրի գաւակ), Պէյօղլեան (պարոնորդի), և այլն:

ՃԱ.- Զանազանք

Ալալերտեան (Աստուածատուր), Սարմազեան (չիաթթող), Հաճինարիմեան (ուխտի գացած անձ և կոկիկ), Պուլտուզեան (գտնուած), Պիլպիլեան (սոխակ), և այլն:

ՃԱ.- Թուրքիոյ տարածքին թրքական նոր մականուններ

Թուրքական Հանրապետութեան մէջ 1934-ին պետութեան կողմէ հայերուն կը պարտադրուի նոր մականուններ որոշգրեւ, որպէսզի չգործածուին նախկին «եան»ով վեջացող մականուններ, և այսպէս թրքահայ իրականութեան մէջ ի յայտ կու գան նոր տեսակի մականուններ: Յիշենք քանի սը հատը՝ Աքտաղ (սպիտակ լեռ), Բէօսէտաղ (կնտակ լեռ, լեռան անուն), Բուլաք (ականջ), Չէփքիլի (բաճկոնատր), Էքմէքճիօղլու

(հացագործի գաւակ), Կիւլէր (հնդագող), Չէլիք (պողպատ), Տիւլէր (ատաղձագործ), Թօքաթ (քաղաքի անուն), և այլն:

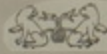
ԺԲ.- Ռուսիոյ տարածքին

Խորհրդային տարիներէն առաջ և մինչեւ օրս, Ռուսաստանի հայերը գործածած են ռուսական մականուններ, կամ հայկական արմատ ունեցող բառերով ռուսերէն իչ, ով, սկի յետադաս մասնիկով վերջացող մականուններ, ինչպէս՝ Ակորով, Բաբով, Աշխարունով, Այվագովսկի, Իսակով, Խաչատուրով, Բաղդասով, Ասատուրով, Առաստանով, Աանւտով, Խալաթով, Շահնագարով, և այլն:

Ի տես այս խայտաբղէտութեան, մեզի կը մնայ սքափ կերպով և ինքնաքննադատական

մօտեցումով գնահատել տխուր անցեալէն մեզի ժառանգուած մեր մականուններու այս անհետեթութիւնը: Հարկաւոր է յաղթահարել նախապաշարումները և մեր վրայէն թօթափել արհնտ տիրապետութիւններու ծանր բեռը: Ինչո՞ւ մենք չունենանք կամ չվերադառնանք հայահունչ ու հայիմաստ մականուններու, ինչո՞ւ մենք չունենանք անլի շատ Արամեան, Հայկեան, Վարդանեան, Մանուկեան, Սահակեան, Ոսկերիչեան, Արարատեան, Մասիսեան, Երկաթեան, Մետրոպեան, Անատունի, Բագրատեան, Բագրատունի, Արշակեան, Արշակունի, Սիրունեան, Քաջիկեան և նման մականուններ:

Թող մեր մականունները ըլլան մեր հայկականութեան հայելին:

ՀԱՅՈՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(Հատուածներ)
Յովհաննէս Շիրազ

Անուն կայ, որ վարդի թոյր է,
Կայ, որ սարի պարզ աղբիւր է,
Կայ, որ քեզ տուն կանչող թոյր է,
Կայ, որ անուշ մօր համբոյր է,
Կայ, որ ձեռիդ եղբօր թուր է,
Լաւ անունը՝ պատիւը մեր,
Միշտ լաւ գործի ծնունդն անմեռ:

Անուն է կայ, որ մեր գլխին
Ծաղրածուի գտակ է հին,
Որ կնքել էր ինչ-որ տէրտէր,
Կամ թէ դժնի մի ճորտատէր,
Ու մենք յաճախ չենք անաչում,
Հին անուամբ ենք իրար կանչում,
Թէ՛ հէ՛յ, ո՛ր ես, բեղնի Խաչօ,
Ի՞նչ բանի ես դաչաղ Վաչօ,
Տաշտաքերենց,
Կաշտակերենց:

Անունն է՞ր են, թէ՞ հին վերքեր,
Որ բանալով՝ չենք հարցնում դեռ,
Թէ՛ ի՞նչ չուտ, ի՞նչ չալխեսնց,
Երբ չալխեսնցն աշխարհ փոխեց...
Անուն է կայ, բայց ո՞րն ասես,
Կատակով են դրել կարծես,
Մէկը մէկից անմիտ ու սին,
Էլ անճաշակ Լիքս ու Տորգսին,
Էլ Իլունա, էլ Ալֆրետ,
Էլ Ժորժետա, էլ Վան-Ժիլպերտ,
Էլ Իվեթա, էլ Անթեֆոն,
Էլ Ռիթա, էլ Բաթեֆոն,
Էլ Կարիս, էլ Անելկա,
Թէ՛ թարգմանես՝ ի՞նչ դուրս կը գայ,
Ծաղր ու ծանակ մեր ուստրերին,
Եւ առաւել մեր դուստրերին:
Բայց ծիծաղից վատթարը կայ՝
Հանդիպում ես եօթն աղջկայ՝
Եօթից մէկն է Վարդ կամ Նարգիս:

ՓՐԿԵԼ ԱՐԵՒՄՏԱՆԱՅԵՐԷՆԸ

(Սկիզբը «Միոն»ի նախորդ թիվին մէջ)

Դոկտ. Մինաս Գոճայեան

Գ.- Կարելի՞ է «հաշտեցնել» հայերէնի երկու տարբերակները

Նայերէնի երկու տարբերակներուն մերձեցումը զգալիօրէն կը նպաստէ յատկապէս վտանգուած տարբերակի կեանքին երկարացման, եթէ մասնագիտականօրէն և լաւապէս ուսումնասիրուած գործընթացով ընթանան ջանքերը: Ինչպէս որ բժշկական աշխարհին մէջ մարմնի մասերու տարատնկման պարագային լաւապէս կ'ուսումնասիրուի նուիրատու անձին, տարատնկուելիք օրկանին, ինչպէս նաեւ ստացողին բոլոր տունելները, այդպէս ալ, մեր կարծիքով, ճիշդ կատարուած ընտրութիւններու միջոցով կարելի է նպաստել վտանգուած տարբերակին «առողջական» վիճակին բարելաւման:

Միշտ պէտք է յիշենք որ երկու տարբերակներն ալ միեւնոյն դասական հայերէնին (գրաբարին) երկուորեակ ձագովներն են, իսկ երկուորեակները շատ յաճախ իրարմէ ուժ կ'առնեն: Նեոեաբար՝ մէկէն միայն կատարուած օժանդակութիւնը հարազատէ հարազատ իրականացուող գործառնութիւն մըն է: Այսինքն՝ «խորթ արին» չի փոխանցուիր մէկէն միայն:

Սկսինք երկու հայերէններուն ամենէն աչքի զարնող տարբերութենէն՝ հնչյունական համակարգէն: Արեւելահայերէնը գրեթէ ամբողջութեամբ հարազատ մնացած է դասական հայերէնի (գրաբարի) կամ նախնեաց հայերէնի բաղաձայններու հնչյունական եռաշարք առանձնայատկութեան, այսինքն **բ** (բէն), **գ** (գիմ), **դ** (դա), **ձ** (ձա), **ջ** (ջէ) տառերը չեն հնչուիր **փ** (փիւր), **ք** (քէ), **թ** (թո), **ց** (ցո) և **չ** (չա), իսկ **պ**, **կ**, **տ**, **ծ**, **ճ** չեն հնչուիր լատինական B, G, D, DZ, և DJ/J/G: Բ-ի և Ռ-ի հնչումներու պարագային արեւելահայերէնի և դասական հայերէնի մէջ շատ յստակօրէն զանազանելի են անոնք, այսինքն՝ Բ-ն «փափուկ» հնչում ունի (ինչպէս ամերիկեան անգլերէնի R-ը, (America), իսկ Ռ-ն անելի թրթռում է:

Յիշեցման կարգով ըսենք թէ մենք չենք խօսիր «հայաստանեան» արդի ուղղագրութեան մասին, որ տարբեր է դասական այն ուղղագրութենէն, որ կ'աւանդուէր թէ՛ արեւելահայ և թէ՛ արեւմտահայ դպրոցներու մէջ (ըսել է թէ՛ նոյն ուղղագրութիւնը ունէին հայերը 1922-էն առաջ): Ուղղագրութիւնն ու հնչյունական տարբերութիւնները տարբեր բաներ են:

Նակառակ այն իրողութեան, որ 19-րդ դարու վերջատրութեան և 20-րդ դարակարգին արեւմտահայ դպրոցներու մէջ (Պոլիս, Իզմիր,

Արմաշու վանք, Սեբաստիա, Այնթապ, Մարաշ եւ այլուր) կը սորվեցնէին արեւմտահայոց այսօրուան հնչյունական համակարգով, բայց այնքան ալ խորթ չէին դասական հնչումներով բառերը արտասանելու սովորութիւնը: Մէկ օրինակ տուած ըլլալու համար, ըստ մեր քաղած տեղեկութիւններուն Տիկ. Սաթենիկ Տէրտէրեանէն, որ ծնած էր Սեբաստիա և որուն եղբայրը շատ մտերիմ բարեկամն էր Դանիէլ Վարուժանին, յաճախ բանաստեղծը դեռատի աղջկան կ'ըսէր. «ճուր մը բեր աղջիկս»: Եւ այսպէս բազում օրինակներ:

Տակաւին 2014-ի Յունիսին, երբ մենք կը գտնուէինք Սեւ ծովու ափի Նոփա քաղաքը, մեր պանդոկի աշխատակիցներէն մէկը, որ համշէնցի (հայ) էր «խնձուր» (խնձոր) կ'ըսէր...

Ափսոս որ 19-րդ դարու վերջատրութեան և 20-րդ դարակարգին, մանաւանդ Պոլսոյ և մօտակայ հայաշատ շրջաններու մէջ, ճիգ չթափուեցաւ վերականգնելու դասական հնչյունները, որոնք տակաւին բոլորովին չէին խորթացած արեւմտահայութեան մօտ:

Այսօր մերձեցման գործընթացը կը կատարուի ինքնաբերաբար, առանց լեզուաբաններու և ուսուցիչներու միջամտութեան՝ շատ բնական ճամբով: Արդարեւ, արեւելահայոց (ուսուստանահայ թէ՛ պարսկահայ) թիւը այնքան մեծցաւ արտերկրի մէջ, որ ըլլայ երգերու միջոցով թէ առօրեայ կեանքին մէջ (պատկերասփիւռ...) արեւելահայերէնը այնքան «խորթ» չէ այլեւս՝ տակաւին արեւմտահայերէն խօսող հայութեան համար: Այսինքն՝ երբ վերջինս կը լսէ «տուռը փակէ» (դուռը փակէ կամ գոցէ), այլեւս տուռը (դուռը) չի շփոթեր տալ բայի հրամայականին հետ:

Մերձեցման այս բնական ընթացքը դրական արդիւնքներ կրնայ տալ, եթէ ճիշդ ու մտածուած ուղղութիւններ տրուին մասնագետներու կողմէ՝ հայկական դպրոցներուն (ամէնօրեայ կամ միօրեայ) ուսուցիչներուն, և եթէ կողմնակից ենք մերձեցման և չենք պնդեր թէ Արեւմտահայերէնը իր ինքնութիւնը կրնայ կորսնցնել, եթէ չպահէ իր երկշարք բաղաձայններու արտասանութիւնը:

Գ.- Նամահայկական յանձնախումբի մը անհրաժեշտութիւնը

Այսօրուան իրականութիւնն այն է, որ փաստօրէն սփիւռքի տարածքին մենք ունինք «երկուքուկէս» ուղղագրութիւն՝ դասականը, հայաստանեանը և պարսկահայ կարգ մը շրջանակներու մէջ չնչին փոփոխութեամբ ուղղագրութիւն մը (նուէր-նվեր-նէր, արտասուել-արտասուել): Աշխարհի մէջ ո՛չ մէկ լեզու այսքան «հարուստ» է իր ուղղագրութեան տարբերակներով (այստեղ նոյնպէս մենք «առաջին» տեղը

կը գրանենք...): Անգլերէն լեզուի Անգլիոյ և ԱՄՆ-ի ուղղագրութեան մէջ նոյնպէս կան կարգ մը տարբերութիւններ, ինչպէս՝ honour-honor, բայց շատ նեղ ոլորտի մէջ ի յայտ կու գան անոնք: Աշխարհի միա «մեծ» լեզուներէն արաբերէնը, ֆրանսերէնը, սպաներէնը, ռուսերէնը բաարարուած են մէկ ու միատեսակ ուղղագրութեամբ:

Մեր՝ բուռ մը հայութեան մէջ, ուր հայախօսութիւնը թաալզլոր արագութեամբ կը սուրայ դէպի անհետացում, երկու-երեք ուղղագրութիւններու այս անբնական վիճակը կ'արագացնէ այդ ընթացքը, ու տակաւին եթէ ասոր վրայ աւելցնենք Նայաստանի մէջ գլուխը առած գացած «փողոցահայերէնը», ապա մեզի կը մնայ այսօրուընէ իսկ գրել երեք ուղղագրութեամբ և երեք լեզուով դասբանական մը, որովհետեւ վաղը այդ ալ գրող, խօսող ու լսող զանգուածը պիտի չունենանք:

Մեր լեզուն ինկած է հսկողութենէ դուրս: Թէեւ հայրենիքի մէջ բաաական նոր բառեր ու եզրեր ստեղծուած են, բայց ժողովուրդին ոչ-արհասարհելի տոկոսը կը յասնաի գործածել «մենեճեր», «պիզնետիզնետ», «մինիբուս», «ակցիոներական», «պիկետ» (picket), «մասսայական», «գլոբալիզացիա» և հարիւրաւոր նման օտար ու խորթ բառեր կամ եզրեր: Այո՛, «գլոբալիզացիան» և իր հայկական տարբերակը՝ «համաշխարհայնացումը» իրենց կարգին իրենց մասիչին տակ առած կը ճգմեն մեզ:

1913-ին տակաւին Մանուկ Աբեղեան իր յայտնի զեկուցման մէջ ազդարարելու պէս ըսած էր. «Աւելի լաւ է ուղղագրութիւնը լինի սխալ ու դժուար, բայց միակերպ: Ես կը վերջացնեմ իմ խօսքս ինչով որ սկսեցի. փոփոխութիւն, իմ կարծիքով պէտք է և կարելի է անել որոշ չափով, բայց եթէ որ եւ է փոփոխութիւն պիտի վերացնի մեր ուղղագրութեան միութիւնը և մեր երկու գրական լեզուներն իրարուց աւելի հեռացնի, աւելի լաւ է որ չլինի: Իսկ մեր ամէն, իրեն մի մի ակադեմիա կարծող անհատների փոփոխութիւններին ուրիշ բան չի վիճակուած, բայց եթէ մի նոր խառնափնթոր դրութիւն մտցնել մեր ուղղագրութեան մէջ» (1): Այսօր նոյնքան թարմ կը հնչէ այդ խօսքը: Անհատները իրատուք չունին ըստ կասն և ըստ իրենց ճաշակին կամ քնահաճոյքին խաղալ հայոց լեզուի քերականութեան, ուղղագրութեան և փոխառութեան կանոններու հետ: Անցեալին եղած են նման սխալներ և դժբախտաբար այսօր այդ սխալները որպէս ճիշդ (ճիշտ) կը սորվեցնենք: Օրինակ՝ հայերէնի հնչյունաբանական ո՛ր օրէնքին վրայ հիմնուած «ճանապարհ» բառը մենք պիտի գրենք «ճամբայ». չէ՞ որ հայերէնի հինչունաբանական օրէնքով պ+հ=փ և ոչ թէ «բ», ինչպէս՝ սեպուհ-սեփական, բայց ոչ երբեք սեքական:

Նետաբար, իխտ անհրաժեշտ է որ

անցեալին գոյութիւն ունեցող և բաական ազդեցիկ եզրաբանական յանձնախումբը վերականգնուի՝ համալրուելով արտերկրի լեզուաբաններով ու որակեալ մասնագէտներով, որոնք Գիտութիւններու Կաճառի կամ Ազգային Ժողովի և կամ որեւէ այլ համազգային մարմնի մը կողմէ իրեն տրուած լիազօրութեամբ կանոնակարգէ փոխառութիւններու և ուղղագրութեան սկզբունքները՝ հաշուի առնելով, ի հարկէ, երկու գրական լեզուներու առանձնայատկութիւնները:

Դ.- Կարգ մը յաադրիչ փորձեր

Յուատու փորձեր սկսած են կատարուիլ, բայց տակաւին գործին արդիւնքը չէրեար: Օրինակ քանի մը տարի առաջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախաձեռնութեամբ յատուկ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որուն մէջ ընդգրուեցան բանիմաց ստատրականներ, պարտականութիւններ բաշխուեցան, բայց կը թուի թէ սառած է այժմ այդ յանձնախումբը: Նոս արդար ըլլալու հասար պէտք է ըսել թէ մեզի դրկուեցաւ Տոթթ. Անդրանիկ Եղիայեանի յոյժ հետաքրքրական և ուսանելի աշխատասիրութիւնը, որուն մէջ շատ բծախնդիր կերպով քննուած են հայոց լեզուի քերականութեան և ուղղագրութեան հարցերը, սակայն մեզի համար անյայտ պատճառներով նախաձեռնութիւնը կը թուի թէ սառած վիճակի մէջ է:

Երկու տարի առաջ ուրիշ փորձ մը կատարուեցաւ Լոս Անճելեսի մէջ, ղեկավարութեամբ Դոկտ. Արտեմ Սարգսեանի: Ան իր շուրջ հաաքեց երեսնեակ մը հայագէտներ, լեզուաբաններ, գրողներ ու ստատրականներ (որոնց կարգին նաեւ տողերուս հեղինակը), որոնք յաճախակի խորհրդակցութիւններու միջոցով յստակ առաջարկութիւններով ու յառաջադրութիւններով ճամբայ ելան: Կազմը վաւերացուեցաւ Նայաստանի Գիտութիւններու Կաճառին կողմէ և գործի անցաւ՝ սկսելով ամենէն գործածական բառերու բառարանի մը պատրաստութեան աշխատանքով, սակայն ցարդ որեւէ շօշափելի բան չիրապարակուեցաւ: Գուցէ յաւելեալ ժամանակի կը կարօտի այս կազմը, որպէսզի արդիւնք տայ կամ թարմացման պէտք ունի: Բոլոր պարագաներուն յաադրիչ են այս ջանքերը, բայց ժամանակը շատ արագ կը սահի, ամէն մէկ օրը քիչ մը ես մեզ կը սօտեցնէ վախճանին:

Արիւնահոսութիւնը կը շարունակուի:

(Շարունակելի)

(1) «Արարատ», 1913/ԺԲ. էջ 1141, նոյնը՝ Մանուկ Աբեղեան, «Երկեր», հտ. Ը., էջ 366

«ՓՈՂՈՑԱՀԱՅԵՐԷՆՈՎ» ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Գէորգ Տէր-Վարդանեան

(Մատենադարանի Գլխավոր Ասանդակագահ)

Անսցանցային մերօրեայ չարիքներից մէկը լատինատառ (անգամ ռուսատառ) հայերէն գրելն է. յիշում եմ ինչ որ մէկն անգամ հայերէնի «տրանսլիտով» գրելը մետրապատառից աւելի նախընտրելի էր համարում: Այս որոմ-չարիքի դէմ արդարացի պայքար կայ (թէկու՞՞ դեռեա՞ բաարար արդիւնք չի տուել):

Մրանից պակաս չարիք չեմ համարում մի այլ խոտելի համարում ես. կան նաեւ խօսակցականով, անգամ գեղեկաբանութիւններով կամ իմ բարեկամ Ենովք Լազեանի խօսքով՝ «փողոցներէնով» գրող մարդիկ, ովքեր նոյնիսկ օժանդակ բայը նախորդ բառին (բուն բային) կպած են գրում, բառերը գրում են կիսատ-պոատ, հայատառ գրում են գրական հայերէնում ամենեւին չգործածուող օտար բառեր, կարճ ասած՝ հայերէն բառերի ուղղագրական պատկերները փոխում են անձանաչելիութեան չափ, ուստի և գրում են անկարգալի՝ «քիչի»* հայերէնով:

Ինչպէս էլ այդ մարդիկ պատճառաբանելիս լինեն իրենց վարմունքը, այս երեսյթը համարում եմ հայերէնի՝ արդէն խորհրդային ուղղագրութեան գլխին բերուող մի նոր փորձանք. մենք այդ մարդկանց գրածները դժուար ենք կարդում, դժուար ենք հասկանում, յաճախ էլ բացարձակապէս չենք հասկանում:

Այս մարդկանց արածի տրամաբանական բնորոշումը հետեւեալն է. եթէ՝ սրանց հետեւելով, ամէն մարդ սկսի գրել իր ծննդավայր-գիւղի բարբառի ու առօրեայութիւն-արտասանութեան երանգների համեմատ, ապա մենք միմեանց գրածները բացարձակապէս չենք հասկանալու:

Յօգուտ հայերէնի լաւ ուղղագրութեան, դեռեա՞ 1997 թ. շարունակական երկու յօդուածով վերաշարադրել-վերագնահատել եմ Մանուկ Աբեղեանի «Գրաբարի Երկբարբառները» հիանալի ուսումնասիրութեան («Նոր-Դար», 1980 թ. թիւ 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197. վերահրատ.՝ Մանուկ Աբեղեան, «Երկեր», հտ. Ը. էջ 292-329) ուղղագրութեանը վերաբերող մասերը, որոնց մէջ խառնահայերէն ուղղագրութիւններին վերաբերող ճշմարիտ և իրատեսական գնահատականներ կան (Տէն Գ. Տէր-Վարդանեան, «Աբեղեանը հայերէնի խորհրդային ուղղագրու-

թեան դէմ» և՝ «Հայերէնի ուղղագրութեան փոփոխման մէկ-երկու պատճառ»,- «Ազգ», 5 և 11 Մարտի 1997 թ., թիւ 41, և 45՝ 1295 և 1299, էջ 4):

«Փողոցներէնով» գրողների համար գուցէ մի օր այդ յօդուածները վերարտադրեմ այստեղ, սակայն մինչ այդ շատ օգտակար եմ համարում նոյն Մանուկ Աբեղեանի մի այլ ծաւալուն և օգտակար յօդուածի սկիզբն ու վերջն այստեղ բերելը: Այդ յօդուածի խորագիրն է՝ «Մեր ուղղագրութեան մասին», փակագծային ենթավերնագիրն է՝ «(Վարդացուած 1913 թ. Նոկտեմբերի 14-ին Ս. Էջմիածնում, Հասնազգային Մեծ Յորելեանի հանդէսի ժամանակ)», առաջին անգամ հրատարակուել է «Արարատ» ամսագրում 1913, թիւ ԺԱ., էջ 1047-1071, թիւ ԺԲ., 1120-1141. վերատպուել է Մանուկ Աբեղեան, «Երկեր», հտ. Ը., էջ 330-366: Շատերը սա համարում են խորհրդային ուղղագրութեան «գիտական» հիմնատրում, սակայն այս ծաւալուն յօդուածում շատ նկատումներ հաստատում են ճիշդ հակառակը՝ որ հայերէնի ուղղագրութեան մէջ որեւէ փոփոխութիւն պէտք չէ անել:

Ահա առանց մի տառ անգամ փոփոխելու՝ Աբեղեանի իսկ գրած ուղղագրութեամբ բերում եմ նոյն Աբեղեանի յօդուածի սկիզբն ու վերջը, որոնք գուցէ ինչ որ բան համոզեն «փողոցահայերէնը» նախընտրողներին:

Մանուկ Աբեղեան, մեր ուղղագրութեան մասին

«Յորելեանական Յանձնաժողովը յարմար համարեց հայ գրի այս մեծ յորելեանին խորհրդակցութիւն ունենալ մեր ուղղագրութեան մասին և ինձ առաջարկեց ներկայացնել մի զեկուցում, թէ արդեօք պէ՞տք է և կարելի՞ է փոփոխութիւններ մտցնել մեր աւանդական ուղղագրութեան մէջ, և ինչպիսի՞ և ի՞նչ փոփոխութիւններ կարելու է այժմ անել:

Ողջունելով մեր այս խորհրդակցութեան գործը՝ ես պիտի աշխատեմ պարզել իմ հայեացքս այս դժուար ու կնճռոտ խնդրի մասին, որ հայերէն բառերի գրի առնուելուց 1500 տարի յետոյ պէ՞տք է որ իսկապէս առանձին ուշադրութեան արժանանայ:

Ամենից առաջ, առանց երկար բարակ բացատրութիւնների մէջ մտնելու, պիտի շեշտեմ մի սկզբունք, որ ընդհանուր ընդունուած է բոլոր ազգերից, դա այն է, որ ամէն գրական լեզուի համար միակերպ քերականութեան հետ անհրաժեշտ պայման է նաեւ միակերպ ուղղագրութիւնը, որով պահում է գրական լեզուի միութիւնը, և զանազան բարբառների մարդիկ,

որոնք խօսելիս յաճախ տարբեր արտասանության են հետեւում, իրար գրածը հեշտութեամբ հասկանում են: Դրա մէջ է հէնց գրական լեզուի և գրատր խօսքի մեծ նշանակութիւնը:

Կենդանի լեզուի դիմաց գրութիւնն անշուշտ մի պայմանական բան է, որ մենք կարող ենք փոփոխել. դա խօսուն լեզուի պայմանական պատկերն է միայն, որ գծագրում ենք, և ուրիշները դրանով ըմբռնում են մեր ստրբերը: Նասկանալի է, որ կենդանի խօսքի պատկերն ընդհանուր ընդունուած պիտի լինեն, ուրիշ խօսքով ուղղագրութիւնը միութիւն պէտք է ունենայ, որպէսզի նոյն լեզուն խօսող մարդիկ կարողանան մէկմէկու գրածը հեշտութեամբ վերծանել: Բացի այդ՝ բառերի պատկերները դարձ դար էլ չպիտի մեծ փոփոխութիւնների ենթակայ լինին, որպէսզի յաջորդ սերունդները չկորուեն նախորդների հետ՝ գրի միջոցով ստատոր հաղորդակցութիւն ունենալուց: Եթէ չլինի ուրեմն ուղղագրութեան այս ընդհանուր և տեսական միութիւնը, չի կարող գոյութիւն ունենալ և մի ընդհանուր գրական լեզու: Նայե՛րէնի համար աւելի մեծ է այս պայմանի նշանակութիւնը, քանի որ մենք ունենք այսօր երկու գրական լեզուներ, որոնք նոյնանում են գոնէ միակերպ ուղղագրութեամբ: Ուստի հէնց սկզբից պիտի ասեն, որ եթէ որ է է փոփոխութիւն պէտք է մեր ուղղագրութեան մէջ աւելի խառն դրութիւն մտցնի և մեր գրական լեզուներն իրարուց աւելի հեռացնի, աւելի լաւ է որ չլինի: Այս պատճառով այս խնդրին պէտք է շատ մեծ զգուշութեամբ սօտենալ:

«Արարատ» 1913/ԺԱ. էջ 1047-8, նոյնը՝ Մանուկ Աբեղեան, «Երկեր», հտ. Ը. էջ 330

Ահա և յօդուածի վերջը՝ եզրայանգումը.

«Իսկ մինչ այդ, ես միայն մի բան կարող եմ ասել, որ մեզնից ամէն մէկն էլ, ինչքան կ'ուզէ թող խորհի ու գրի մեր ուղղագրութեան մասին, բայց երբեք իրեն չհամարի մի ակադեմիայի հաասար և ինչ որ ինքը մտածում է ու ճիշդ է համարում, երբեք իրատունք չունի և անմիջապէս գործադրելու:

Աւելի լաւ է ուղղագրութիւնը լինի սխալ ու դժուար, բայց միակերպ: Ես կը վերջացնեմ իմ խօսքս ինչով որ սկսեցի. փոփոխութիւն, իմ կարծիքով պէտք է և կարելի է անել որոշ չափով, բայց եթէ որ է է փոփոխութիւն պիտի վերացնի մեր ուղղագրութեան միութիւնը և մեր երկու գրական լեզուներն իրարուց աւելի հեռացնի, աւելի լաւ է որ չլինի: Իսկ մեր ամէն, իրեն մի մի ակադեմիա կարծող անհատների փոփոխութիւններին ուրիշ բան չի վիճակուած, բայց եթէ մի նոր խառնափնթոր դրութիւն մտցնել մեր ուղղագրութեան մէջ: Միայն հոգետր իշխա-

նութիւնների և գրագէտների միութեան ձեռնընկածութեամբ կազմուած բանիբուն մարմնի որոշումը մեզ համար ընդունելի և պարտադիր կը լինի: Իսկ մինչ այդ ձեռք պէտք է քաշել ամէն ինչ ու նոր փոփոխութիւններից և դառնալ աանդական ուղղագրութեան: Այս է ուղիղ ճանապարհը»:(*)

«Արարատ», 1913/ԺԲ. էջ 1141, նոյնը՝ Մանուկ Աբեղեան, «Երկեր», հտ. Ը., էջ 366

Փողոցահայերէնի նոյնը (Վերցուած եւ Դիմագրից)

«...ով ինչ ժամանակ ա ապրել ու ինչ արտանովկայի մեջա ստեղծագործել. սա շատ կարևոր հարցա ընթռնելու գորդին:

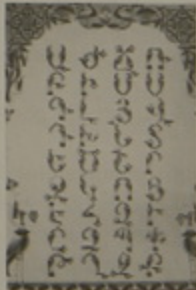
Ես էսի հիշողությամբ անընդհատ ցիտել եմ, բայց չէի հիշում, թե որտե եմ կարդացել:

Նողվածն էնքան կարևոր ա, որ վեկալա պահեմ: Ավելցնեմ, որ Նայստանի պարթեվ կաթողիկոսի հարստությունը դառավ թագավորի հարստությանը հասնեմատելի արդեն 4-րդ դարի կեսերին:

(*) Նարատր մի թիւր մեկնաբանութիւն կանխելու համար ասեմ, որ 1922 թ. «Դեկրետը» Սովետական Նայստանի Լուսժողկոմատիինը(**) կամ նրա գլխատրի՝ Պօղոս Մակինցեանի վճիռն էր, իսկ ո՛չ Լուսժողկոմատը, ո՛չ էլ «Պատրոն» համազգային բանիբուն մարմին չէին:

(**) Լուսատրութեան (իմա՝ կրթութեան - Խմբ.) Ժողովրդական Կոմիսարիատ, որ կը նշանակէ՝ Կրթութեան Նախարարութիւն:

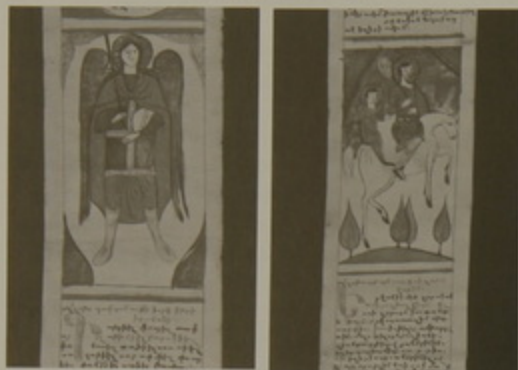
«...պիտի շեշտեմ մի սկզբունք, որ ընդհանուր ընդունուած է բոլոր ազգերից, դա այն է, որ ամէն գրական լեզուի համար միակերպ քերականութեան հետ անհրաժեշտ պայման է նաեւ միակերպ ուղղագրութիւնը...»

ՉԵՌԱԳՐԱՏՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆՆՅ ՎԱՆՈՒՅ

(Նոր ստացուած գրչագիր մատենաներ)
Ձեռագրաց Յուզակ Սրբոց Յակոբեանց,
թիւ 3891

ՀԱՄԱՅԻՆ - 2

Տեղի՝ չիք
Թուական՝ չիք, ուշ շրջանի գրչութիւն է, հաւա-
նաբար ԺԹ, դար

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ծաւալ՝ 15x256: 8x256:

Հանգամանք՝ լաւ, վերին և ստորին մասերը
կը պակսին:

Նիւթ՝ թուղթ:

Գրիչ՝ անլայտ:

Գրութիւն՝ խորագիրները և սկզբնատողերը
կարմիր թանաքով, մնացեալը սեւ մելանով: Ուշ
շրջանի յատուկ նօտր և բոլորգրի խառնուրդ:
Սակաւաթիւ համառօտագրութիւնք: Պարբերու-
թեանց սկզբնատառերը՝ մեծադիր և դեղնագոյն:
Նկարները բնագրէն անշատող հաստ կարմիր
գիծեր: Նկարներուն ուրուագծերը մելանով
կատարուած են իսկ մնացեալ մասերը՝ ընդ-
հանրապէս ճնշումի միջոցաւ:

Ստացող՝ Խանում:

Նկարներ՝ վերուստ ի վայր ըստ կարգի.

ա. Ստեփանոս՝ շրջանակի մէջ

բ. Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ՝ եպիսկոպո-
սական զգեստով

գ. Հրեշտակապետ սը՝ քառանկին շրջա-
նակի մէջ

դ. Իսահակի զոհաբերութիւնը

ե. քառաթեւ փոքրիկ խաչեր՝ 21 շարք,
որոնց միջեւ շեղակի ուղղութեամբ աղօթք

զ. Ս. Գէորգ՝ քառանկին շրջանակի մէջ

է. Ս. Սարգիս և որդին Մարտիրոս՝
քառանկին շրջանակի մէջ:

Յիշատակարաններ՝ չիք:

Յետնագոյն յիշատակարան՝ «Դավիթ սրբազան
(Սահակեան) յանձնեց մեզի 1991 Նոյեմբեր
25-ին. Տեսուչ Ձեռագրատան՝ Նորայր Արք.
Պ(ողարեան)»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. Աղօթք Սրբոյն Յովհաննու ... և
փրկեալ(յ) Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զճառայն քո
Խանումն. օգնական և պահապան եղիցի. ամէն:

Բ. Աղօթք սրբոյն Ստեփաննոսի ... և
փրկեալ(յ) Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զճառայն քո Խանումն.
օգնական և պահապան եղիցի. ամէն:

Գ. Աղօթք սրբոյն Լուսատրիչին ... և
փրկեալ(յ) Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զճառայն քո Խանումն.
օգնական և պահապան եղիցի (յ)ամ(ենայն) չարէ
պահեսցէ. ամէն:

Դ. Աղօթք պահպանութեան ի սրէ, ի թրէ
ի դանակէ ... ի դիմաց զճառային Ա(ստուծոյ)
Խանումին: Օգնական և պահապան եղիցի.
ամէն:

Ե. Աղօթք վաճառի տալէի և սթարի ...
բանամբ գրոտն ողորմութեան և վաճառի տալէի
և սթարի ... պատուօք ճառային ինոյ Խանումին.
օգնական և պահապան եղիցի. ամէն:

Զ. Աղօթք ս(ուր)բ հօրն Աբրահամու ...
պահեայ զծ(ա)ռ(ա)յն քո Խանումն:

Է. Աղօթք սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին
... փրկեալ(յ) Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զճառայն քո
Խանումն: Օգնական և պահապան եղիցի. ամէն:

Ը. Աղօթք պահպանութեան ... փրկեալ(յ)
Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զճառայն քո Խանումն: Օգնա-
կան և պահապան եղիցի. ամէն:

Թ. Աղօթք զաակ ծնելոյ ... և տուր
զաակ ճառային քո Խանումին. օգնական և
պահապան եղիցի. ամէն:

Ժ. Աղօթք ճանապարհորդաց: ... Կենդա-
նամայէլ, կենսամայէլ, Մաթէ, որ էք սպասատրք
Աստուծոյ դուք ճանապարհորդակից լերուք
ճառային Ա(ստուծոյ) Խանումին ... ճառային
Ա(ստուծոյ) Խանումի օգնական և պահապան
եղիցի. ամէն:

ԺԱ. Աղօթք սրբոյն Սարգսի զօրավարին:
... ճառային Ա(ստուծոյ) Խանումին օգնական և
պահապան եղիցի. ամէն:

ԺԲ. Մաղթանք զարիւրանաց գիշերոյ.
Որդի Ա(ստուծոյ) կենդանոյ ... ճառային
Աստուծոյ Խանումին օգնական և պահապան
եղիցի. ամէն:

Պաշտօնէութիւն Սրբոց Յակոբեանց Վանուց
Ձեռագրատան
Մարտ, 2015

**ԵՐԿՐՈՐԴԸ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ
ՉԵՌԱԳՐԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԷՆ ԵՏՔ**

**ԿԸ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒԻ ՄԵՐ
«ԳԱՆՁԵՐՈՒ ԳԱՆՁԸ»
ԿԵՌԱՆ ԹԱԳՈՒՎՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ**

Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց Չեռագրաց Մատենադարանը Երեանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանէն ետք կը հանդիսանայ երկրորդը, ուր խնամքով կը պահովին շուրջ 4,000 անգին ձեռագիր մատենաներ՝ տեղադրուած յատուկ փայտեայ պահարաններու մէջ:

Չեռագրատունը կը գտնուի Սրբոց Յակոբեանց վանական համալիրէն ներս՝ Ս. Թորոս մատրան մէջ 1897-էն ի վեր: Այս տեղափոխութիւնը կատարուած է Երուսաղեմի Յարութիւն Վեհապետեան Պատրիարքի (1889-1910) հրահանգով: Գլխաւոր մուտքին դիմացը եւ ձախ կողմի պատերու տակ տեղադրուած են 18 պահարաններ, իսկ մուտքի աջ կողմը կը գտնուի խորանը:

Մատենադարանը ունի ձեռագրաց ցուցակ՝ պատրաստուած հայ ձեռագրաց անմահացորդ նովմէրալ Նորայր Արք. Պողարեանի կողմէ, որ տասնամեակներով ուսումնասիրած ու նկարագրած է մեր մշակոյթի այս անգին գոհարները, որոնց մէջ աչքի կը զարնեն ծանր Աստուածաշունչերու կողքին մինչեւ 50 կրամ կշռող մատենաներ («Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Երուսաղեմ 1966-1991):

Մատենադարանի ձեռագիր գանձերու թագն ու պսակը կը կազմէ Կիլիկիոյ թագատրութեան Կեռան թագուհիի (մահացած 1285թ.) անտարանը, որ կը վերագրուի միջնադարու մեծագոյն ծաղկոյնէրէն Թորոս Ռոսլիմին, ըստ ունանց անիկա Ռոսլիմի արուեստանոցին կամ դպրոցին արտադրանքն է (1272):

Մատենադարանը բաց չէ հանրութեան համար, այլ միայն յատուկ արտոնութիւն եւ որակաւորում ունեցող մասնագէտներ կրնան օգտուիլ ձեռագիրներէն:

Ամենապատիւ Պատրիարք Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի հրաւերով Երեանէն ժամանեց Մաշտոցի անուան ձեռագրատան (Մատենադարան) վերականգնողական բաժնի հմտագոյն մասնագէտներէն Տիկ. Էմմա Սարգիսովան, որ 1974-էն ի վեր իր մասնագիտական ներդրումին շնորհիւ նորոգած եւ կորուստէ փրկած է հարիւրաւոր ձեռագիր մատենաներ:

Կեռան թագուհիի Աւետարանը (Աւետարան ըստ Մարկոսի) ընդօրինակուած է 1272-ին, Միս մայրաքաղաքին մէջ, Աւետիս գրիչի կողմէ, իսկ մանրանկարչութիւններն ու մանրանկարները բազմաթիւ մասնագէտներու կողմէ կը վերագրուին միջնադարու մեծագոյն մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլիմին: Աւետարանը կատարուած է Կիլիկիոյ Թագատրութեան ամենէն յայտնի թագուհիներէն, մարդասէր ու բարեպաշտ Կեռան Թագուհիի պատուէրով իբր ընծայ իր ամուսնոյն Լեւոնի (հետագային Լեւոն Գ. Կիլիկիոյ թագաւոր):

Տասնամեակներ առաջ, կենթադրուի թէ տակաւին Ա. Պատերազմէն առաջ, նշուած անտարանէն ստորնաբար ու առեղծուածային պայմաններու ներքոյ, անհետացած էին Ռոսլիմի երկու կարտըր մանրանկարները: 2011-ին Դոկտ. Վրէժ Ներսէսեանի ջանքերով, պակսող էջերու նոր սեփականատէր, անգլիայոյն ազնուագոյն Տիար Թանասիս Մարտինոս գանոնք նովմէրեց Ս. Յակոբի: Այսպիսով ամբողջացաւ միջնադարեան մեր «գանձերու գանձերէն» Կեռան թագուհիի Ս. Մարկոսի անտարանը:

Ընծայարանի սաները իրենց դասախօսներուն հետ, Տ. Գրիգոր Վրդ. Մագստոսեան եւ Դոկտ. Մինաս Գոնայեան՝ ձեռագրատան մէջ:

Նկարին մէջ՝ աջին Տիկ. Էմմա Սարգիսովա եւ ձեռագրատան վարիչ Տ. Շնորիք Արք. Պալոյեան:

ԵԿԵՂ ԵՅ ԻՆ ՆԱՅԿԱԿԱՆ

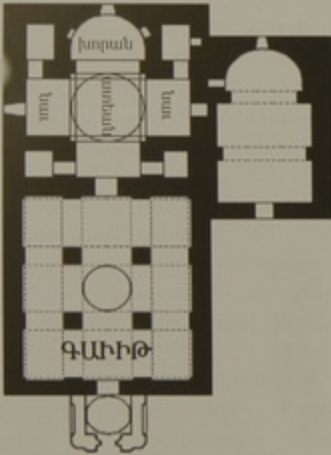
ԿԱՐԳ ՄԸ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԻՆ ՄԱՍԻՆ

Ատրիի՛՛ Գաբրիէլեան Անդրէասեան

Հայկական եկեղեցոյ շինարարական կառուցուածքը ունի գլխաւոր հինգ բաղադրիչ մասեր.

- ա.- Գաւիթ
- բ.- Նաւ
- գ.- Դաս
- դ.- Խորան
- ե.- Կոզակ

ա.- **ԳԱՒԻԹ** եկեղեցոյ մուտքի մասն է: Անցեալին «գաւիթ»ը կը գործածուէր Սուրբ Պատարագի ընթացքին որպէս սպասման վայր՝ ապաշխարողներու և չմկրտուածներու, իսկ ներկայիս այն տեղն է, ուր մուտք կը բաժնուին հաւատացեալներուն, կայ նաեւ մոմատեղ, ուր կը զետեղուին վառելիք մումերը:

բ.- **ՆԱՒԸ** գմբէթին տակ գտնուող տարածութիւնն է, ուր ժողովուրդը կը կենայ արարողութեանց ընթացքին: Նախ կեդրոնական մասը կը կոչուի ատեան: Անիկա կը գործածուի հոգետրականներու և դպիրներու կողմէ տօնական կամ սովորական օրերուն աղօթքներ արտասանելու, երգեր մեկնաբանելու: Օրինակի համար հոն կը կատարուին հոգեհանգիստ, անդաստան, հսկում և հոն կ'երգուին «Փառք ի Բարձունս» կամ «Նորաստեղծեալ» շարականները:

գ.- **ԴԱՍԸ** գաւիթէն դէպի Ս. Խորան երկարող հատուածն է, որ ունի երեք բաժանում-

ներ, որոնք կը կոչուին աջակողմեան և ձախակողմեան դասեր (աջ և ձախ կողմերը կ'որոշուին խորանէն դէպի գաւիթ նայելով) և փոքր ատեան: Այն եկեղեցիներուն մէջ, որոնք վերնատուն չունին, երգչախումբը կը կենայ ձախակողմեան դասին մէջ: Եպիսկոպոսական աթոռը միշտ զետեղուած է աջակողմեան դասը: իսկ մկրտութեան աագանը կը գտնուի Ս. Խորանին աջ կողմը, պատին մէջ զետեղուած: Փոքր ատեանէն անտարաններ, ընթերցումներ կը կարդացուին մեր եկեղեցոյ աստուածաբանութենէն:

դ.- **ՍՈՒԻԲ ԽՈՐԱՆԸ** բաժնուած է երկու գլխաւոր մասերու՝ **բեմ** և **Սուրբ Սեղան**: Բեմը դասէն աւելի բարձր այն մասն է, ուր կը գտնուի Սուրբ Սեղանը: Դասէն բարձրանալու համար, անիկա ունի երկու կողմէն սանդուխներ, և միայն աստիճան ստացած սպասաւորներ արտօնուած են հոն ելլելու: Խորանը ծածկուած է գմբէթաձեւ առաստաղով մը, կանգնած չորս սիւներու վրայ, որոնք կը ներկայացնեն չորս անտարանիչները՝ Մատթէոս, Դովաս, Մարկոս և Յովհաննէս: Կարելոյ է յիշել թէ՛ կան եկեղեցիներ, որոնք կանգնած են չորս սիւներու վրայ, նոյն նպատակաւ:

Սուրբ Խորանը կը խորհրդանշէ երկինքը, իսկ դասը՝ աշխարհը: Սուրբ Սեղանը միշտ կը զետեղուի արեւելեան կողմը, որպէսզի արարողութեանց ընթացքին պատարագիչին և ժողովուրդին դէմքերը դէպի արեւելք ուղղուած ըլլան:

Պայման է որ նորակառոյց եկեղեցիներու խորանները եպիսկոպոսներու կողմէ օծուած ըլլան Ս. Միշտնով և պատերը դրօշմուած՝ 12 առաքեալներու անունով:

ե.- **ԿՈԶԱԿԸ** Ս. Խորանին տետի կիսաբոլորակ մասն է: Պատարագի ընթացքին սարկաազը մի քանի առիթներով խնկարկած ժամանակ հոնկէ կ'անցնի: Կոզակը ունի երկու խորշեր, աջ կողմը (միշտ Ս. Խորանէն դիտուած) կը պահուի **սկիհը**, ձախ կողմը՝ **Ս. Աղանին**: Սկիհը և Ս. Անտարանը միակ սպասներն են, որոնք միայն ձեռնադրուած սպասաւորները կրնան բռնել, այսինքն սարկաազ, քահանայ կամ եպիսկոպոսը:

Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան

2007 թ. Յունուարի 19-ին թուրք ազգայնասովները անողորք հաշուեյարդար տեսան Իսթանպուլի մէջ լոյս տեսնող «Ալլօս» շաբաթաթերթի խմբագիր-հրատարակիչ Հրանդ Տինքի հետ: Անոր եղերական կորուստը բուռն զայրոյթ յառաջացուց ոչ միայն Թուրքիոյ եւ Հայաստանի, այլեւ ամբողջ աշխարհի մէջ:

Կտրուեցաւ կեանքին թելը վաստակաշատ լրագրողին, խիզախ եւ արդարամիտ, մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան անխոնջ մարտիկին: Ան առաջինն հայն էր, որ Թուրքիոյ մէջ ճշմարտութեան պատմէջի վրայ կանգնած դատաւարտեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Հրանդ Տինք սիրուած եւ յարգուած անձնատրութիւն էր նաեւ թուրք յառաջադէմ մտատրականներու շրջանակներուն մէջ:

«Ալլօս» շաբաթաթերթի թուրքական բաժնին մէջ զանազան նիւթերու հետ յաճախ լոյս կը տեսնէին նաեւ Իսթանպուլի հայ համայնքի, ինչպէս նաեւ հայ-թուրքական յարաբերութիւններու հետ առնչուող նիւթեր: Երբեմն շաբաթաթերթի թրքական բաժնին մէջ տեղ կը գտնէին նաեւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը դատաւարտող հայ եւ թուրք հեղինակներու յօդուածները:

2007 թ. Յունուարի 26-ին, Հրանդ Տինքի մահուընէ շաբաթ սը ետք լոյս տեսած «Ալլօս» շաբաթաթերթի բացառիկը, ամբողջութեամբ նուիրուած էր Հրանդ Տինքի անմար յիշատակին: 35 մեծադիր էջերէ բաղկացած շաբաթաթերթին մէջ ընդգրկուած էին բազմաթիւ ցաւակցական գրութիւններ՝ առանձին կազմակերպութիւններէ, միութիւններէ, եկեղեցական խորհուրդներէ, պաշտօնատար անձերէ, թարեկամներէ եւ գործընկերներէ:

Ստորեւ, թրքերէնէ մեր թարգմանութեամբ ընթերցողին կը ներկայացնենք վերոյիշեալ վշտակցական գրութիւններէն քաղուածք սը:

Երանի թէ ժամացոյցները ետ դառնային, որպէսզի զինք գրկէինք, փաստուշտներուն առջեւը փակէինք եւ Հրանդը փրկէինք... Մենք գիտենք զինք ոչնչացնող հիմնարկը: Այդ արիւնտու ձեռքերու ուրուանկարը բոլորիս յիշողութեան մէջ է: Իրենք իրենց Թուրքիա կարծող այդ հիանդագին կեդրոնի ով ըլլալը եթէ չենք գիտեր, ապա շատ լաւ գիտենք անոնց ով ըլլալը: Մեզ սուգի եւ ամօթի մէջ թողնելով գնաց: Կ'ամչնանք, որովհետեւ չկրցանք զինք պաշտպանել եւ տէր կենալ: Շատ իրայատուկ անձնատրութիւն էր: Չհասկցանք իր արժէքը, չկրցանք զինք ապրեցնել: Մենք կորսնցուցինք Մալաթիայի Հրանդը, Թուրքիայի Հրանդը, Աշխարհի Հրանդը:

«Թրքութիւնը վիրատրելու» համար անոր հանդէպ յարուցուած դատի ամենադժնդակ օրերն էին:

- Եթէ այս դատավարութիւնը իմ դէմս վճիռ արձակէ, հեռանալու եմ Թուրքիայէն,- ըսաւ ան:

Ես ալ իշխանական ոճով պատասխանեցի.

- Տեղ սըն ալ չես կրնար երթալ: Այս տեղը որքանով որ մերն է, այնքան ալ քու հայրենիքդ է: Չենք կրնար քեզ տեղ սըն ալ դրկել:

Հիսա կը զղջամ, երանի՛ թէ ըսած ըլլայի «Գնա՛ Հրանդ...գնա՛, եթէ կրնաս հեռու գնա՛: Մենք չենք կրնար քեզ պաշտպանել: Մենք աղանիներն ալ կը սպաննենք»:

Այս տեսակետէն թէ՛ վշտի մէջ եմ եւ թէ՛ շփոթահար:

Մուրթաֆա Գարա Ալի Օլլու

ՀԱՆԳԻՍՏ ՔՆԱՅԻՐ

Մեր կայքէջի մէջ քու երիտասարդ բոլոր ընկերներդ, որտեղ որ եղեր են, միաբերան ըսեր են. «Մեր եղբորը խիւթեցին»: Իրականութեան մէջ Հրանդը նոյնպէս իմ մեծ եղբայրս էր: Մեծ եղբայրս իլեցին իմ ձեռքէս: Շատ լաւ, ի՞նչ շահեցան: Միթէ կարծեցին, որ հանգչելու է այս ազատութեան կրակը, այս հաւասարութիւնը, այս եղբայրութիւնը, այս դեմոկրատական կրակը: Ո՛չ, չի հանգչելու: Չենք ձգելու, որ հանգչեցնեն: Թո՛ղ իմանան, որ անոր ետեւէն հարիւրներով, հազարներով Հրանդներ պիտի գան եւ բոլորն ալ Հրանդի նման մեծ սիրտ ունին:

Հանգիստ քնացիր, Հրանդ, այս հողերը քու յափտենական հայրենիքդ է, նոյնպէս եւ մերը: Հանգիստ քնացիր, Հրանդ, դուն չկաս, քայց մենք կանք: (Մուրատ Աքսոյ)

Այնպիսի տարիքի մը մէջ եմ որ տեսալէս ակնատես կ'ըլլամ ընկերներու եւ ազգականներու կեանքին հեռանալուն: Այնուհանդերձ ոչ մէկուն կորուստը այնքան իմ վրաս չազդեց, որքան Հրանդ Տինքի մահը: Չեմ հասկնար ինչո՞ւ: Անոր մասին գրուած գովասանքի գրութիւնները կարդալով հոնգոր-հոնգոր լաց կ'ըլլամ: Հրանդի մահը ոչ միայն հայերու եւ թուրքերու, այլեւ ամբողջ աշխարհի համար ծանրագոյն կորուստներէն մէկն էր: Մարդկային իրատեսներու պաշտպանները կորսնցուցին ամենաազդեցիկ ձայն ունեցողներէն մէկը:

Նորիան Պեճիտեան

ԱՅԴ ՍԻՐՏԸ

Մտատարապէս 10 տարի առաջ, երբ առաջին անգամ լսեցի Հրանդը, զգացի որ ծանօթացեր եմ առանձնապատուկ մտատարակաւի մը հետ: Այս առանձնապատուկութիւնը կը բխէր խօսելու ընթացքին՝ անոր բիրտեղայ «սիրտէն»:

Անցած ժամանակաշրջանին եւ նկատեցի, թէ այդ սիրտը որքան մեծ է, համարձակ, սիրով լեցուն եւ բարեացակամ: Հրանդի հետ ծանօթանալը եթէ մեծ բախտատրութիւն էր ինծի համար, ապա կորուստը՝ առաւել ցաւալի:

Լոյսի մէջ պառկիս, սիրելի Հրանդ:

Նիհալ Ինճի Օղլու

ԵՍ ԿՈՐՄՆՑՈՒՑԻ ԻՄ ՀԱՐԱՉԱՏՆԵՐԷՍ ՄԷԿԸ

Մանկութիւնս ի վեր իմ շրջապատիս մէջ եղած են տարբեր անհատներ, տարբեր կրօններու պատկանող ընտանիքներ: Տարիներով ապրեր ենք միասին, միատեղ հասակ առած եւ դրացի եղած: Մեր եփած ձաշերը կիսեր ենք իրարու հետ: Սրտամօտ բարեկամութիւն ենք հաստատած իրարու հետ: Ինչպէս ենք հիանդները, մասնակցած ենք հարսանիքներուն եւ յուղարկատրութիւններուն: Մեր մեծերուն գորգուրանքով ըսած ենք «հօրաքոյր», «հօրեղբայր», «քոյր»: Հրանդ Տինքը մեր շրջանակէն էր, մեր մէջէն եւ այդպէս ալ մնալու է: Իմ հարազատներէս մէկուն կորուստը որքան որ վիշտ է պատճառած ինծի, նոյնքան ալ սիրելի Հրանդ Տինքի կորուստը: Կը ցաւակցիմ:

Թիւրքան Շորայ

ՎԵՐՋ ՏՈՒԷՐ ԶԵՐ ԿԱՄԱԿՈՐՈՒԹԵԱՆ

Երբ լսեցի Հրանդի սպանութեան մասին,

մտքիս մէջ նախ եւ առաջ ծագեցան հետեւեալ հարցերը.

1. Ինչո՞ւ եւ այնտեղ չէի, որպէսզի փրկէի զինք:
2. Ինչո՞ւ զինք 1-2 ժամ թողեցին գետնին, միթէ՞ սա «պարտութիւն» էր:
3. Անոր մարդկային կեցուածքն ու գործելակերպը չի կրնար գետնին մնալ:
4. Մեր պատիւը շատ արժէքազրկեցին:
5. Մեր պատիւը շատ արժէքազրկեցին եւ դեռ կը շարունակեն արժէզրկել:
6. Սարսափի եւ ահաբեկչութեան դաստիարակութեամբ բթացուցին եւ կը բթացնեն մեր ընդունակութիւններն ու կարողութիւնները:

Այս խորհրդածութիւններէն մի քանի ժամ յետոյ, Թաքսիմի հրապարակին վրայ հազարատր մարդիկ քալեցին: Քալեցին անոնք, որոնք շատ լաւ գիտէին, որ սէրէն յառաջացած ջերմութիւնը, քերոսիմի արձակած ջերմութենէն փարսախներով առաւել բարձր է... Քալեցին անոնք, որոնք գիտէին թէ որուն ետեւէն պետք է քալել ու վազել...:

Հրանդի մարդկային կեցուածքն ու ջերմութիւնը չորս օր յետոյ հարիւր հազար մարդկանց քալեցուց:

Սիրոյ ջերմութեան հաւատացողները, անոր ուղեկցեցան աղանիներով: Քալեցին թշնամանքէն ազատուիլ ցանկացողները:

Մեր պատիւը արժէքազրկողներ, այլեւս վերջ տուէ՛ք կամակորութեան: Վերցուցէք 301-ի հարիւրէն տասը արգելքը: Դասագիրքերէն վերցուցէք հայերու դէմ գործադրուող թշնամանքը եւ բոլոր թշնամութիւնները:

Դժուար է Անաթոլիայի խղճին տէր կանգնիլը: Ան չի նմանիր հողի տիրակալութեան: Դժուարութիւնները լուծեցէ՛ք: Դժուարութիւնները լուծեցէ՛ք օրինականութեան հիմունքներով:

Պիւշրա Էրսանը

ՈՒՒՏԱՌՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ ԲԱՆԱԿԻ ԶՕՐԱԿՈՉԻԿՆԵՐՈՒՆ

(Հակական Բանակի վերածնունդի 22-րդ տարեդարձի առթիվ)

Տ. Վրթանէս Ա. Քիչ. Գալաճեան
(Պատուակալ Հովիւ, Ուշինկթըն)

1988-ի երկրաշարժին յաջորդեցին իրարու ետեւէ պատմական նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւններ: Այդ պատմական դէպքերու կարգին կը դասեմ ՀԱԻԱՏ քրիստոնէական նախաձեռնութիւնը ԱՄՆ-ի Հայոց Արեւելեան Թեմի կողմէ: ՀԱԻԱՏ իր առերեսոյթ նշանակութեան ետին, կը նշանակէր Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետութեան տարածում:

ՀԱԻԱՏ նախաձեռնութեան նպատակն էր Թեմիս կողմէ բերել գործուն մասնակցութիւն այն բոլոր մարտահրաւիրներուն, որոնց դէմ կը զբտնուէր Եկեղեցին՝ Ս. Էջմիածնի ղեկավարութեամբ:

Կամատր եկեղեցականներու կողքին զբտնուեցան նաեւ աշխարհականներ, որոնց նպատակն էր ըստ կարելոյն տանիլ եւ բաժնել նիւթական օգնութիւն եւ մասնաւորաբար հոգեկան մխիթարութիւն, հոգեւոր քարոզչութիւն եւ բազմակողմանի ձեռք երկարել այդ օրերու ճգնաժամային կարիքներուն: Մենք բոլորս ալ քաջ տեղեակ էինք, որ այդ բոլորը մեր կարողութիւններէն եւ կարելիութիւններէն գերիվեր մարտահրաւիր մըն էր, որուն Եկեղեցին պատրաստ չէր դիմագրաւելու:

Բայց մենք տեղէ մը պէտք է սկսէինք:

Ահա թէ ինչը մեզ մղեց յաջորդական 4-5 ամառները յատկացնելու առաքելական այդ անյետաձգելի գործին: Սուրբ Էջմիածնի, մասնաւորաբար հոգեւոյս Վազգէն Վեհափառի արտօնութեամբ մեր առաջին կայանն էր Էջմիածնի վանատունը: Այնտեղ կամատրներու մեր խումբը կ'ամբողջանար Ճեմարանի ուսանող սարկաազ կամատրներով: Եւ մենք գործի կը լծուէինք երկու ողջութեամբ, մէկ խումբը առաքելական-հովուական գործով կ'ողջուէր դէպի սահմանամերձ գիւղերը, իսկ միւս խումբը աշխատանքը կեդրոնացուցած էր մասնաւորաբար երախներու պէտքերու հոգաձութեան վրայ, եւ գործունէութեան վայր ընտրած էինք Դիլիջանի Մեղեղի Մանկական Առողջարանը: Եւ այն խումբին հետ էի:

Աշխատանքային գործուղումն անմիջապէս առաջ հրաւիր եկաւ Դիլիջանի զօրամասէն, թէ զօրակոչիկներու առաջին հունձքը պիտի ստանար որակատրման վկայականները, եւ նորակոչ զինուորները պիտի առնէին իրենց ուխտը հայրենիքի ծառայութեան համար:

Նախօրօք որոշուած բարձրաստիճան եկեղեցականը, որ պիտի օրինէր պատանի զինակոչիկներու երթը, բացակայ էր, և այդ

հարցով զբաղող մարդիկ մօտեցան մեզի որ մենք տրամադրենք անհրաժեշտ հոգեւորականը՝ այդ օրուայ օրհնութիւնը և հակիրճ հոգեւոր քաջալերանքը տալու:

Խումբի միակ հոգեւորականը ես էի, և այդպէս մենք ուղղուեցանք Դիլիջան՝ այդ սրբազան պարտքը կատարելու:

Պէտք է քիչ մը երեակայութիւն ի գործ դնել՝ լռի հասկնալու համար հոգեխոտով այն վիճակը, որուն մէջ գտայ ինքզինքս մինչեւ Դիլիջան հասնիլը: Այնտեղ անխուափելիօրէն միտքս գնաց Աւարայրի նախօրեակին, և մտքիս ականջներով կը լսէի Վարդանի և Աետնոյ Երեցի հրաշունչ և հոգեշունչ ելոյթները: Պիտի կարենայի՞ գոնէ մէկ հարիւրերորդ տոկոսով նմանիլ անոնց՝ այս պահը կարեւորելու համար: Ինչեփոք, ահա-ասիկ այն, ինչ որ իմ թոթով շրթներէս դուրս ելաւ բարձր բեմէն և իմ դիմացս կարգապահ կանգնած նոր օրերու Վարդանանց զօրակոչիկներուն:

«Տէր Աստուած ամենակալ, ընդունի՛ր եւ օրհնի՛ր ուխտը երիտասարդ այս զաւակներին Հայոց, որոնք զինուորագրուած են Հայրենիքի պաշտպանութեան սուրբ գործին: Պահի՛ր նրանց ապահով եւ անվտանգ, տո՛ր նրանց հոգու եւ մարմնի առողջութիւն, որպէսզի Քեզնից ներշնչուած նրանք լինեն խաղաղութեան պաշտպաններ եւ ոչ մահուան ու կործանումի գործիքներ: Տո՛ր նրանց, Տէ՛ր, որ նրանք ազնուօրէն եւ ասպետական ոգով պահեն իրենց ընթացքը:

«Տո՛ր, Տէր Աստուած մեր, խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի, Հայաստանի եւ Արցախեան երկրամասի: Տո՛ր, Տէր Աստուած մեր, մեր եւ աշխարհի ղեկավարներին, որպէսզի նրանք իմաստութեամբ եւ խաղաղութեան ճամբով լուծեն հակամարտութիւնները:

«Տո՛ր, Տէ՛ր Աստուած մեր, քաջակորով իմաստութիւն մեր հայրենի պետական վարչական ղեկավարներին եւ Նախագահ Աետն Պետրոսեանին:

Տո՛ր, Տէ՛ր Աստուած մեր, համերաշխ եւ շինարար կեանք Հայաստան աշխարհի բոլոր քաղաքացիներին:

Հաստատուն պահի՛ր, Տէ՛ր, հայրենի պետականութիւնը մեր, ազատութիւնը եւ անկախութիւնը: Հաստատուն պահի՛ր, Տէ՛ր, քո իսկ հիմնած Եկեղեցին Հայաստանեայց Առաքելական եւ նրա անձնուէր Քահանայապետ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ տալով նրան առողջութիւն եւ արեւշատութիւն:

Պահի՛ր եւ զօրացրո՛ւ, Տէ՛ր Աստուած, Դիլիջանի այս հայրենանուէր զօրամասը եւ նրա զինուորեայ անձնակազմը եւ նրա հրամանատար կապիտան Ալեք Բենիամինի Խաչատրեանին:

Տէ՛ր Աստուած մեր, զիտնք եւ հաւատում

ենք, որ Դու կը լսես քո հաատացեալների աղօթքը, եւ այդ վստահութեամբ առ Քեզ ենք ուղղում մեր աղօթքն ու աղաչանքը Քո Միածին Արդույն Յիսուս Քրիստոսի անունով»:

Ուխտառութեան եւ վկայականներու բաշխումն ետք առիթ տրուեցաւ ծնողներուն եւ հիպերուն ծանօթանալ զօրամասի զանազան բաժանմունքներուն, ըստ որում տեսանք դասարանները, հանրակացարանը եւ մի քանի աշխարհական աչքերու համար բոլորովին նոր ու տպաւորիչ զինամթերքներ, հրասայլ՝ իր արդիական սարքատրուաներով, եւ այլն: Ի միջի այլոց եւ ի զարմանս մեզի, տեղեկացանք որ ազատ շուկայի եւ այդ օրերու տուեալներով նոյնպիսի հրասայլեր՝ գիշերային տեսողութեամբ օժտուած, կարելի էր ունենալ միայն 5,000 տոլարով, վարորդին հետ մէկտեղ: Հարցն այն էր, որ չկարողացանք ստուգել, թէ տրուած տեղեկութիւնները ճիշդ էին, թէ ինչ որ գիւրեցի զինուորականի սը մեր միաստութիւնը փորձող տեղեկութիւն: Յասնեայն դէպս, դէպի Դիլիջան երթալու ճամբուն վրայ, երբ Լաչինի միջանցքով կը մտնէինք Արցախ, հեռուէն տակաւին կը լսէինք թե՛ մարտերու կրակոցներու արձագանքը:

Լաչինով ստանք, փաստօրէն պատերազմական գօտի: Ահաւոր էր այնտեղ տիրող լռութիւնը, ճնշող եւ խլացնող լռութիւնը: Ո՞ր էին թռչունները: Ոչ մէկ նշան կար, որ բնութեան այդ գեղեցիկ հատուածը պէտք է որ բնակեցուած ըլլար ազատ թռչող թռչուններով եւ այլազան կենդանիներով:

Միայն կլկացող առուակն էր, որ իր մեղեդիով կը լեցնէր շրջապատը՝ կարծես բնութեան թարգմանը ըլլալով կը նուագէր իր ուէրուիէմը:

Մայիս, 2014

ՃԱՆՉՆԱՆՔ ՄԵՐ ԴԱՍԱԽՈՍՆԵՐԸ

-Բ-

ԱՐԱՄ ԴԴԻՐ ԴԻԼԱՆԵԱՆ

2014-2015 թթ. Ժառանգատրաց վարժարան հրավիրուած դասախօսներէն է բազմատաղանդ եւ բազմահմուտ հայրենի դասախօս Արամ Դիլանեան: Ան կը դասաւանդէ գրաբար, աստուածաբանութիւն եւ քրիստոնէական ուսումնք:

Ծնած է Թիֆլիս 1956-ին: Աւարտել է երբեանի թիւ 124 միջնակարգ վարժարանը՝ կ'ընդունուի Երեւանի Պոլիտեխնիկական Համալսարանը (ինստիտուտ): 1977-ին կ'աւարտէ Տեխնիկական Կիպերնետիկայի բաժինը:

Ծառայած է Հայաստանի Հանրապետութեան Զինեալ Ուժերէն ներս 1994-96 թթ., որպէս Ազգ Լեյտենանտ, վաշտի հրամանատարի տեղակալ մարտական գծով: Աշխատած է Երեւանի համբաւոր Մերգելեան Գիտահետազօտական Հիմնարկին մէջ՝ մասնակցելով «Նաիրի» համակարգիչներու նախագծման եւ թողարկման աշխատանքներուն: Եղած է «Գթութիւն» բարեգործական հրատարակչութեան բաժնի վարիչ եւ մասնակցած է շարք սը գիրքերու հրատարակման աշխատանքներուն:

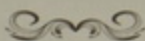
Գիտահետազօտական գործունէութեան առընթեր 1994-ին կ'աշխատի Արարատեան Հայրապետական Թեմէն ներս տնօրէնի պաշտօնով: 1996-2000 թթ. Մայր Աթոռէն ներս կ'աշխատի քրիստոնէական դաստիարակչութեան եւ քարոզչութեան կեդրոնը որպէս բաժնի վարիչ՝ միաժամանակ իր մասնակցութիւնը բերելով թարգմանական եւ խմբագրական աշխատանքներու: 2007-2014 թթ. կ'աշխատի Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանը՝ նկարագրելով 300 ձեռագիրներ:

Դասաանդամ է գրաքար եւ գիտակ է Microsoft Visual Սթոտիայի:

Տրատարակած է հետեւեալ աշխատութիւնները. «Ժամանակագրութեան Մեկնութիւն» 1997, Ս. Էջմիածին, «Տէրունի Տօներ», 2006, Ս. Էջմիածին, «Նոգեանգստի Խորհրդաբանութիւն», 2011, Երեւան:

Նոգետր ծառայութիւն կատարած է Երեւանի Ս. Սարգիս, Ս. Մարիամ Աստուածածին եւ Ջրվեժի Ս. Կաթողիկէ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիներու մէջ:

2009-ին Կիսասարկաւագ՝ դպիր (5-րդ աստիճան):

ԱՍՏՈՒՄՈՅ ԲԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ի նչպէս Աստուած ամենակարող է ստեղծելիս եւ ամենողորմ շնորհելիս, այդպէս էլ ճշմարիտ եւ արդար է հատուցելիս, քանզի արդարապէս բարիներին բարին է հատուցելու, իսկ չարերին՝ տանջանքներ ու պատիժ. «Իմ բարկութիւնից հուր է բորբոքուել: Դա կ'այրի մինչեւ դժողքի խորքերը»: (Բ Օրէնք)

Աստուած բարկութիւն չէ, ինչպէս նաեւ տրտմութիւն ու դառնութիւն, այլ ամբողջովին բարկութիւն է, քաղցրութիւն եւ ողորմութիւն: Այստեղ չի ասում, որ հուրը բորբոքում է Աստծու էութիւնից կամ կամքից, քանզի Աստծու էութիւնն ու կամքը բարի են, այլ երբ Աստուած բարկանում է մեր գործերի պատճառով, Նրա քաղցրութիւնը դառնութեան է փոխում: Աստծու այդ բարկութիւնը չար չէ, ինչպէս եւ մեզ է ասում. «Թէ բարկանաք էլ, մեղք մի՛ գործէք»: (Եփես. Գ 26)

Աստծու բարկութիւնից ոչ մի տեղ չենք կարող թաքնուել, դրանից միայն ապաշխարութիւնն է փրկում: Բարկութեան մասին Եսային ասում է. «Ո՛վ պիտի պատմի ձեզ, թէ կրակը բորբոքուել է, կամ ո՛վ պիտի յայտնի ձեզ յափտենական կայանի մասին» (Եսայի ԼԳ 14): Անասելի եւ անպատմելի են յափտենական սրտմտութիւնն ու բարկութիւնը, ինչպէս նաեւ բարութեան մեծութիւնն է անասելի՝ ըստ խօսքի. «Ինչ որ աչքը չտեսաւ, եւ ականջը չստաց, եւ մարդու սիրտը չընկաւ, Աստուած այն պատրաստեց Իր սիրելիների համար» (Ա Կոր. Բ 9): Շատից քիչն է գրուած, սակայն այդքանն էլ բաւարար է իմանալու համար, որ անպատմելի եւ անհանդուրժելի է յափտենական տանջանքը, որի համար ասում է բորբոքուած հուր եւ բարկութիւն»: (1)

Ա Եւսեանին Տիրոջ խօսքով հուրը երկու գորութիւնների է բաժանուելու՝ այրող եւ պայծառացնող՝ ըստ խօսքի. «Տիրոջ ձայնը ձեղքում է կրակի բոցը» (Սաղմ. ԻԸ.): Նման այն փառաւոր ու սքանչելի տեսիլքին, երբ Աստուած, կամենալով դէպի Իրեն դարձնել Մովսէսին, հուր բորբոքեց սորենու մէջ՝ արգելելով նրանում այրող գորութիւնը՝ ըստ խօսքի. «Մորենին հրով վառում էր, բայց չէր այրում» (Ելից Գ 2 [տպ. 10]: Բոցը լոյսն է, իսկ հուրը՝ այրումը: Կրակի այրող մասը խաւար է, այն պատժող ու տանջող գորութիւնն է, որը պատրաստուած է սատանայի եւ նրա հրեշտակների համար, իսկ լուսաւորող ու պայծառացնող մասը արդարների վայելքների ու պայծառութեան համար է: Հրի այրումից, ծանրութիւնից եւ մթութիւնից բորբոքուած հրեղէն գետերը վերցնելու են աշխարհից բոլոր աղտոտութիւնները եւ ընկնելու խաւարային գուբը՝ աղջանդչային տարտարոսը՝ չարատանջ գեհէնը, որտեղ դառնաթոյն որդերը սպասում են մեղաւորներին՝ տալու իրնց հատուցումը, քանզի խաւարում է լինելու տանջանքի դատապարտուածների բնակավայրը: Իսկ երկրորդ բաժինը՝ լոյսն ու թեթեւութիւնը, բարձրանալու է վեր եւ լինելու է ուրախութիւն ու պսակ ընտրեալներին: Այնժամ արդարների ու սրբերի դասերը ցնծալով ու պայծառացած վեր են ելնելու, իսկ մեղաւորները ներքեւում են մնալու: (2)

- (1) Արամ Դպիր Դիլանեան, «Նոգեանգստի Խորհրդաբանութիւն», էջ 293:
- (2) Նոյն տեղը, էջ 301

Շր. 27 Դեկ., 2014 - Կաթոլիկ եւ Բողոքական Եկեղեցիներու Ս. Ծննդեան տօնին առիթով, Երուսաղէմի մէջ սկսան շնորհատրութիւնները:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ գլխատրութեամբ Գերշ. Տ. Արիս Արք. Շիրվանեանի, շնորհատրութեան գնաց Ֆրանչիսկեան Բիաթօտին եւ Լատինաց Ամեն. Ս. Պատրիարքին:

Կիր. 4 Յուն., 2015 - Առաւօտեան ժամը 11-ին Հայաստանէն Երուսաղէմ ժամանած «Արահետ» հոգեւոր զբօսաշրջային ընկերութեան ուխտատրները, այցելեցին պատրիարքարան եւ ստացան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը Անկլիքան Սուրբ Գէորգ Տաճարին մէջ տեղի ունեցած Սուիշ Տառանի Անկլիքան Արք.-ի գահակալութեան արարողութեան ներկայ գտնուեցան Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան եւ Տ. Համբարձում Վրդ. Բէշշեան:

Գշ. 6 Յուն. - Երեկոյեան ժամը 5-ին Պատրիարքարան այցի եկաւ Իտալիոյ դեսպան՝ Պարոն Ֆրանսիսկօ Մարիա Թալօ:

Ուր. 9 Յուն. - Սբ. Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ գլխատրութեամբ Գերշ. Տ. Արիս Արք. Շիրվանեանի, շնորհատրութեան գնաց Յունաց Ամեն. Ս. Պատրիարքին եւ Միաբանութեան:

Շր. 10 Յուն. - Երեկոյեան ժամը 4-6, Գերշ. Տ. Արիս Արք. Շիրվանեանի գլխատրութեամբ Միաբանութիւնը Ս. Ծննդեան շնորհատրութիւններու գնաց Հապէշներուն, Ղատինրուն եւ Ատրիներուն:

Նոյն օրը երեկոյեան ԱՄՆ-էն Ս. Ուխտիս միաբաններէն Հոգշ. Տ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագստտեան ժամանեց Ս. Աթոռ:

Բշ. 12 Յուն. - Ս. Աթոռոյս նախկին միաբաններէն՝ Տ. Ասպետ Վրդ. Պաղեան, Ս. Աթոռ հասաւ եւ վերամիացաւ Միաբանութեան շարքերուն:

Գշ. 13 Յուն. - Ըստ Հին Տոմարի, Ամանորի նախընթաց երեկոյեան ժամը 7-ին, Ժառանգատրաց Վարժարանի մեծ սրահէն ներս տեղի ունեցաւ Ամանորի եւ Ս. Ծննդեան հանդէս, Ժառանգատր սաներու մասնակցութեամբ: Բացման խօսքէն ետք Ժառանգատր սաներ ներկայացուցին գեղեցիկ յայտագիր մը՝ համեմունքով փոքրիկ բեմադրութեամբ, բանաստեղծութիւններով եւ խմբակայն երգերով: Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը փակման խօսքին մէջ լատտեսութիւն յայտնեց գալիք տարուան համար, իրախտանց երիտասարդ Ժառանգատր սաները

Աստուծոյ կողմէ ստացած շնորհներու ցուցարձումին համար, եւ օրհնութիւնը տուաւ ամենուն: Հանդէսը վերջացաւ Տէրունական աղօթքի երգեցողութեամբ:

Նոյն օրը երեկոյեան Ս. Ծննդեան տօնին առիթով, Արժանթինէն Ս. Աթոռ ժամանեց Գերշ. Տ. Գիսակ Արք. Մուրատեան:

Կէս-գիշերային գանգակահարութեան ասանդութիւնը տեղի ունեցաւ Վանքի Մեծ Բակին մէջ, ուր հաաքուած մեծ բազմութիւն կար: Հնչեցին Մայր Տաճարի մեծ գանգերը. Ժառանգատրաց սաներուն կողմէ «Փառք ի բարձունս» երգով անտուեցաւ ասանդական Նոր Տարոյ մուտքը: Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը խաղաղութեան պատգամով դիմեց ներկաներուն եւ մաղթեց որ Աստուած զօրացնէ բոլորը:

Գշ. 14 Յուն. - Երուսաղէմի Եբրայական Համալսարանի Հայագիտական ամպիոնի կողմէ կազմակերպուած Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակին նուիրուած «Յեղասպանութիւնը Եղիշ Զարեմնի յուշերուն մէջ» դասախօսութեան ներկայ գտնուեցաւ Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Դասախօսեց՝ Օրսֆորտի Համալսարանի Հայագիտական ամպիոնի վարիչ, հայագետ Փրոֆ. Թէր Վան Լինթ:

Նոյն օրը առաւօտեան Ամերիկայէն, Կ. Պոլիսէն եւ Հայաստանէն Երուսաղէմ ժամանած ուխտատրներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը եւ կատարուեցաւ ասանդական նարինջներու բաշխում:

Երեկոյեան Ս. Ծննդեան տօնին առիթով,

Ս. Ուխտիս միաբաններէն՝ Հոգշ. Տ. Ժիրայր Ծ. Վրդ. Թաշճեան Ֆրանսայէն եւ Գերշ. Տ. Վիգէն Արք. Այրազեան ԱՄՆ-էն ժամանեցին Ս. Աթոռ:

Եշ. 15 Յուն. - Ս. Ծննդեան տօնին առիթով, Ս. Ուխտիս միաբաններէն՝ Հոգշ. Տ. Բաբգէն Ծ. Վրդ. Անուշեան եւ Հոգշ. Տ. Վազգէն Ծ. Վրդ. Գարայեան Ամերիկայէն ժամանեցին Ս. Աթոռ:

Ուր. 16 Յուն. 14-ին եւ 15-ին Շուէտական Բրիստոնէական ուսումնական կեդրոնի կողմէ կազմակերպուած Հայոց Յեղասպանութեան 100 ամեակին նուիրուած գիտաժողովին ներկայ գտնուեցաւ Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Յունուար 16-ին Գիտաժողովի մասնակիցները այցելեցին պատրիարքարան, ստացան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը եւ պարզեատրուեցան հայկական յախճապակեայ յուշանուէրներով:

Դշ. 21 Յուն. - Մեր Ս. Ծննդեան տօնին առիթով, առաւօտեան ժամը 9:30-էն մինչեւ կէսօր, յաջորդաբար Պատրիարքարան շնորհատրանքի եկան Յունաց եւ Լատինաց Ամեն. Սրբազան Պատրիարքները, եւ Ֆրանչիսկեան Բիատոտ, իրենց անդամներով եւ Կաթողիկ, Բողոքական, Հապէշ, Ղպտի եւ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Շբ. 24 Յուն. - Երուաղէմի մեր Պարոն Տէր հողակտորին վրայ Հոգշ. Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեանի նախաձեռնութեամբ կատարեցաւ Ծառատունկ, 1915 թուականի Մեծ Եղեռնի զոհերու 100-ամեայ տարեկիցին առիթով: Ծառատունկի արարողութեան նախագահեց Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերշ. Ս. Մեան Արք. Ղարիպեան եւ Ս. Աթոռի ու Միաբանութեան անունով ծառ սը տնկեց ի յիշատակ նահատակներու: Ծառատունկի ընթացքին նախատեսուած էր տնկել 100 ձիթենիներ, սակայն ոգետրութիւնը այնքան մեծ էր որ 300-է աւելի ձիթենիներ տնկուեցան: Սաղմնահայութիւնը, ինչպէս նաեւ օտարներ ու հիպաբար Երուաղէմ գտնուող հայեր իրենց սրբազան պարտքը համարելով բուն մասնակցութիւն բերին սոյն ձեռնարկին եւ ամէն սարդ ծառ սը տնկեց իր ընտանիքի եւ կամ իր բարեկամի անունով: (Ս. Պատրիարք Հօր խօսքը կարդալ էջ 39-ի վրայ):

Յունուար 12-ին Գիւմրի քաղաքին մէջ սպանուած Աետիսեաններու ընտանիքի անունով եւս ծառ սը տնկուեցաւ ի յիշատակ անոնց ողբերգական մահուան:

Ներկայացուեցաւ կոկիկ յայտագիր սը որու ընթացքին Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր խօսքը ներկաներուն փոխանցեց Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան, հիւրերու անունէն խօսեցաւ յայտնի լրագրող՝ Եաթով Ալիսնէիր, իսկ Յանձնախումբի անունէն՝ Պարոն Յակոբ Անդրէասեան: Ապա ժառանգաւոր սան Նարեկ Հազարեան տուտուկով կատարեց «Տիլ-Եաման»

ստեղծագործութիւնը:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 7-ին ԱՄՆ-էն ժամանած Փրոֆ. Ռիչըրտ Յովհաննէսեան ժառանգաւորաց Վարժարանի փոքր սրահին մէջ դասախօսեց «Արեւմտահայաստանն այսօր» խորագիրով:

Կիր. 25 Յուն. - Առաւօտեան ժամը 10-ին կատարուեցաւ ասանդական ուխտագնացութիւն դէպի Յորդանան գետ, ուր կատարուեցաւ Ջրօրհնեաց արարողութիւն: Արարողութեան եւ ուխտագնացութեան նախագահեց Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերշ. Ս. Մեան Արք. Ղարիպեան:

Բշ. 26 Յուն. - Կէսօրէ ետք ժամը 5-ին Էքիմէնիք արարողութիւն տեղի ունեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, կարգադրութեամբ Հոգշ. Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեանի, որ նաեւ քարոզեց ու խօսեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին:

Գշ. 27 Յուն. - Ցեղասպանութեան 100-ամեակի պետական յանձնաժողովի եւ տարածաշրջանային յանձնաժողովներու 5-րդ համագումարին, որ տեղի ունեցաւ Հայաստան Յունուար 27 - 30, Ս. Աթոռէն ներկայ գտնուեցաւ Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Դշ. 28 Յուն. - Գեթսեմանիի Կաթողիկէ Ամենայն Ազգաց եկեղեցոյ մէջ տեղի ունեցած յատուկ Էքիմէնիք աղօթքին ներկայ գտնուեցաւ Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան՝ ընկերակցութեամբ Ս. Ժիրայր Ծ. Վրդ. Թաշճեանի, Ս. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Ս. Համբարձում Վրդ. Թշիշեանի եւ Ս. Էմմանուէլ Վրդ. Աթաջանեանի:

Բշ. 9 Փետ. - Առաւօտեան ժամը 10-ին Պատրիարք Սրբազան Հօր այցի եկաւ Հոլանտայի դեսպան՝ Պարոն Փիթըր Մոլլէտան:

Դշ. 18 Փետ. - 21 Բրիտանաց Ղպտիներու գլխատման համար ցաւակցութեան եւ հոգեհանգստեան արարողութեանց ներկայ գտնուեցան Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան, Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան եւ Ս. Համբարձում Վրդ. Թշիշեան:

Գշ. 3 Մար. - Փէթախ Թիքվայի քաղաքապետարանի սրահին մէջ տեղի ունեցած «Չուարթնոց» վերածննդի հիմնարարի «Չուարթնոց» հայ երգի մենակատարներու համերգին, որ կը կրէր «Աղօթքով» Ցեղասպանութեան զոհերու յիշատակին երիտասարդների շուրթերից» խորագիրը, ներկայ գտնուեցան Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան, Ս. Ասպետ Վրդ. Պալեան եւ Ս. Աղան Արք. Գոգչեան:

Որ. 6 Մարտ - «Sabee»-ի կանայք ժառանգաւորաց Վարժարանի փոքր սրահին մէջ Էքիմէնիք աղօթք ունեցան, որուն ներկայ գտնուեցաւ Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Գշ. 17 Մարտ - Երեկոյեան ժամը 4-ին Պատրիարք Սրբազան Հօր այցելեցին Հին Բաղաքի ոստիկանապետը՝ իր ոստիկաններով:

Գշ. 24 Մարտ - Պահայիներու Նովրուզի (Նոր Տարի) առիթով տրուած ընդունելութեան

ներկայ գտնուեցաւ Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Գշ. 31 Մարտ - Առաւօտեան ժամը 10-ին Յունաց Պատրիարքարանին մէջ տեղի ունեցած հոգեւոր պետերու ժողովին մասնակցեցաւ Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Ուր. 3 Ապրիլ - Երեկոյեան ժամը 4-ին Պատրիարք Սրբազան Տօր այցի եկաւ ԱՄՆ-ի Գլխ. Հիւպատոս Պրն. Michael Alan Ratney:

Բշ. 6 Ապրիլ - Աստրիական «Հոսփիս»-ի Հիմնադրութեան նուիրուած գրքի շնորհանդէսին ներկայ գտնուեցաւ Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Դշ. 8 Ապրիլ - Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Տ. Արիս Արք. Շիրվանեանի, Զատկուայ շնորհատրութեան գնաց Լատինաց Պատրիարքին եւ Ֆրանչիսկեան Միաբանութեան:

Ուր. 10 Ապրիլ - Հայաստանէն Արժ. Տ. Ժիրայր Բնյ. Խաչատրեան ուխտաւորներու փոքրիկ խումբով այցելեց Պատրիարքարան եւ բոլորը ստացան Պատրիարք Սրբազան Տօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 6-ին Պոլիսէն Հոգշ. Տ. Զաքեոս Ծ. Վրդ. Օհանեան եւ «Սահակեան» երգչախումբը այցելեցին Պատրիարք Սրբ. Տօր եւ ստացան Նորին Ամենապատուութեան օրհնութիւնը:

Գշ. 14 Ապրիլ - Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը գլխաւորութեամբ Գերշ. Տ. Արիս Արք. Շիրվանեանի, Զատկուայ շնորհատրութեան գնաց Յունաց Ամեն. Ս. Պատրիարքին եւ Միաբանութեան:

Դշ. 15 Ապրիլ - Ս. Յարութեան տօնին առիթով, առաւօտեան ժամը 9:30-էն մինչեւ կէսօր, յաջորդաբար Պատրիարքարան Զատկուայ շնորհատրանքի եկան Յունաց եւ Լատինաց Ամեն. Սրբազան Պատրիարքները եւ Ֆրանչիսկեան Բիատոս՝ իրենց անդամներով եւ Կաթոլիկ, Բողոքական, Հապէշ, Ղպտի եւ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 4-6, Գերշ. Տ. Սեան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը Զատկուան շնորհատրութիւններու գնաց Հապէշներուն, Ղպտիներուն եւ Ասորիներուն:

Եշ. 16 Ապրիլ - Առաւօտեան ժամը 10:30-ին Պատրիարքարան Զատկուայ շնորհատրանքի եկաւ Պապական Նուիրակը:

Եշ. 23 Ապրիլ - Երեկոյեան ժամը 4-ին Ժառանգատրաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ Ս. Էջմիածինէն ուղիղ հեռարձակմամբ ցուցադրուող Հայոց Յեղասպանութեան «վան հաատոյ եւ վան հայրենեաց» նահատակներու Սրբադասման Արարողութիւնը դիտելէ ետք տեղի ունեցաւ Սաղիմահայ Վիզէն Լէիթեանի կողմէ պատրաստուած Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակին նուիրուած յախճապակեայ պատկերին

բողագերծումը, որ կատարեց Գերշ. Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան. ան իր խօսքին մէջ ըսաւ թէ Հայը հակառակ թուրքի մեծագոյն փափաքին, թէ միայն մէկ հայ պէտք է մնայ կենդանի, ան պլ թանգարանի մէջ, Հայը գոյատեւեց, պայքարեցաւ ու այսօր ունեցաւ նորօրեայ Սուրբեր: Ապա Վիզէն Լէիթեան փոքրիկ բացատրութիւն մը տուաւ յախճապակիի մտայղացման, 10 ամիսներ տեւած դժուարին աշխատանքի ու ստեղծման մասին: Այնուհետեւ Ս. Քաղաքի ամէն կողմերէ լսուեցան քոյր եկեղեցիներու եւ Ս. Յակոբի գովմանի 100 զարկերը, որոնց յաջորդեց Ժառանգատրաց երգչախումբի «Սուրբ, Սուրբ» եւ «Հայր Մեր» շարականներու կատարումը: Ժամը 18:45-ին տեղի ունեցաւ ջախերով երթ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի Նոր Երուաղէտի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցի: Երթին մասնակից էին թէ՛ օտարներ եւ թէ՛ Հայեր, որոնք պաստառներով եւ դրօշակներով քալեցին դէպի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցի, որ տեղի ունեցաւ «Շառլոթ» երգչախումբին հոգեւոր եւ դասական երգերու կատարումները: Ապա 20:15-ին ջախերով զացին դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, որ տեղի ունեցաւ սոսնակառութիւն:

Ուր. 24 Ապրիլ - Առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագէն ետք Միաբանութիւնն ու Ժառանգատր ասներ թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ դէպի Եղեռնի յուշարձան գացին, որ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը Ս. Աթոռոյս անունով ծաղկեպսակ մը գետեղեց Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձանին, ապա Ժառանգատրաց երգչախումբը կատարեց «Հայր Մեր» շարականը: Յուշարձանին առջեւ հաւարուած ծովածաւալ բազմութիւնը հրաւիրուեցաւ Ժառանգատրացի մեծ սրահ, որ տեղի ունեցաւ յատուկ յուշահանդէս:

Ներկաներու մէջ էին նաեւ Իսրայէլի Խորհրդարանի անդամ, Զախակոյումեան կուսակցութեան նախկին ղեկավար Պրն. Եաիր Յապան, ինչպէս նաեւ այլ պաշտօնեաներ Պաղեստինէն: Իրենց խօսքին մէջ թէ՛ Տիկին Զահաա Կալոն եւ թէ՛ Եաիր Յապան դատապարտեցին Հայոց Յեղասպանութիւնը կատարած Թուրքիան:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 15:30-ին Միաբանութիւնը թափօրով Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր նախագահութեամբ Ս. Յարութեան Տաճար գնաց, ուր եւ ժ. 16:00-ին տեղի ունեցաւ յատուկ Միջեկեղեցական արարողութիւն՝ մասնակցութեամբ հոգեւոր պետերու եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու: Իսկ ժամը 19:30-ին նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր, ժառանգատրաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յուշահանդէս: Յուշահանդէսի ընթացքին եղան բանախօսութիւններ, ասունք, խմբերգեր ժառանգատրաց երգչախումբի կատարմամբ, ինչպէս նաեւ ներկայացուցեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի կողմէ պատրաստուած «Ապրելու Ապրիլ» յայտագիրը: Յուշահան-

դէր վերջացաւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր փակման խօսքով եւ «Հայր Մեր» աղօթքով:
Կիր. 26 Ապրիլ - Իսրայէլի նախագահ Պրն. Ռէուվէն Ռիվլին իր նստավայրին մէջ տրուած «Նայկական ողբերգութեան» 100-րդ տարեկիցը յիշատակելու ընդունելութեան ներկայ գտնուցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան եւ Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Նախագահն իր խօսքին մէջ ըսաւ թէ «Հայ ժողովուրդը արդի պատմութեան մէջ գանգուածային կոտորածի առաջին զոհն է»: Արիս Սրբազանն ալ իր հիասթափութիւնը յայտնեց այդ կապակցութեամբ, որ Իսրայէլի Պետութիւնը տակաւին չի ճանչնար Հայերու ջարդերը որպէս Ցեղասպանութիւն:

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՕՐ ԽՕՍՔԸ ԾԱՌԱՏՆԿՈՒՄԻ ԱՌԻՔՈՎ

Այս պահուս որքա՞ն կը պատշաճին Ցեղասպանութենէ ազատած Հայ բանաստեղծին՝ Զաւէն Միւրմէլեանի խօսքերը՝ «Մեռելներու հրեր խաչ ես այս ծառը տնկեցի»:

այոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակին առիթով ո՛չ մէկ ձեռնարկ անելի պատշաճ և խորհրդանշական պիտի նկատուի քան ձիթենիներու ծառատնկումը Աստուածաշնչական այս հողին վրայ, ուր սերունդներ եկած ու անցած են միշտ երազելով խաղաղութիւն և ի մարդիկ հաճութիւնը: Մենք՝ Հայերս, անցեալին կառուցած ենք շատ յուշարձաններ, նուիրուած պատերազմի զոհերուն և ցեղասպանութեան, որոնցմէ ոմանք արուեստի գլուխ գործոցներ կարելի է նկատել, սակայն ծառատնկումը, մանաւանդ ձիթենիի մը ծառատնկումը ի յիշատակ մեր Մէկ ու Կէս Միլիոն Նահատակներուն, կը խորհիւմ թէ կարելի է նկատել բաւականին զօրատր պատգամ մը ուղղուած աշխարհին որ Հայը որոշած է վերապրիլ և վերընձիտիլ:

Ամբողջ դար մը անցած է 1915-ի այդ խաւարչտին թուականէն և արդէն թոռներն ու ծոռերը ցեղասպանութեան կը գտնուին այստեղ տնկելու ձիթենիի ծառեր ի յիշատակ իրենց ազգին և ընտանիքներուն տուած զոհերուն: Մէկ ու Կէս Միլիոն նահատակներ ... և պատասխանը մեր նոր սերունդին ուղղուած թուրք իշխանութիւններու բարբարոսութեան կ'ըլլայ ո՛չ վրէժխնդրութիւն և ոչ ալ անելի արիւնահեղութիւն. ինչպէս նաեւ մենք կը վարուինք անոնց հետ քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը նման խաղաղ ու դրական մօտեցումով: Ու փոխանակ նոր յուշարձան մը կանգնեցնելու, Ս. Երկրէն ներս գտնուող մեր համայնքները ձիթենիի ծառեր տնկելով կը փորձեն գեղեցկացնել

երկիրն ու զայն վերածել ապրելու անելի լաւ շրջապատի մը:

Չիթենիի ծառը կեանքի և խաղաղութեան խորհրդանշանն է. Նոյ Նահապետի արձակած աղանձին Տապան վերադարձին ձիթենիի ճիւղ մը կը բերել, իբր յայտարար թէ Ջրհեղեղը վերջ գտած էր և կեանքը դարձեալ կը շարունակուի: Ահա այս կ'ըլլայ այսօր մեր պատասխանը Թուրքին և աշխարհին՝ մեր տեղահանութեան, ջարդերու, ցեղասպանութեան և Մէկ ու Կէս Միլիոն անմեղ նահատակներու: Կը սաղթենք, որ ներկայի Թուրք պետութիւնը ես սկսի դրական մօտեցում ցոյց տալ փոխելով իր որդեգրած ժխտողական կեցածքը:

Մեծապէս կը գնահատենք մեր երիտասարդութիւնն ու Ցեղասպանութեան Յանձնախումբին որդեգրած այս դրական մօտեցումը մեր նահատակներու յիշատակին, և կը քաջալերենք զիրենք որ խոսափին և միշտ հեռու մնան բռնութիւններէ և շարունակեն ըլլալ ստեղծագործ, յիշեցնելով Թուրքին թէ ժխտողականութիւնն ու ծայրայեղականութիւնը երբեք չեն լուծեր ընկերային-քաղաքական հարցեր, ինչպէս ներկայիս կը տեսնենք Միջին Արեւելքի մէջ: Ցանել, տնկել և կառուցել, ահա ասունք պէտք է ըլլան մէն մի հայու դրական պատասխանը այսօրուան աշխարհին: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք մեր հիւրերուն, որոնք իրենց ներկայութեամբ պատուեցան մեր նահատակներուն յիշատակը և երախտագիտութիւն ու շնորհակալութիւն մեր հայորդիներուն:

Ն.Ա.Մ.

ԱՆԻՒ ՄԵՋ

Մ. Մարգարանցի

«Անին կարելի է նկարագրել անթիս անգամ, ինչպես նկարագրում են արշաղոյսը, լուսինը, ծովը, զեփիտը: Որովհետև նա էլ այդպիսի մի երեսոյթ է մեր մարդկային աշխարհում»: (Լեռ, 28 Օգոստոս 1914)

Տարիներ առաջ, մեր դպրոցական գրասենյակներին սկսած, մեր հայոց պատմության ուսուցիչները խոր երկխոսություններ էին անվնայտ հպարտությամբ կու տային Անի մայրաքաղաքին անունը, որպես Հայաստանի ամենէն բարգաւաճ, վաճառաշահ, բազմամարդ, տարանցիկ առևտուրի, հոգետր ու աշխարհիկ մշակութային ուսանը: Մեր ընդհանուր ազգաց պատմության ուսուցիչ, խմբագրապետ Պրն. Գերսամ Ահարոնեան շեշտուած հպարտությամբ կ'ըսէր. «Վաղ միջնադարուն, երբ Փարիզն ու Լոնտոնը միասնաբար տասը-տասնհինգ հազար բնակչութիւն ունէին, Հայոց Անի մայրաքաղաքը հարիւր հազարէն աւելի բնակիչ ունէր...»: Ան միաժամանակ արիւմտարիական հնչերանգ մըն ալ կը դնէր իր խօսքին մէջ, երբ կ'արտայայտուէր Երուզայի վերոյիջեալ քաղաքներու մասին, կարծես ըսել ուզելով՝ «անոնք ո՞ր էին, երբ մենք...»: Կամ Հայր Գեորգ Վրդ. Կարապետեան՝ մեր մատենագրութեան, գրաբարի ու հայոց պատմութեան ուսուցիչը հայ հոգետրականի հպարտությամբ կը կրկնէր. «Երբ Փարիզը տակալին Աստուածամոր տաճարի (Notre Dame de Paris) մասին չէր մտածած, մենք Անիի մէջ ունէինք Ս. Աստուածածին տաճարը եւ «հազար ու մի եկեղեցիներ»:

Երբ խօսք կ'ըլլայ Անիի մասին, ես կը յիշեմ մեծ հօրս ձեռագիր (անտիպ) յուշերու մատենանին այն էջը, ուր տարիներ առաջ «յայտնաբերեցի» պատում մը, որ հազար տարիէ ի վեր պատմուէր ու հասեր է մեծ հօրս:

Բնիկ չորք-մարգարանցի հօրենական կողմի մեծ հայրս ու մեծ մայրս յաճախ կը յիշեցնէին մեզի, որ մենք «սովորական» հայեր չէինք, այլ Անիէն էինք եկած: Այն ատեն տակալին մեր աչքերը չէին բացուած գիտութեան ու թէ՛ս բան չէինք հասկնար «Անիէն եկած» ըլլալէն, բայց գիտէինք թէ մենք եկած էինք անսովոր տեղէ մը, որ տարբեր էր մեր թաղի ընկերներուն մեծ հայրերուն ու մայրերուն եկած տեղերէն, ինչպէս Ատանայէն, Այնթապէն, Ուրֆայէն, Հաճընէն, Տիգրանակերտէն եւ այլ տեղերէ:

Տակալին երկրորդականի աշակերտ մը, կախուած Օննիկ Սարգիսեանի, Հ. Գեորգ Կարապետեանի ու Գերսամ Ահարոնեանի ջրօներէն, օր մըն ալ մեծ հօրս գիրքին մէջ կը կարդամ. «Չորք-Մարգարանի առաջին բնակիչները եղած են եօթը գերդաստաններ՝ այսինչեաններ, այնինչեաններ, ճրմկեան-Գոճայեան-Գարասարգիսեաններ (մեր գերդաստանին տարբեր սականունները) Կիլիկիա գաղթած են Անիէն, քաղաքին անկումէն ետք...»: Հայոց պատմութեամբ խիստ հետաքրքրուած աշակերտ մը ըլլալով մատնէրու արանքով չեմ նայած այս յայտնութեան եւ թեթեակի պրպտումէ ետք իմացած եմ որ Անիի եւ անկէ առաջ Կարսի Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն ետք հազարաւոր հայեր Ալի Ալանի մահուան ճիւղաներէն փախչելով հաստատուած են Սեւ Տօվու ափերը, զացած են իլիսիս, դէպի Ռուսիա, Ուքրանիա, Ռումանիա, Լեհաստան, ուրիշ հազարաւոր հայեր ալ իրենց նախարարներով ու բանակով հաստատուած են Կապադովկիա, Կիլիկիա ու Պոլիս՝ նօսրացնելով հայաբնակչութեան թիւը բուն հայկական տարածքներու մէջ:

Ուրեմն, փաստօրէն, աղբիւրներու բացակայութեան պատճառով ինծի կը մնար ընդունիլ մեր գերդաստանին մէջ սերունդէ սերունդ փոխանցուած մեր ծագման պատմութիւնը: Ուրեմն ես հիմա կ'ողորմուիմ դէպի իմ ակունքներս: Հրաշալի՜ է պարզապէս:

Մի քանի անգամ գտնուած եմ Անիի դիմացը, Ախուրեանի միա ափին, ուրկէ խոնաւ աչքերով դիտած եմ այս հրաշալի անբակներու քաղաքը, հաշուած եմ անբակներուն մէջ եւ

շուրջը թափառող բախտատր այցելուները եւ երանի տուած անոնց:

Բայց երբեք այնքան զգացուած չեմ եղած՝ որքան այն օրը, երբ «մեր» կողմի սահմանագիծին վրայ էինք իմ պաշտօնավարած դպրոցիս աւարտական դասարանի աշակերտներուն հետ: Այդ օրը, օգոտելով ռուս հրամանատարին ցուցաբերած արտակարգօրէն ջերմ վերաբերմունքէն, խոնաւ աչքերով եւ ռուսերէնով խնորեցի թէ կարելի՞ էր Ախուրեանի ձորը իջնել: Զինուորականը անմիջապէս զգալով հոգեկան խռովքս՝ ըսաւ որ հետեւիս իրեն: Մօտեցանք սահմանապահի աշտարակին, առաւ հեռաձայնի ընկալուչը եւ կիսատ-պռատ անգլերէնով կապուեցաւ Անիի մէջ գտնուող թուրք սահմանապահին հետ՝ յայտնելով թէ ինք եւ իր բարեկամը պիտի իջնեն մինչեւ գետին ափը (որ տակաւին հայկական հող է, բայց մատչելի չէ այցելուներուն):

Շինգ վայրկեանէն հասանք Ախուրեանի ափը: Ապա ամէն ինչ կատարուեցաւ տարերայնօրէն: Ծունկի իջայ ու երես լուացի Հայաստանը Հայաստանէն բաժնող, ծագումով Անեցիս Անիէն բաժնող Ախուրեանի ջուրով: Զգացուած հրամանատարը հաւանաբար նկատեր էր ջուրերուն խառնուող արցունքներս, ուստի թելը ուսիս դնելով ըսաւ.

- Բարձրանանք սիրելի ամերիկացիս, բարձրանանք, մեր սահմանը հոս պիտի չվերջանայ...

Կ'ուզեմ հաւատալ ռուս հրամանատարին, որուն զինուորական պատրաստութեան մէջ վստահաբար դեր մը խաղցած է ոչ հեռատր անցեալի պատմութեան ուսուցումը: Արդարեւ, Բ. Համաշխարհային Պատերազմը իր աւարտին չհասած, Խորհրդային Միութիւնը կը պատրաստուէր մասամբ վերականգնել երբեմնի Ռուսական կայսրութեան սահմանները, այսինքն ամբողջ «արեւելեան Ասատուլիք» կարետր մէկ հատուածը վերակցել Խորհրդային Միութեան, ներառեալ Կարսի, Անիի, Պայազետի եւ Իզմիրի սարգերը, որոնք Թուրքիոյ կազմին մէջ յայտնուեցան Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան խառն տարիներուն:

Կը մօտենանք Անիին: Բնութիւնը, լեռներն ու բլուրները ծանօթ են ինձի: Չախին, հեռուն կ'որոտագծուին Արագածի գագաթները, անոր աչ կողմը Արայի լեռն է, աւելի մօտիկ, երկու լեռներուն միջեւ կարելի է նկատել նաեւ հայկական աթոճակայանին շնչող գմբէթները: Տեսի՞լք է թէ իրականութիւն: Պատասխանը չ'ուզանար, որովհետեւ երկու ուղեւորներ, որոնք իրենց բջջայիններով կը զրուցէին իրենց հարազատներուն հետ, յանկարծ ձիչ մը կ'արձակէն.

- Անան քա, Հայաստանի «սելլիվորները» սկսան բռնել...

Այսքան մօտիկ, բայց աշխարհ մը հեռու...

Աչ դարձ մը կ'ընենք մայր ճամբէն եւ քանի մը վայրկեանէն կը յայտնուինք խնամրով պատրաստուած ինքնաշարժի կանգառին մէջ: Առաջին դուրս ցատկողներէն մէկը կ'ըլլամ: Ոտքերէս առաջ սիրտս է որ կը շտապէ հաստաբետ պարիսպներուն հասնիլ ու խոնարհիլ Բագրատունիներու այս ձեռակերտին առջեւ, դպնալ, շոյել, նոյնանալ: Ով մօտէն չէ տեսած Անիի մայր մուտքը եւ քաղաքի հիւսիսային՝ Սմբատաշէն պարիսպները, լիակատար գաղափար չի կրնար կազմել Անիի չափերուն ու ռազմական հզօրութեան մասին:

Անին կը նմանի եռանկուն հրուանդանի մը, որուն երկու կողմերը անդունդներ են, մէկուն մէջէն կը հոսի Ախուրեան գետը (որ այսօր Հայաստանի ու Թուրքիոյ միջեւ սահմանագետ մըն է), իսկ միասին անջնէ՝ Անի գետակը: Երկու կողմերէն քաղաքը անմատչելի է թշնամիներուն: Զաղաքին հիւսիսային կողմը, շուրջ 2000 մետր երկարութեամբ կառուցուած պարիսպները բառացիօրէն Անին կը դարձնեն անխոցելի: Թէեւ քաղաքը հիմնուած է 4-րդ դարուն Կասսարական իշխաններու կողմէ, բայց անոր հռչակն ու հզօրութիւնը սկսած է 961-ին, երբ Բագրատունիները իրենց մայրաքաղաքը Կարսէն փոխադրեցին Անի:

Մայր կամ աագ դարպասին վերը Բագրատունիներու խորհրդանշան վագող յովագի քանդակն է: Անիի ճարտարապետները վիթխարի բարձրութեամբ ու ամեհի տեսք ունեցող ու սարսափազդու պարիսպներով չեն արգելափակած իրենց գեղատեսիլ քաղաքը, այլ նախընտրած են չափերու մէջ համետ մնալով յարգել տարածքին տեղանքի առանձնայատկութիւնը, որպէսզի համերաշխութեան մէջ ըլլայ բնութեան առանձնայատկութիւններուն հետ: Որքան քան կայ սորվելիք մեր միջնադարեան ճարտարապետներէն, որոնց համար գեղագիտական կարետր սկզբունք եղած է իրենց կառոյցները բնութեան հետ ներդաշնակելը (ականջը խօսի Երեանը այլանդակող կարգ մը ճարտարապետներու...):

Աչքի կը զարնեն վերջին քանի մը տարիներուն իրականացուած կարգ մը բարեկարգումներ եւ նորոգութիւններ գլխաւոր դարպասին եւ պարիսպներուն վրայ: Դրական ու գովելի պէտք է նկատել այս ճիգը, բայց նախընտրելի պիտի ըլլար Անիի եւ առհասարակ հայկական յուշարձաններու նորոգութեանց պարագային ընդգրկել նաեւ հայ ճարտարապետներ՝ աւելի հարազատ մնալու համար հայկական շինարարական ու ճարտարապետական ասանդութիւններուն ու ոգիին, եթէ պիտի շարունակուին ամբողջութեամբ կամ մասամբ նորոգուիլ Անիի եւ այլ վայրերու մէջ տակաւին բոլորովին աներակոյտի չվերածուած մեր

յուշարձանները:

Որքան կը փորձեմ առողջ ու դրական ոգիով դիտել կատարուած մասնակի նորոգութիւնները, այնուամենայնիս չեմ կրնար զայրոյթս զայել, երբ գրեթէ ոչինչ կ'ընուի Բագրատունիներու մասին որպէս «ԱՅ թագաւորներ, որոնց կը պատկանի Անին Անի դարձնելու պատիւը: Կարծես Գագիկ, Սմբատ, Աբբաս ու Աշոտ Բագրատունիները անտոհմ ու սին տիրակալներ եղած են, որոնք ատեն սը իշխելէ ետք այս քաղաքին վրայ՝ գեղեցիկ օր սըն ալ հեռացեր են այս աշխարհքէն: Ինչպէ՛ս թաքցնես բարկութիւնդ, երբ բացարձակապէս ո՛չ մէկ յիշատակութիւն կայ Անիի գլխատր ճարտարապետ Տրդատի մասին: Ո՛ր հայը պիտի չզայրանար եւ կամ ո՛ր բարեխիղճ օտարը ափսոսանք պիտի չյայտնէր ԱՆԻ-ին փոխարէն ԱՆԸ կարողով աւագ դարպասին ձախ կողմը դրուած բացատրութիւններուն ցուցանակներուն վրայ: Թող չլսես թէ միտումնաւոր չեն եղած այս նենգափոխութիւնները՝ ճիշդ իրենց պատմութեան դասագիրքերուն նման՝ շինծու ու ամբողջութեամբ կողմնակալ:

Աւագ դարպասէն ներս մտնելով, Անիի ւերակներուն մէջ յայտնուելէ առաջ, ստորում սը եա կը փափաքիմ կիսել հասրերատար ընթացողներուս հետ:

Ի հարկէ դրական նկատելով հանդերձ Անիի ու Աղթամարի մէջ կատարուած վերականգնողական աշխատանքները, պէտք է արձանագրել թէ այս հատուկենտ նորոգութիւնները կը կատարուին UNESCO-ի յատուկ յատկացումներով, մանաւանդ որ այս հնագիտական վայրերը արձանագրուած են որպէս վերոյիշեալ միջազգային կազմակերպութեան պաշտպանութեան տակ գտնուող քաղաքակրթական կեդրոններ, ինչպէս Մանչու Փիչուն (Փերու), Պարթենոնը, Եգիպտոսի բուրգերը, Պալապերը եւ այլն: Հետեւաբար Թուրքիա կը ճգնի ուրիշ փողերով լաւամարդ ներկայանալ աշխարհին ու յատկապէս Եւրոպային: Կրնանք մեր խոհերուն մէջ աւելի տարածուիլ ու յայտարարել՝ հապա որքա՛ն հայկական եւ այլ քրիստոնէական յուշարձաններ ոչնչացուած են Թուրքիոյ տարածքին միտումնաւոր լքումի մատնելով ու թողլով որ իր քաղաքացիներուն կրօնական ու ազգային անհանդուրժողութիւնը իր սեւ գործը տեսնէ՝ քանդելով, ձեւափոխելով, սկզբիցնէրու եւ պահեստանոցներու վերածելով, նաեւ ազատ ձգելով այն ձեռքերը, որոնք «հայերու թաղած ոսկիները» գտնելու սուղացքով են տարուած...

Մտնենք դարպասէն ներս: Հայ ռազմական շինարարութեան նմոյշ սըն է հիւսիսային պարսպաշարը: Մեր նախնիները չեն թերացած նոր ստայդացումներով անխոցելի դարձնել քաղաքամայր Անին: Այսպէս, արտաքին՝ Սմբատեան պարիսպէն ետք երկրորդ պարսպա-

շարք սը շատ դիպրութեամբ թակարդի մէջ կ'առնէ թշնամին: Եթէ թշնամին յաջողի թափանցել առաջին պարիսպէն ներս, կը յայտնուի երկրորդ պարիսպին տակ եւ ամէն կողմէ կ'ենթարկուի անխնայ յարձակման, փաստօրէն երկու դարպասներու միջեւ ստեղծուած տարածութիւնը կը դառնայ իր գերեզմանաւաճար:

«Ո՛վ անցեալի հանճարեղ Վարպետներ» պիտի գրէր Չարենց իր «Եօթը Խորհուրդ Քաղաք Կառուցողներին» եւ «Ուղերձ Մեր Հանճարեղ Վարպետներին» բանաստեղծութիւններուն մէջ: Բայց բուն հանճարեղութիւնը մեր առջեւ է տակաւին: Կը յառաջանամ մայր կամ արքայական ձանապարհով: Աջ ու ձախ ւերակներն են շուկաներուն, բնակելի տուններուն, հիւրանոցներուն, քանդակներու բեկորներ, խաչքարերու մատունքներ: Աւերակներուն մէջ մինչեւ օրս կարելի է գտնել ատենին օգտագործուած գունաւոր անօթներու կտորանքներ ու ջնարակուած բեկորներ:

Անի մայրաքաղաքի կիսականգուն կամ կիսաքանդ շինութիւնները, բացի պարիսպներէն, այսօր կարելի է մատնէրու վրայ հաշուել: Որեւէ տեղէ 360 աստիճան դիտելու ընթացքին միշտ աչքի կը զարնեն միջնաբերդի ւերակները՝ կառուցուած բլրակի սը վրայ, որ կ'իշխէ ամբողջ քաղաքին ու շրջապատին վրայ: Միջնաբերդ չիսսած վիրաւոր ու հաշտուած սօր սը նման քեզ տուն կը կանչեն կրէլու վրայ գտնուող Սուրբ Փրկիչն (անունդ քեզ փրկէ, կը ստածես այդ պահուն) ու Մայր Տաճարը, իսկ անոնց խորքին վրայ Մանուչի սկզբիցն է, որ հայկական եկեղեցիէ սը կը տարբերի միայն իր մինարէթով, թէ՛ս մինչ այդ եղած է մաքսատուն:

Հայկական տաճարներու եւ հասնաշխարհային ճարտարապետութեան այլ հրաշալիքներու «փառատր» ւերակներ եւ շատ են տեսած՝ սկսելով ծննդավայրէս՝ Լիբանանի Պալապերի վիթխարի տաճարէն ու սիւներէն՝ կանգուն թէ խոնարհած: Առաջին անգամ իրիկնամուտի շողերուն տակ ապա տարուան տարբեր եղանակներուն հոգեկան վերացման ու ափսոսանքի պահեր ապրած են Աքրոպոլիսի բարձունքին, ժամերով շրջած են Աթէնքի ու Հռոմի ւերակներու մէջ, տասնեակ անգամներ սնազլցած են Արագածի լանջին տակաւին կիսականգուն Ամբերդի ամրոցին պարիսպները, ժամեր անցուցած են Տաթեւի վանքի, Բշնիի ամրոցի, Ամաղուի Նորավանքի եւ բազմաթիւ այլ սրբազան ւերակներուն մէջ: Անոնցմէ ամէն մէկը իր ուրոյն խոցն ու ափսոսանքը պատճառած է ինձի, բայց ոչ մէկ կիսափուլ շինութիւն այնքան խորութեամբ չէ խոցած զիս որքան Անիի Ս. Փրկիչը: Մեր ամբողջ վերջին հազարամեակի ցան ու կոտտանքը կայ՝ այցելու-ուխտատրին աղերսանքով նայող այս եկեղեցոյ մէջ: Ան

կարծես ըսել կ'ուզէ. «Շո՛ւտ ըրէք, մարդիկ, վերջին պատերս են մնացեր, ցնցում սը ես ես ես ալ կը հաւասարիմ շորջս փռուած աներակոյտերուն...»:

Յանդիմանանք սը կ'առաքուի ինծի ես իմ միջոցով մարդկութեան երեսին՝ եկեղեցոյ բարձր գագաթէն: Ճեղքուած է ան՝ ճիշդ սիրտին նման զինք ստեղծած ժողովուրդին, որուն ցար ու ցրի գաւակները ասդին անդին թափառական դարձած, այո՛, մի՛ գարսնանք, կը շէնցեն օտար հորիզոններու տակ ուռճացող քաղաքներ, կը շինեն նոր տաճարներ, ամարանոցներ, ապարանքներ, Եղեռնի յուշարձաններ ու...քաղինոներ:

Ե՞րբ տեղ պիտի հասնի Ս. Փրկիչի յանդիմանութիւնը: (*)

Ահաւասիկ ես վերջապէս Անիի Մայր տաճարին դիմացն եմ: Այդ պահուն ինքզինքս կը նմանցնեմ այն հրեայ հաւատացեալներուն, որոնք աշխարհի չորս ծագերէն Երուսաղէմ կու գան ու ջերմեռանդօրէն կ'աղօթեն Լացի Պատին տակ: Իմ Լացի Պատս Տրդատ մեծագոյն ճարտարապետի կառուցած այս գլուխ գործոցն է, որ իր պարզութեամբ, բայց արքեմի ճարտարապետական ձեւերով ու համարձակ լուծումներով իրաւամբ կը հանդիսանայ քրիստոնէական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներէն մէկը: Անիկա տիպար ննոյշ սը եղած է հետագայի հայ ճարտարապետ շինարարներուն:

Տաճարի պատուիրատուն եղած է Սմբատ Բ. Բագրատունին, որ Տրդատի հետ միասին ընտրած է այնպիսի վայր սը, ուրկէ տաճարը տեսանելի ըլլար քաղաքի բոլոր ծայրամասերու բնակիչներուն եւ իր չափերով դառնար Անիի շողշողուն աղամանդը: Դժբախտաբար Սմբատ չտեսաւ իր ձեռակերտը աւարտուն վիճակի մէջ, բայց իր սկսած գործը շարունակեց իրեն յաջորդած Գագիկ Ա.ի կինը՝ Կատրանիդէ թագուհին՝ զայն նուիրելով Մարիամ Աստուածածինին: 1001-ին կ'աւարտի հայ ճարտարապետութեան այս գլուխ գործոցը:

Քիչ սը յամենանք Անիի Ս. Աստուածածին Մայր Տաճարին շուրջը եւ ներսը, քանի որ մենք կը գտնուինք Հայոց Աստուածամօր տաճարին մօտ, Տէրը գիտէ, սիրելի ընթերցող, դուն ալ բախտը կ'ունենա՞ս օր սը հպարտութեամբ դեգերելու այս համաշխարհային տարողութիւն ունեցող սրբավայրի մէջն ու դուրսը եւ միաժամանակ սրբոնքելու ի տես այն անմիայնար վիճակին, որուն ենթարկուած է մեր նախնեաց կերտած այս կոթողը:

Երկրաշարժային գոտիի ամենէն գործօն տարածութիւններէն մէկուն վրայ կառուցուած տաճարը, 33.50 մետրով 21.87 մետր, համարձակ քալ սըն էր Տրդատի կողմէ այն տարիներուն, երբ ոչ երկաթ-պէթոն կար եւ ոչ ալ այսօրուան արդիական վերամբարձները: Հսկայական զմբէթը

եւ թմբուկը կը հանգչին չորս հսկայական սիւներու վրայ, այնպէս որ ներսը գտնուողին համար այն տպատրութիւնը կը ստեղծուէր որ երեք նասանի տաճարի սը մէջ կը գտնուի, այլ խօսքով՝ սրահը կարծես բաժնուած էր երեք սրահներու: Գաղափար սը տալու համար ըսեմ թէ զմբէթակիր իւրաքանչիւր սիւն գրկելու համար 5-6 վեց հոգի պէտք է ձեռք ձեռքի տան:

Խոսքի կազմակերպիչներէն Կարպիս Տէր Եղիայեանին կոչին անսարով մեր խոսքը կը շարուի քանդուած խորանին առջեւ ու մենք կը սկսինք առ Աստուած, Քրիստոս ու Սուրբ Կոյսն Մարիամ առաքել մեր «Տէր Ողորմեա»ն ու «Հայր Մեր»ը, ապա մեզի հետ Ամերիկայէն ու Լիբանանէն բերած մոմերը կը վառենք ու խունկ կը ծխենք: Հոգեպարար այս տեսարանին կ'անելնայ նոր հանդիպում սը ուրիշ հայերու հետ, որոնք անխօս միացեր էին մեզի ու կ'աղօթէին հոգով սրտով վերացած: Կը ծանօթանանք տարբեր տարիքի այս հայերուն հետ ու կը պարզուի որ հիախային Քալիֆօրնիայէն են, տարբեր ասպարէզներու արհեստավարժներ եւ մտատրական լուրջ պատրաստութիւն ունեցող հայրենակիցներ: Անոնք մեզմէ քալ սը անդին երթալով Արեւմտեան Հայաստան կատարած շրջագայութեան ընթացքին, բարձրացեր էին Մասիսի գագաթը, կատարելով իրենց կեանքի ովտը: Երանի կու տամ իրենց եւ կը գովեմ իրենց նախանձախընդրութիւնը եւ ... եւ անխօս զրոյց սը կ'ունենամ Մեծն Տրդատ ճարտարապետին հետ:

Անիի արքայրնտիր ճարտարապետն էր Տրդատ, իր ողջութեան այնքան հոջակուած, որ հրափրուէր էր կայսեր կողմէ Կոստանդնուպոլիս՝ վերանորոգելու Այա Սոֆիայի կիսաքանդ զմբէթը: Ներքին քմծիծաղ սը կը ծնի մէջս ամէն անգամ երբ կը յիշեմ Տրդատի անունը՝ կապուած Այա Սոֆիայի հետ:

...1968-ին էր, Փետրուարեան ցուրտ օր սը, երբ մեր թրքական Տենիգեղլարը նաւը չորս ժամուայ համար խարխիս կը նետուէր Վոսիփորի նաւահանգիստը եւ ես ու նաւուն վրայ գտած տարեկից հայ ընկերս կ'որոշէինք նախ հանդիպիլ Այա Սոֆիա, տեսնել մեր դասագիրքերէն ու մեր ուսուցիչներէն սորված այն զմբէթը, զոր Տրդատը նորոգէր էր հազար տարի առաջ, ապա հանդիպիլ հայոց գերեզմանատուն, մոմ վառել Պետրոս Դուրեանի շիրմաքարին ու ծաղիկներ դնել իր գերեզմանին: Մեր երագանքը չկատարուեցաւ իմ տաքգլխութեանս պատճառով:

1968-ին էր...: Երբ հասանք տաճարի սեմին, մեզի առաջարկեցին միանալ ֆրանսացիներու խումբի սը: Մինչ թրքուի ուղեկցորդուհին մեր խումբին մեծ ախորժակով ու խանդավառութեամբ կը պատմէր Այա Սոֆիայի մասին թէ ինչպէս Սուլթան Մուհամմետ Ֆաթիհ Բ.ը 1453-ին Պոլիսը գրաւել էր ոչ միայն չէր

քանդած Բիզանդական այս գլուխ-գործոցը, այլ որպեսզի մոլեռանդություն է չվնաստին սքանչելի խճանկարներն ու որմնանկարները, զանոնք ծեփել տուած էր, ապա չորս մինարեթներ անկցնելով զայն վերածեր էր մզկիթի, որ այսօր Կոստանդնուպոլսոյ (Իսթանպուլ) խորհրդանշանն է դարձեր:

Մինչեւ հոս իր պատումը աղէկ էր, թէն սուլթանը չէր քանդած նաեւ այլ պատճառով մը, բայց, ինչ որ է ըսինք այդ պահուն ու շարունակեցինք հետեւի իր բացատրութիւններուն: Քիչ ետք, երբ Ֆրանսացի զբօսաշրջիկներէն քանի մը հոգի հիացական արտայայտութիւններով սկսան խօսիլ զմիջին մասին, ես՝ անփորձ ու միամիտ 21 տարեկան երիտասարդս, անմիջապէս անկցուցի զիտցածներս Տրդատի ու զմիջին մասին: Ուղեկցորդոսին դժկամութեամբ ընդունեց մեր յանդերձնը՝ ըսելով թէ ատիկա հաստատուած տեղեկութիւն մը չէ: Ես բերի քանի մը անուններ որպէս վկայութիւն - երանի՜ չընէի...: Տասը վայրկեան չանցած մեր խումբին մօտեցան երկու փողկապատր, մութ համազգեստ հագած խառակէմ մարդիկ եւ ցոյց տալով իրենց աշխատանքին էութիւնը վկայող նշանը, խնդրեցին հետեւի իրենց: Քիչ ետք մենք, երկու հայերս, իրենց ինքնաշարժով առաջնորդուեցանք նա: Մեր հարցումին, թէ ինչո՞ւ այս «պատիվն» կ'արժանանայինք, «Ի՞նչքան վնասակար միջամտութիւններով խանգարած էր ուղեկցորդոսին», ըսուեցաւ մեզի:

Ամէն ինչ յստակ էր բիրեղի պէս՝ ոչ որի իրաւունք տրուած էր «թրքական հողի» վրայ ճշմարտութիւնը ըսել:

Այժմ, քառասուներեք տարի ետք, 2011-ի Օգոստոսին, կը գտնուիմ հոչակատր Տրդատի կառուցած մէկ այլ գլուխ-գործոցին, քիչ քիչ աներող Մայր Տաճարի վիթխարի սիւներով եւ անզմբէք տաճարին մէջ:

Գմբէթը դիմացած է 318 տարի: 1319-ի ահաւոր երկրաշարժը պատճառ եղած է անոր փլուզման, բայց դժբախտաբար Անիի պարպուելէն ետք անոր յաջորդ հայ կամ ընդհանրապէս օտար տիրակալները հոգ չեն ըրած վերականգնելու տաճարը: Այժմ տարուէ տարի մեզի հասած նկարները ցոյց կու տան թէ այս ընթացքով, արեւմտքի գոթական (gothic) ճարտարապետութեան ճարտարապետա-շինարարական կարգ մը յատկանիշներ փոխանցած այս տաճարը կրնայ վերածուիլ անբակոյտի ու դառնալ անվերականգնելի: Կրնա՞ք պատկերացնել վայրկեան մը որ պետական անփութութեան եւ կանխամտածուած թողտուութեան պատճառով փուլ գայ Փարիզի Աստուածամօր տաճարը, Փիժայի աշտարակը, կամ Ֆլորանսի Սուրբ Մարիամ հսկայազմբէք տաճարը եւ այլն (Santa Maria del Fiore): Կը մնայ յուսալ որ

Ս. Փրկիչի ճակատագրին չարժանացած՝ վերանորոգման կարգը կը հասնի Մայր Տաճարին:

Ահաասիկ քաղաք մը, որուն հողերը եւ աշխարհիկ շինութիւններու անբակները այնքան խօսուն են ու թելադրող: Իրաքանչիւր կիսափող շինութիւն պատգամ մը կը հաղորդէ անբակներու լեզուէն հասկցողին: Ահա եւ արեւտատրներու փողոցը, որ կը ջնարակուի միջնադարեան անթօները, կը ձուլէին ոսկի ու արծաթ՝ պատրաստելու համար Անիի հոչակուած զարդեղները՝ երթալ զարդարելու քաղաքի եւ այլ երկիրներու քաղաքներու պճնասէր կանանց հոլանի թեւերն ու պարանոցները:

Գետինը տարողնուած կանդէն անթօներու ընկոր-փշրանքներու առատութենէն կարելի է ենթադրել թէ հիմա կ'անցնիմ բրտազործներու թողէն: Քիչ ետք մաքսատան շէնքի անբակին մօտն եմ, անդին Պարոնի պալատն է, հանրային բաղնիքներէն մէկը, Արուզամբենցի կառուցել տուած Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Զուարթնոցատիպ շրջանաձեւ եկեղեցին, ես կ'ըսէի՝ մատուռը, բաղդատելով միա մեծածաւալ եկեղեցիներուն հետ: Անիի խրախուսիչ վիճակի մէջ գտնուող եւ քիչ ծախսով իրականացուելիք Ս. Գրիգորը հիմա կ'ենթարկուի հիմնական նորոգութեան: (**)

Ժամանակը անդադար կը հալածէ զիս: Երեք ժամը ինծի համար խիստ անբարարար է: Ինծի պէս մէկու մը համար երեք օրն ալ բաւարար չէ, որովհետեւ ամէն շինութիւն, ամէն քար ու պատ պատմելիք մը ունի, ես ալ՝ իրենց: Ս. Գրիգորէն ետք երբեմնի սալահատակուած իսկ այժմ հողածածկ արահետը զիս կը տանի Առաքելոց եկեղեցին, անոր քովը հիպատունն է, իսկ քիչ մը անդին վրացական եկեղեցին:

Անի հասնիլ ու նուազագոյնը կէս ժամ չդեգերիլ կիսաքարուն դիրքի մը վրայ կառուցուած Տիգրան Տոնեց եկեղեցոյ շուրջն ու ներքը՝ հաւասար է մեծ մեղանչում մը կատարելու: Այս եկեղեցոյ բուն անունն է Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Ո՞ր է սակայն Տիգրան Տոնեց: Թէեւ ծննդեան ու մահուան թուականները անյայտ են, բայց իր մասին պահուած կցկտոր տեղեկութիւններէն, շինարարական ընդարձակ գործունէութիւններէն ու արձանագրութիւններէն կ'իմանանք թէ ան ապրած է 1160-ականներէն 1220-ական թուականներու միջեւ, Զաքարեան իշխաններու շրջանին՝ ըլլալով անոնց զօրաւոր դաշնակիցներէն մէկը, եղած է Անիի ամենէն նշանաւոր պաշտպաններէն, որ իր առեւտրական ու հարկահաւաքման զբաղմունքներու ընթացքին չէ մոռցած իր հաւատքը: Կառուցած է Այտուրեան գետին նայող Ս. Գրիգորը (Տիգրան Տոնեցը), դարձեալ Անիի մէջ, Կոստանց վանքի Ս. Տոնիսիմէ եկեղեցին, վերանորոգած է Անիի մայր տաճարին աստիճանները, Բեխենց վանքը եւ

Նոնեց եկեղեցին

կանգնեցուցած է բազմաթիվ խաչքարեր:

Տիգրան Նոնեց եկեղեցին թեև մեծ չէ իր չափերով, բայց հայկական բարձրարուեստ որմնակարչության ու միջնադարեան գեղանկարչության միջնադարի օրս պահպանուած լազազոյն նմոյշներէն մէկն է: Այս եկեղեցոյ մէջ գոմիտ խոնարհած չես կրնար քալել, այլ պէտք է միշտ նայիլ պատերն ու սիւներն ի վեր, որովհետեւ քեզ պիտի դիտեն ու քեզի հետ «պիտի խօսին» Ս. Փրկիչը, Գրիգոր Լուսաորիչը, Տրդատ թագաւորը եւ ամբողջ փառաւոր Անին, որ Չարարեաններու ժամանակ վերածնունդ մը ապրեցաւ:

Կը մօտենամ Մանուչի մզկիթին, որուն մինարէթը տեսանելի է ամէն անկիւնէ: Նոս թեթեւ բախում մը կը սպասէր ինծի: Վստահ ըլլալով որ այս մզկիթին ճարտարապետն ու քարգործ վարպետներն ալ հայեր էին եւ ոչ թէ քաղաքը գրաւած ու թալանած սելճուքները, հետաքրքրութեան համար կը մտնեմ իսլամական սրբատեղիէն ներս: Միայն քրիստոնէական խորանը կը պակսի միանաւ եկեղեցի կոչելու համար զայն. նոյն վարպետներու ձեռագիրն է ամէն կողմ, նոյն քարտաշներու մրճահարուածներն են սրբատաշ քարերու վրայ եւ նոյն կամարները:

Դուրսը, մուտքին մօտ, երկար-բարակ բացատրութիւններ կան «սելճուքեան փառաւոր ճարտարապետութեան ու Մանուչի» մասին: Ի հարկէ ոչ մէկ խօսք հայկական աասնդին մասին, կարծես թէ յանկարծ տեղէ մը յայտնուեր են «սելճուք վարպետները», կառուցեր են այս մզկիթը ու գացեր են անյայտ ուղղութեամբ: Մզկիթի վերածուած այս շինութիւնն ալ Անիի փառքի օրերուն եղած է մաքսատան շէնքը, որ 1072-ին, սելճուքներու գրաւումէն եօթը տարի ետք, երբ Ալի Արսլան քաղաքը յանձնած է Շատտատեաններու, վերջիններս աղօթատեղի մը ունենալու պահանջքէն դրդուած թեթեւ ձեւափո-

խութեան մը ենթարկելէ ետք մաքսատունը եւ մինարէթ մըն ալ անեցնելով ունեցած են իրենց մզկիթը: Ահա այս է ամբողջ պատմութիւնը:

Այս մտածումներուն մէջ էի, երբ նկատեցի երիտասարդ մը, որ ետիս կեցած ուշի ուշով կը կարդար բացատրութիւնները: Կը բարեենք զիրար, եւ «հա՛յ» կ'ըսեմ ինքնաբերաբար, որովհետեւ կապուտաչեայ է, բաց գոյնի մաշկ ու մազ ունի, վստահաբար երոտացի գրօսաշրջիկ մը ըլլալու է, հազած է կարճ տարատ եւ կը կրէ ոստապարկ: Մեր Անի եղած օրը շատ գրօսաշրջիկներ կային, ինչպէս քիչ առաջ մեր հանդիպած հայերը: Վստահ ըլլալով որ օտարականը անգլերէն կը հասկնայ, զարմանքս կը յայտնեմ հայկական ոչ մէկ յիշատակութեան ու ստեղծման պարագաներուն մասին:

Երիտասարդը գոմիտը կ'օրօրէ՛ յայտնապէս ցոյց տալով իր անհամաձայնութիւնը: Չարմանքս կը վերաճի պնդաճակատութեան, ներս կը հրափրեմ զինք ու ցոյց կու տամ յատկանշական փաստեր. նորէն չ'ընդունիր: Կասկածը կը ծագի մէջս ու կը հարցնեմ ուրկէ եկած ըլլալը:

- Ես Գոնտոսի շրջանէն եմ...

Դժուար չ'ըլլար անմիջապէս կռահել թէ ծագումով թուրք չէ, այլ պապերը կա՛մ յոյն եղած են, կա՛մ հայ եւ կա՛մ չէրքեզ, այլապէս ինչո՞վ կարելի էր բացատրել իր պղնձագոյն մորթն ու կապոյտ աչքերը:

«Վերջէն թուրքացածներէն վախցիր ու խուսափիր», կը մտածեմ, «մոռցած ես տէ՛սն-մէները, Թալեաթը, ծագումով չէրքեզ ճեմալ փաշան»:

Միշտ պահելով պաղարիւնութիւնս, կը փորձեմ երիտասարդը «դարձի բերել», որպէսզի լաւ ճանչնայ հայ ազգը եւ տեղեակ դառնայ անոր դերին Անիի եւ շրջապատի երբեմնի բարեշէն հայկական աւաններուն ու քաղաքներուն կառուցման մէջ, կ'աւելցնեմ նաեւ թէ առեւնին հնագիտութեան ու ճարտարապետութեան պատմութեան դասերու ալ հետեւած եմ...: Նամուզուելէ ետք թէ ջանքերս յոսմպէս կը վատնուին, «ինչ որ է» ըսելով կը շտապեմ Անիի ձորաբերանի այն մասը, ուրկէ կարելի է առաւելագոյնս ըմբռնել Այսուրեանի հեքիաթային ձորի գեղեցկութիւնը եւ բարձրակամար (այժմ քանդուած) կամուրջը:

Անցեալին այս կառոյցը ծառայած է կամրջելու Արեւելքն ու Արեւմուտքը, Այսուրեան գետի աջ ու ձախ ափերը, Չինաստանէն սկսող մետաքսի ճամբան հասցնելով Անի՝ անկէ շարունակուելու համար դէպի հիւսիս, արեւմուտք՝ Բիզանդիոն, ու հարաւ՝ դէպի Նախչալ ու Դաղուստ: Կամուրջը միաժամանակ ունեցած է ռազմական իխտ կարեւոր նշանակութիւն. ո՛չ մէկ թշնամի փորձած է կամուրջն անցնիլ Անին վնասելու նպատակով. ատիկա հաստատագոր էր ինքնա-

պանութեան:

Տարիներու ընթացքին անխնամ ձգուելու պատճառով կամուրջի կամարը քանդուելով սրբատաշ քարերը թափած են Այսուրեանի փրփրաղէզ ալիքներուն մէջ: Ով գիտէ ինչպիսի՞ խիճերու վերածուած են այդ սրբատաշ քարերը՝ տարուելով գետի հոսանքէն: Պատմական այս կամուրջը այսօր գրաւեալ Հայաստանն ու Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրարու միացնող ու զօղող հնագոյն կամուրջը պիտի ըլլար, եթէ զոհ չըրթար ժամանակի, բնութեան ու մարդկային լքումութեան: Ան ալ քանդուած է հիմա եւ տակաւին հաստաբետ սիւներն ու հիւքերը աղերսագին կը նային վեր՝ աջ ու ձախ բարձունքներուն վրայ ստեպ ստեպ յայտնուող իրենց ազգի զաւակներուն: Եթէ մեր ժողովուրդը զոհ չըրթար ժամանակներու դժխեմ դաստորութիւններու, այս կամուրջը ամէն օր խայտանքով պիտի հիւրընկալէր զինք ստեղծող շինարարներու հազարաւոր յետնորդները, որոնք այս ափէն միա ափը պիտի հասնէին ընդամենը տասը ըրակէ ընթացքին իջնելով Այսուրեանի ձորը եւ բարձրանալով հանդիպակաց ափը:

Աւերուած է հիմա այդ ոսկեայ կամուրջը, միացնող օղակը, հայութիւնը իրարու զօղող խորհրդանիշ կամարը:

Անիի մէջ ամէն քար ու պատ գրոյց մը ունի, ամէն շէնք՝ պատում մը, որուն արմատները մխրձուած են պատմական անցեալի խորքերը:

***

Ատենն է հրաժեշտ առնելու երազ Անիէն: Երկու ժամէն պէտք է հասնինք Մասեաց «Ետեղ», այսինքն՝ Երեւանէն տեսնուած Մասիսներու ետեւը, Պատմական Հայաստան:

Խումբին ղեկավարը՝ յայտարարութիւն մը ունի: Ան մեր հաւանութիւնը կը խնդրէ վարը կեցող թուրք երիտասարդին համար, որ մտակայ գիտաբաղաբը հասնելու միջոցներ չունենալով խնդրէր է իրմէ ընկերանալ մեզի մինչեւ իր կանգառը: Բոլորս կու տանք մեր համաձայնութիւնը, իսկ ես ուղղակի կ'առաջարկեմ որ թովստի: «Հացիս իւր քուեցա», կը ստածեմ, «ահաւասիկ ինձի վերջին առիթ մը ես զինքը հանգեցուցի»:

Արդէն ազատուողին վրայ ենք ու ես կը բանամ կէս ձգուած խօսակցութեան կծիկը:

- Ի՞նչ կը ստածես Անիի մասին, Քասիմ: Մեզի համար թէ՛ ճարտարապետական եւ թէ՛ զգացական կարեւորութիւն ունին այս անբակները: Ամէն հայկական դպրոց յաճախող աշակերտ գոց գիտէ Անիի թագաւորներուն պատմութիւնը, քաղաքին հիմնադրութիւնը, Բիզանդական կայսրութեան դաւաճանութիւնը, Ալի Արսլանի կողմէ գրաւումը...

Պահ մը կը վարանի Քասիմ: Մի գուցէ

անյարմար կը զգայ Մանուշի սգլիթի մեր խօսակցութեան պատճառով, բայց քաջալերուելով իմ անյիշաչար ու մտերմական ոճէն, կ'ըսէ.

- Ես շատ լսեք էի *Անիի* մասին, բայց չէի պատկերացներ թէ այսքան հետաքրքրական տեղ մը կրնար ըլլալ: Ես երկու պանդոկ կը բանեցնեմ Պոնտոսի շրջանին մէջ, մէկը ծովեզերքն է, միւսը լեռներու մէջ: Շատ օտարներ կու գան մեր թով, այնպէս որ իմ հիպերոս պիտի առաջարկեմ *Անը* այցելել:

- Յուսամ աւելի ճիշդ պատմութիւններ կը պատմէք ձեր հիպերոս,- կ'աւելցնեմ,- սանաւանդ եթէ երուպացի են, որովհետեւ անոնցմէ շատեր բաւական բան գիտեն Անիի մասին որպէս հայկական Բագրատունեաց թագաւորներու մայրաքաղաք...

Այնուհետեւ երիտասարդ Քասիմ ուշի ուշով կը շարունակէ լսել իմ դժգոհութիւնս դարպասի մուտքին անբացուած ցուցասխտակներու խիստ թերի ու խոցելի բացատրութիւններուն մասին: Ան հանդարտօրէն լսելով հանդերձ զիս, կը փորձէ չքմեղանքներ փնտռել եւ «մեղքը» բարդել իրենց դպրոցներուն եւ դասագիրքերուն մէջ հայերու մասին միայն ժխտական տեղեկութիւններ հաղորդող հեղինակներուն վրայ:

- Բարեկամ,- կ'ըսեմ գրուցակցիս,- ես չեմ ուզեր անպայման քեզ համոզել, բայց գոնէ ինացած եղիր թէ հայութիւնը եւ իր բարեկամ ժողովուրդները, նաեւ շատ մը թուրք ու քիւրտ մտաւորականներ 90 տարի անընդհատ կրկնուած սուտ ու մուտ տեղեկութիւնները չեն ընդունիր այլեւս:

Քասիմը մօտեցած էր իր կայանին: Կը ձեռնուինք, կու տայ իր հացէն ու կը խնդրէ երկու խօսք ըսել մերիններուն: Ան պարզ բառերով շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք մեր սիրալիր ընդունելութեան համար, կ'աւելցնէ թէ այսօրը իրեն համար պիտի ըլլայ անսոռանալի օր մը:

Ո՛վ գիտէ քանի՞ միլիոն այսպիսի Քասիմներ կան Թուրքիոյ տարածքին, որոնց զացուած է ճշմարտութիւնը: Մեր՝ հայերու պարտքն է համբերութեամբ ու առանց թոյն թափելու թուրքին վրայ՝ բացատրել, բանալ անոնց աչքերը, ինչպէս որ Հրանդ Տինք կ'ընէր՝ հաւատարմով մարդ արարածին:

(*) 2012-ին երկրորդ ուխտագնացութեանս հաճելի անակնկալ մը կը սպասէր ինձի: Սուրբ Փրկիչը շրջապատուած էր անանցանելի մետաղեայ ցանկապատով, իսկ բոլորաձեւ եկեղեցիին վրայ կախուած էր մետաղեայ կոռնկը, որ շինարարական իրեր կը բարձրացնէր ու կ'իջեցնէր, բանուորներ բժախնդրութեամբ կ'աշխատէին տարածքին մէջ: Ողջունելի նախաձեռնութիւն մը պէտք է նկատել յուշարձաններու պահպանութեան գծով Թուրքիոյ

պետության որդեգրած այս քաղաքականությունը: Ուրեմն Աստուած լսեր է տարի մը առաջ իրեն առաքած բողոքս:

(**) Բագրատունեաց ոստանի առաջին հնագիտական պեղումները սկսած է Նիկողայոս Մառ (1893-1917), որպէս գործակից ունենալով ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանն ու Յովսէփ Օրբելին: Անոնք կատարեցին չափագրութիւններ, նկարահանումներ եւ շինեցին նաեւ պզտիկ թանգարան մը:

ԱՆԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐԷՆ

Անիի պարիսպներէն դուրս կառուցուած է նաեւ Հովիւի գողտրիկ եկեղեցին: Աներկայօրէն այստեղ ՀՈՎԻԸ նոյնիսքն Տիրոջ Որդին Յիսուս Քրիստոսն է, որ որպէս քաջ հովիւ պէտք է հսկէ իր հօտին՝ պարիսպներէն ներս թէ դուրս եւ կամ Անիի ընդլայտակեայ քարանձաւներուն մէջ ապրող ժողովուրդին: (*) Այս մասին նոյնպէս հայուն երեակայութիւնը թռիչք առնելով ստեղծած է գրոյց մը, որ կը ցոլացնէ ժամանակաշրջանի պատկերը:

... Անեցի հովիւ մը ամբողջ ամառը իր հօտը արածելէ ետք մօտակալ սարալանջերու վրայ, աշնան սկիզբը առաջին ցորտերուն հետ կը վերադառնայ քաղաք, իր ընտանիքին գիրկը՝ բազմապատկուած հօտով: Բայց, ո՛վ գարսնալի, կինը ընդառաջ գալով չի դիմաւորեր զինք: Ի՞նչ էր պատահեր արդեօք իր երկար բացակայութեան ընթացքին, ջըլլա՛յ թէ...:

Օրը Կիրակի ըլլալով քաղաքի փողոցները գրեթէ անալի էին եւ ժողովուրդը լեցուած էր Անիի հազարամէկ եկեղեցիները: Մտահոգ հովիւը կը հասնի ստորգետնեայ քարանձաւային Անիի տուն կոչուած իր քարայրը եւ ինչ տեսնէ աղէկ, կինը ուռած աչքերով ու քիթը կախ նստեր է ներսը: Այնուհետեւ հովիւին կինը կը պատմէ թէ ինչպէս եկեղեցի գացեր է եւ ասեղ նետելու տեղ չգտնելով վրդոված վերադարձեր է տուն:

Հովիւը, որ շատ կը սիրեր եւ շատ էր կարօտցեր իր կինը, կը հանգստացնէ ու կը փորձէ մխիթարել, եւ որովհետեւ հօտը վաճառելէ ետք լաւ շահ ապահովեր էր, կը բարձրանայ ի վերին Անի եւ քաղաքին լաւագոյն քարգործ վարպետները գտնելով կը պատուիրէ իր կնոջ համար կառուցել... առանձին եկեղեցի:

Այնուհետեւ այդ եկեղեցին կը կոչուի Հովիւի եկեղեցի...

Կ'ուզէք հաւատացէք, կ'ուզէք մի՛ հաւատաք, բայց հաճելի պատմութիւն մըն է, որ կը ցոլացնէ ժամանակի պատկերը:

Աանդուծութիւնը կ'ըսէ նաեւ թէ Բագրատունեաց նշանաւոր Գագիկ թագաւորին դուստրը կ'ախորժէր իր նաժիշտներով շրջագայիլ ականահաճոյ Ախուրեանի ափերուն, հաւաքել արեւին բացուած երփներանգ ծաղիկներ, ծաղկեփունջեր կազմել եւ հիւսել իր երազը, գոր նորափթիթ օրիորդները կ'ունենան երբ «ժամանակը հասուննայ»...:

Ահաասիկ այդպիսի օր մը մանկամարդ իշխանուհիին ականջին կը հասնին Ախուրեանի ձորէն վեր բարձրացող հովիւի մը սրինգին սիրատոյր մեղեդիները: Չքնաղ օրիորդը տակափն հովիւը չտեսած կը սիրահարի եւ օր մըն ալ կը հանդիպի գառներուն հետ քաղաքի պարիսպներուն մօտեցող պատանիին: Եւ այսպէս ամէն օր արքայադուստրը կը հասնէր Ախուրեանի ձորը՝ ականջ դնելու սիրտին ու հոգիին խորքէն բխող սրինգի ձայնին:

Չար աչքերը կը նկատեն արքայադուստր մը համար անվայել վարսունքը եւ լուրը կը հասցնեն Գագիկ թագաւորին: Հօր խօսքերն ու խրատները ետ չեն կեցներ դուստրը իր համար հացի եւ ջուրի պէս անհրաժեշտ սրինգին կենսատու մեղեդին լսելէն: Ու այսպէս, զայրացած հայրը կը հրամայէ արգելափակել զինք նորակառոյց մատուռին մենաստանին մէջ, որմէ յետոյ անիկա կը կոչուի Կուսանաց եկեղեցի...:

Ինչպէ՛ս կը համարձակէր հօգօր Գագիկ արքային դուստրը այլ ընտրանք կամ նախասիրութիւն ունենալ: Ո՛վ գիտէ՝ ո՞ր իշխանագունին խոստացուած էր ան առ ի տրիտուր աւատապետական սովորութիւններու: Արքայական հաշիւները զոհեր կը պահանջեն...:

(*) Անին «երկու յարկանի» էր՝ սարահարթի վրայ կառուցուած քաղաքը եւ անոր շուրջն ու տակը փորուած քարայրները, որոնք կը ծառայէին որպէս բնակարան: Կան նաեւ մատուռներ ու համեստ պանդոկներ:

ԵՎԵՂԵՅԱԿԱՆ ԿԵԱՆԷ

ՅՈՒՆՈՒՄ 2015

Կիրակի, 4 Յունուար 2015.- Կէսօրէ վերջ, շքեղօրէն զարդարուած Մայր Տաճարի մէջ պաշտուեցաւ յաջորդ օրուան տօնին հանդիսատր նախատօնակը՝ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր նախագահութեամբ: Արարողութեան աարտին «Օրհնեցէք Զտէր» շարականի երգեցողութեամբ Միաբանութիւնը բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Երկուշաբթի, 5 Յունուար.- «Ս. Դաւիթ Մարգարէին և Յակոբայ Տեառնեղբօր» տօնին առթիւ կատարուեցաւ զիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւն: «Փառք ի Բարձունս»ին Ամեն. Պատրիարք Սրբազանը բարձրացաւ Յակոբոս Առաքեալի գահի պատուանդանին և մնաց մինչև արարողութեան վերջը, որմէ յետոյ ընդունեց ամբողջ Միաբանութեան շնորհատրանքները աջահամբոյրով:

Հանդիսատր Ս. Պատարագը մատոյց Լուսարարապետ Սեան Արք. Ղարիպեան Մայր Տաճարի Աագ Խորանին վրայ: Ս. Պատարագի ընթացքին կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն Ս. Աթոռոյս բոլոր հանգուցեալ Պատրիարքներուն համար, նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր:

Նոյն օրը.- Կէսօրէ վերջ, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Ս. Ստեփանոսի նախատօնակը՝ նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր: Տօնին բուրվառակիր վարդապետներն էին Տ. Էմմանուէլ Վրդ. Աթաշանեան և Տ. Աետիս Վրդ. Իփրաճեան:

Երեքշաբթի, 6 Յունուար.- «Սուրբ Ստեփանոսի Նախավկային». առաւօտեան ժամերգութեան պահուն կատարուեցաւ սարկաագաց մասնատր հանդէսը: Անոնք, առաջնորդութեամբ երկու բուրվառակիր վարդապետներուն մարգարտագարդ սաղաարտներով և արծաթագամ շապկներով զգեստատրուած, տապանակ և բուրվառ ի ձեռին, կատարեցին ժամերգութեան վերջին բաժինը, «Փառք ի Բարձունս»էն սկսեալ մինչև Սուրբ Պատարագի սկիզբը: Հանդիսու-

թեան կը նախագահէր Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ապա մատուցուեցաւ Սուրբ Պատարագ Մայր Տաճարի Աանդատան - Ս. Ստեփանոսի Մատրան - աագ սեղանին վրայ: Պատարագեց Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զարարեան:

Ուրբաթ, 9 Յունուար.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ՝ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 10 Յունուար.- «Տօն Որդոց Որտման». կատարուեցաւ զիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Գլխադրի մատրան մէջ: Պատարագեց և յատր պատշաճի քարոզեց Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան: Յաարտ Ս. Պատարագի Լուսարարապետ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան անպհովանիի տակ, Կենաց Փայտի մատունքն ի ձեռին, նախագահեց Մայր Տաճարի մէջ կատարուած եռաթափօր մեծահանդէս թափօրին, որմէ յետոյ «Օրհնեցիք զՏէր» շարականի երգեցողութեամբ Միաբանութիւնը բարձրացաւ Պատրիարքարան, որուն դահլիճին մէջ Պատրիարք Սրբազանը նշխարներ բաժնեց Միաբանութեան և ներկայ ժողովորդին:

Կիրակի, 11 Յունուար.- Ս. Պատարագ մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Յովհաննու խորանին վրայ, ժամարարն էր Տ. Աետիս Վրդ. Իփրաճեան:

Չորեքշաբթի, 14 Յունուար (Ամանոր հին տոմարով).- Ամանորի առթիւ, ըստ սովորութեան, Մայր Տաճարի Աագ սեղանին վրայ պատարագեց և յատր պատշաճի քարոզեց ժամօրհնող Տ. Հնորիք Աբեղայ Պալոյեան: Ապա Ս. Աթոռոյս շարականը երգելով Միաբանութիւնը և ժողովորդը բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Սրբազան Պատրիարքը իր Նոր Տարուայ շնորհատրական խօսքերէն ետք, ըստ ընկալեալ սովորութեան, նարինջ բաշխեց բոլորին:

Շաբաթ, 17 Յունուար.- Ս. Պատարագ մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գլխադրի Մատրան մէջ: Պատարագեց Տ. Նորայր Վրդ. Գագագեան:

Կիրակի, 18 Յունուար.- «Հրագալոյց Ս. Ծննդեան». առաւօտեան ժամը 9:45-ին Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր գլխատրութեամբ, միաբանութիւնը մայրավանքի դռնէն, ոստիկանական պաշտպանութեամբ և ինքնաշարժներու շարանով մը ձամբայ ելաւ դէպի Ս. Ծննդեան քաղաքը՝ Բեթղեհէմ: Համբու կէսին, Յունաց Ս. Եղիա վանքի մօտերը, թափօրը դիմատրուեցաւ Բեթղեհէմի քաղաքապետին, բարձրաստիճան պաշտօնեաներու և անձնատրութիւններու, ինչպէս նաեւ հայ գաղութի ներ-

կայացուցիչներու կողմէ: Զինուորական զանազան պատիւներու արժանանալէ ետք պատկառելի թափօրը ժամը 11-ին հասաւ Ս. Ծննդեան վանուց հրապարակը, ուրկէ «Խորհուրդ Մեծ» շարականի երգեցողութեամբ և զանգերու ղողանջին ընդմէջէն ուղղուեցաւ տաճարի մեր տեսչարանը, ուր դիմատրութեան եկողներ պատուասիրուեցան:

Կէսօրէ վերջ ժամը 7:30-ին, Ամեն. Պատրիարք Տօր գլխատրութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Ծննդեան Տաճար: Սուրբ Այրի ուխտէն ետք, Տաճարի Հայկական բաժնին մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու ճրագալոյցի արարողութիւնը, որոնց աւարտին Ս. Պատրիարք մատուցուեցաւ Ս. Այրին մէջ: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Ծ. Վրդ. Գարայեան: Ապա Սրբազան Պատրիարքը նախագահեց Ս. Ծննդեան մեծահանդէս նախատօնակին:

Արարողութիւնները վերջ գտան մայրամուտին, երբ միաբանութիւնը զգեստաւորեալ և երգեցողութեամբ սինազարդ գալիքէն անցնելով բարձրացաւ Ս. Ծննդեան հայավանքը՝ ընթրիքի: Գիշերուան ժամը 10:00-ին Միաբանութիւնը արթուն է դարձեալ, կէս ժամ ետք սկսելու համար գիշերային պաշտամունքը՝ տաճարի հայկական բաժնին մէջ:

Երկուշաբթի, 19 Յունուար. - «Ծնունդ և Աստածայայտնութիւն Տեառն». գիշերը ժամը 10:00-ին խորհրդատր զանգահարութենէ ետք Միաբանութիւն և ներկայ հաւատացեալներ իջան Ս. Ծննդեան Այրը, ուր կատարուած արարողութենէն մաս մը, մօտ մէկ ժամ տեւողութեամբ, ձայնասփռուեցաւ Պաղեստինեան հեռուստակայանէն: Սրբազան Պատրիարք Հայրը այդ միջոցին կարգաց համայն հայութեան ուղղուած իր պատգամը արաբերէն և հայերէն լեզուներով, և ապա վերադարձաւ Երուսաղէմ: Մնացեալ արարողութիւնները կատարուեցան Միաբանութեան կողմէ հաւատացեալներու մասնկացութեամբ: Առաւօտեան ժամը 1:00-ին Ջուրի Օրինութիւնը: Մեր բաժնի խորանին վրայ պատարագեց Տ. Աւետիս Վրդ. Իփրաճեան: Առաւօտեան ժամը 4:00-ին վերջին պատարագը մատուցուեցաւ Ծննդեան Սուրբ Այրին մէջ. ժամարարն էր Տ. Գիսակ Արք. Մանուկեան:

Իսկ Երուսաղէմի մէջ առաւօտեան ժամը 5-9 Ս. Յակոբի Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան Ս. Ծննդեան հանդիսութիւնները: Ըստ սովորութեան Աագ Խորանի Ս. Պատարագը մատուցաւ Ս. Հրեշտակապետաց վանքի տեսուչը՝ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան: Գերշ. Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան նախագահեց Զրօրիւնաց արարողութեան:

Երեքշաբթի, 20 Յունուար. - «Յիշատակ Մեռելոց».

Ս. Ծննդեան տօնին յաջորդ օրը Մայր Տաճարի Աագ Խորանին վրայ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ, ժամարարն էր, ըստ սովորութեան, թարգման՝ Տ. Համբարձում Վրդ. Թէշիշեան: Ապա կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն՝ համայն ննջեցեալներու հոգիներուն համար:

Շաբաթ, 24 Յունուար. - Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աագ Խորանի ձախակողմը՝ Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Արք. Պաղոյեան:

Երկուշաբթի, 26 Յունուար. - «Անուանակոչութիւն Տեառն». առաւօտեան ժամը 8:30-ին Լուսարարապետ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեանի գլխատրութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար: Մեր Փրկչի գերեզմանին վրայ Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան եպիսկոպոսական խոյր ի զուլիս պատարագեց և յաւուր պատշաճի թարգոյց: Վանք վերադարձին, Հայոց թաղի մուտքին, Միաբանութիւն տօնին շարականը - «Լոյս ի Լույս» - երգելով յառաջացաւ դէպի մայրավանք և բարձրացաւ Պատրիարքարան, ուր կը սպասէր Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը, ուր զգեստաւորուելով կը նախագահէ արարողութեան: Կ'օրինուին Ս. Աթոռոյ բարիքները ու կ'երգուին Ս. Ծննդեան ու մկրտութեան շարականներ՝ իբրեւ փակումը Ծննդեան տօներու շրջանին: Ապա ժամօրինող Հայր Սուրբի գլխատրութեամբ նոյն արարողութիւնը կը կրկնուի մառանին, սեղանատան և ի վերջոյ խոհանոցին մէջ, ուր կ'օրինուի օրուան յատուկ հերիսայի աւանդական ճաշը:

Երեքշաբթի, 27 Յունուար. - «Ծնունդ Յովհաննու Կարապետին». պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբ Աագ Խորանին աջակողմը՝ Յովհաննու Մկրտչի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Արք. Աղոյեան:

Շաբաթ, 31 Յունուար. - Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Գլխաղիի խորանին վրայ. ժամարարն էր Տ. Գեղամ Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 2015

Կիրակի, 1 Փետրուար. - Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարին վերնամատարան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Ուրբաթ, 6 Փետրուար. - Ս. Յակոբի նախատօնակին նախագահեց Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Շաբաթ, 7 Փետրուար. - Ս. Պատարագի պաշտօնը կատարուեցաւ Ս. Սարգսի մատարան մէջ ի Ս.

Յակոբ, ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկատարեան: Պատարագի աարտին կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն Ս. Աթոռոյ հանգուցեալ բարերար Գալուստ Կիլպէնկեանի և իր հօր Սարգսի հոգիներու փրկութեան համար:

Կիրակի, 8 Փետրուար.– Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աագ Խորանին ձախակողմը՝ Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Պատարագեց և քարոզեց Տ. Էմանուէլ Վրդ. Աթաջանեան:

Շաբաթ, 14 Փետրուար.– Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադիրի Մատրան մէջ, ժամարարն էր Տ. Աետնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 15 Փետրուար.– Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ մատրան մէջ, ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Չորեքշաբթի, 18 Փետրուար.– Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ. նախագահեց Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Հինգշաբթի, 19 Փետրուար.– «Տօն Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն մերոց որ կատարեցան ի մեծի պատերազմին». Պատարագ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աագ Սեղանին վրայ: Օրուան հանդիսատար Ս. Պատարագը մատուցող, ըստ սովորութեան ժառանգատրաց Վարժարանի և Ընծայարանի Տեսչ Տ. Թեոդորոս Վրդ. Զաքարեան: Զարոզեց Տ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագստտեան՝ «Այս հաւատքն ո՛չ որ կրնայ մեզ զատել» բնաբանով:

Շաբաթ, 21 Փետրուար.– Ս. Պատարագը պաշտուեցաւ Ս. Գլխադիրի Մատրան մէջ ի Սուրբ Յակոբ, ժամարարն էր Տ. Աղան Աբդ. Գոգչեան:

Կիրակի, 22 Փետրուար.– «Բուն Բարեկենդան». Փակեալ Խորան, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աագ Խորանին վրայ, ժամավարն էր Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէստէրեան: Զարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան՝ յորդորելով որ հոգածու ըլլանք մեր հոգետր մաքրութեան՝ Մեծ Պահոց այս օրերուն, երբ եկեղեցին այլ և այլ արարողութիւններով և Ս. Գրոց ընթերցուածներով մեզ կը հրափրէ ապաշխարութեան:

Հինգշաբթի, 26 Փետրուար.– Ըստ իրաւական սովորութեան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ասորոց Ս. Մարկոս Աետարանի եկեղեցոյ մէջ: Պատարագեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան «Որ

համբերեցենն ի սպառ նա կեցցէ» բնաբանով, յիշեցնելով մեր հաւատացեալներուն որ Մեծ Պահոց այս օրերուն համբերութեամբ պէտք է ապաշխարել և արժանապէս տօնել Ս. Յարութեան փառատր տօնը: Զարոզի վերջատրութեան ցաւ յայտնեց Սուրբոյ մէջ առեւանգուած ասորիներու համար, մաղթելով որ անոնք ողջ առողջ վերադառնան իրենց տուները: Երթ ու դարձի թափօրներուն նախագահեց Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Կէսօրէ վերջ Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Տեառնընդառաջի մեծահանդէս նախատօնակը, ապա կատարուեցաւ «Անդաստան»: Արարողութեանց կը նախագահէր Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Գիշերակիզգին Մայր Տաճարի մէջ պաշտուեցան «Եկեցե՛ք» ի և հսկման արարողութիւններ. հանդիսապետն էր Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Ուրբաթ, 27 Փետրուար.– «Տեառնընդառաջ». օրուան հանդիսատար Ս. Պատարագը մատուցող Գերջ. Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան Մայր Տաճարի Աագ Խորանին վրայ և քարոզեց: «Արդ արձակեայ զճառայս թո» բնաբանով. կէսօրէ ետք նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայրավանքի Ս. Թորոս եկեղեցոյ մէջ (ձեռագրաց մատենադարան Ս. Աթոռոյ): Հանդիսապետն էր Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ 28 Փետրուար.– «Ս. Թեոդորոս Զօրավարին», առաւօտեան ժամերգութիւնը և Ս. Պատարագը պաշտուեցաւ Ս. Թորոս եկեղեցոյ մէջ, ժամարարն էր Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեան:

Կէսօրէ վերջ յաջորդ օրուան Արտաքսման Կիրակիի առթիւ Լուսարարապետ Սրբազանը, ի զլովս Միաբանութեան, «Հրաշափառ»ով սուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, որ նախագահեց մեր վերնամատրան մէջ պաշտուած ժամերգութեան և նախատօնակին, ապա պաշտօնակն գնացքով վերադարձաւ Մայրավանք: Այնուհետեւ կատարուեցաւ Տօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսատար թափօր Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Նորայր Վրդ. Գազազեան:

Կիրակի, 1 Մարտ.– Արտաքսման. գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան եւ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթճեան եւ յաւոր պատշաճի քարոզեց Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկատարեան:

Երեքշաբթի, 3 Մարտ.– Երեկոյեան հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց. քարոզեց Ս. Ասպետ Վրդ. Պալեան:

Հինգշաբթի, 5 Մարտ.– Երեկոյեան ի Ս. Յակոբ. առաջին հսկումին քարոզեց Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը հետեւեալ բնաբանով. «...Եւ զարեցաւ Սատղ վասն բանից այնոցիկ՝ եւ ասէ. «Դաթի ետուն զբերս. եւ ինձ ետուն զհազարս...»: (Ստորեւ կարդալ կարգ մը հատածներ Պատրիարք Տօր քարոզէն):

Շաբաթ, 7 Մարտ.– «Կիրոյի Երուսաղիմայ Հայրապետի» տօնին առթիւ, Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Կիրոյի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Գրիգոր Ծ. Վարդապետ Մագսուտեան: Ապա կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն Ս. Աթոռոյ նովիրատուներուն՝ Սուլթանի, Կարինէի եւ ծնողացն Կարապետի եւ Մարիի եւ Կիրեղեան զերդաստանի համայն ննջեցեալներուն հոգոյ փրկութեան համար:

Կիրակի, 8 Մարտ.– Գ. Բառասնորդաց: «Անառակին». գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Սուրբ Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ: Ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Ս. Աւետիս Վրդ. Իփրաճեան, քարոզեց Ս. Թէոդորոս Վրդ. Չաքարեան:

Երեքշաբթի, 10 Մարտ.– Երեկոյեան հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց, քարոզեց Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէճեան:

Հինգշաբթի, 12 Մարտ.– Երեկոյեան հսկումին ի Ս. Յակոբ քարոզեց Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 14 Մարտ.– (Սրբոյն Յովհաննու Երուսաղիմայ Հայրապետին եւ մերոյ Յովհաննու Որոտնեցոյն եւ Գրիգորի Տաթեացոյն). գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները կատարուեցան ի Ս. Յակոբ: Ապա մատուցուեցաւ Սուրբ Պատարագ Գլխադրի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Թէոդորոս Վրդ. Չաքարեան:

Կիրակի, 15 Մարտ.– 4-րդ Կիրակի «Տնտեսին»: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ. ժամարարն էր Ս. Նորայր Վրդ. Գազազեան, քարոզեց Ս. Գրիգոր Վրդ. Մագսուտեան:

Երեքշաբթի, 15 Մարտ.– Գիշերը հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց քարոզեց Ս. Աւետիս Վրդ. Իփրաճեան:

Հինգշաբթի, 17 Մարտ.– Գիշերը հսկումին ի Ս. Յակոբ քարոզեց Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Ուրբաթ, 20 Մարտ.– Գիշերը հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց քարոզեց Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Շաբաթ, 21 Մարտ.– «Սրբոց Մանկանցն Բառասնից որք ի Սեբաստիա կատարեցան»: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Յակոբ Մայր Տաճարի մէջ: Ապա Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի Խորանի վրայ: Ժամարարն էր Ս. Շնորհք Արդ. Պաղոյեան:

Կէսօրէ վերջ յաջորդ օրուան «Դատարոյի Կիրակի»ի առթիւ Ս. Սեան Արք. Ղարիպեանի գլխատրութեամբ միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար. Ս. Գերեզմանի եւ Գիտ Խաչի այրի ուխտատերէն ետքը, վերջնոյն կից հայապատկան Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցոյ մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը: Ապա կատարուեցան Տնօրինական այցելութեան հանդիսատր թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Ս. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 22 Մարտ.– «Ե. Բառասնորդաց Դատարոյին»: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան հայապատկան Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ մատուռի մէջ: Ապա Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան հանդիսատր Սուրբ Պատարագ մատուց Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, քարոզեց յատուր պատշաճի եւ նախագահեց նոյնին եւ պատանատեղոյն շուրջ կատարուած եռադարձ մեծահանդէս թափօրին՝ որ վերջացաւ Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցոյ մէջ:

Երեքշաբթի, 24 Մարտ.– Գիշերը հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց քարոզեց Ս. Բագրատ Վրդ. Պորճէրեան:

Հինգշաբթի, 26 Մարտ.– Գիշերը ի Ս. Յակոբ քարոզեց Ս. Գեղամ Ծ. Վրդ. Չաքարեան:

Ուրբաթ, 27 Մարտ.– Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 28 Մարտ.– «Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ մուտն ի Վիրապ»: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ: Ապա Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Գեղորգ Արդ. Հայրապետեան:

Կիրակի, 29 Մարտ. - «Զ. Բառասնորդաց Գալստեան»: Առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարեցաւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին մէջ, որմէ ետք միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան նախկին գերմանական թաղամաս եւ Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցոյ մէջ մատուցուցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Արդ. Աղոյեան: Յատուր պատշաճի քարոզեց Տ. Լնմանուէ Կրդ. Աթաշանեան:

Երեքշաբթի, 31 Մարտ. - Գիշերը հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց քարոզեց Տ. Ղետնդ Կրդ. Յովհաննիսեան:

ԱՊՐԻԼ 2015

Հինգշաբթի, 2 Ապրիլ. - Իրիկուան ժամը 7:00-ին Մայր Տաճարի մէջ պաշտուեցաւ մեծ պահոց «հսկումին վերջին արարողութիւնը»: Քարոզեց Տ. Սամուէ Ծ. Կրդ. Աղոյեան:

Ուրբաթ, 3 Ապրիլ. - Առաւօտուն, Մայր Տաճարի մէջ պաշտուեցաւ «Արեւագալ»ի վերջին ժամերգութիւնը:

Շաբաթ, 4 Ապրիլ. - Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները Պաշտուեցան Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին մէջ, ապա պատարագը մատուցուցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Գեղամ Ծ. Կրդ. Զաքարեան:

Նոյն օրը կէսօրէ ետք, յաշորդ օրուան Ծաղկազարդի տօնին առթիւ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, գլխատրութեամբ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեանի, որ նախագահեց մեր Վերնատան մէջ պաշտուած ժամերգութեան եւ նախատօնակին եւ ապա վերադարձաւ վանք: Կատարեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսատր թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Կորին Կրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 5 Ապրիլ. - Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան եւ ապա Ս. Պատարագը մատուցուցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցոյ մէջ: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Կրդ. Մանկասարեան: Ապա կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղոյն շուրջ, նախագահութեամբ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեանի: Թափօրականներ ի ձեռին ունէին արմաւենեաց եւ ձիթենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղափիներու եւ Ասորիներու թափօրները: Ժամը 1:30-ին Միաբանութիւնը Մայրավանք վերադարձաւ եւ «Որ վտորիւրդ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Կէսօրէ ետք Ս. Յակոբ Մայր Տաճարի մէջ կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն՝ ընդմիջուած տօնին յատուկ հոգեգուարճ շարականներով եւ մեղեդիներով, եւ «դուռն բացէք»ի սրտագրաւ արարողութիւնը՝ բոլորն ալ նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Հօր: Այս առթիւ, Տ. Աւետիս Կրդ. Իփրաճեան կարողացաւ վարագոյրներու բացման մասնակցող բարեպաշտ հաւատացեալներու անուանացանկը եւ կոչ ըրաւ ներկաներուն որ իրենց լումաներով մասնակցին Ազունիէի բուժարանին մէջ (Լիբանան) դարմանող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն: Այդ նպատակով եկեղեցոյ զոյգ մուտքերուն դրուած էին պնակներ:

Աագ Երեքշաբթի, 7 Ապրիլ. - «Յիշատակ տանս կուսանաց»: Առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարեցաւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարի մէջ, որմէ յետոյ ըստ սովորութեան, Ս. Պատարագ մատուցուցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի գաւիթին վրայ բացուող Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչի հայապատկան մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում Կրդ. Քէշիշեան: Ապա Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս Տնօրինական Սրբատեղեաց թափօր. թափօրապետն էր Տ. Ասպետ Կրդ. Պալեան: Երթ ու դարձի հանդիսապետն էր Տ. Սամուէ Ծ. Կրդ. Աղոյեան:

Աագ Հինգշաբթի, 9 Ապրիլ. - «Յիշատակ Ընթրեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի». առաւօտեան ժամերգութեանն ետք Մայր Տաճարի մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»: Ապա մատուցուցաւ Ս. Պատարագ Մայր Տաճարի Աագ Խորանին վրայ: Պատարագեց Տ. Սամուէ Ծ. Կրդ. Աղոյեան՝ եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ: «Հայր Մեր»էն առաջ կարդացուցաւ Ս. Բարսեղ Հայրապետի հաղորդութեան ճառը՝ գերազանցօրէն վեհ եւ շինիչ խրատներով լեցուն:

Կէսօրէն վերջ Մայր Տաճարին մէջ Ամեն. Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Ոտնլուայ»ի արարողութիւնը: Ներկայ էին բազմաթիւ օտար հրապիրեալներ, պետական եւ գինուորական ղէմեր, ինչպէս նաեւ Անկլիքան Գերաշնորհ Արքեպիսկոպոսը, որ ըստ սովորութեան, արարողութեան աւարտին զգեստատրուած բարձրացաւ Ս. Խորան, ոտիկէ անցկերէն լեզուով կարողաց Ոտնլուայի վերաբերեալ Աւետարանի համարները:

Ժամը 5-ին փոքր թափօր սը այցելեց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին (Քրիստոսի Ա. բանոց): Թափօրը կը գլխատրէր Տ. Պարետ Ծ. Կրդ. Երէցեան: Ս. Չիթենիի ծառին առջեւ կատարուած Աւետարանի ընթերցումէն ետք, հանդիսապետ Հայր Սուրբը քարոզեց վանքի բակն ու տանիքները լեցնող ժողովուրդին, խօսելով Յիսուսի մատնութեան, դատավարութեան,

Պետրոսի ուրացման եւ յարակից դէպքերու մասին, տալով նաեւ վանքի պատմականը: Ապա թափօրը ուղղուեցաւ դէպի Ս. Փրկիչ (Քրիստոսի երկրորդ բանտը), ուր եւս կատարուեցաւ Աւետարանի ընթերցում եւ արարողութիւն:

Իրիկուան ժամը եօթն մինչեւ կէս գիշեր, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Խաարման» կարգը՝ տխրագոյեցիկ խորհրդատրութեամբ, նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր, որ «Փառք ի բարձունս» էն ետք տպատրիչ բարոզով մը վեր հանեց «Լացի Գիշերուան» փրկարար նշանակութիւնը:

Աագ Ուրբաթ, 10 Ապրիլ. - Յիշատակ Չարչարանաց, Խաչելութեան եւ Թաղման Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Կէսօրէ վերջ ժամը 1:30-ին Ս. Յարութեան Տաճարին վերնամաստրան մէջ պաշտուեցաւ «Խաչելութեան Կարգը», նախագահութեամբ Ս. Սամուէլ Ծ. Աբեղայ Աղոյեանի:

Նոյն օրը կէսօրէ վերջ Մայր Տաճարի մէջ հանդիսատարապէս պաշտուեցաւ «Թաղման Կարգը»՝ նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Հօր:

Աագ Շաբաթ, 11 Ապրիլ. - «Ճրագալոյց» Զատիկ: Առաւօտեան ժամը 9:00-ին փոքր թափօր մը, գլխատրութեամբ Աագ Թարգման Ս. Համբարձում Վրդ. Քէչիշեանի, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, ուր յաջորդաբար կատարուեցան «Լուսատրեաթի հանդիսութիւնն ու յարակից արարողութիւնները»: Ժամը մէկին Յունաց Ամեն. Պատրիարքը եւ մեր Լուսահանը՝ Հոգշ. Ս. Բագրատ Վրդ. Պորճէքեանը զգեստատրուած ստան Ս. Գերեզման, ուրկէ քառորդ ժամ մը ետք դուրս պիտի գար նովրական լոյսը, որով պիտի լուցուէին տաճարին ներս խնուած բազմազգի եւ բազմահազար հաւատացեալներու սմտերը, ստեղծելով ընդհանուր խանդավառութեան մթնոլորտ մը: Մինչ զուարթօրէն կը ղօղանչէին Յունաց եւ Հայոց բոլոր զանգերն ու կոչնակները Տաճարին: Գերշ. Լուսարարապետ Սրբազանը մեր վերնատան պատշգամբն նովրական լոյսով կ'օրհնէ հաւատացեալները, մինչ զերեզմանի շուրջ ընթացք կ'առնէ մեր թափօրը, Տաճարին կամարները թնդացնելով Յարութեան անտիքը փառերգող շարակնտով: Թափօրը կը գլխատրէր Հոգշ. Լուսահան Հայրը՝ եպիսկոպոսական խոր ի գրգիւ: Իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտիներու եւ Ասորիներու թափօրները: Ժամը 4:00-ին Միաբանութիւնը շքերթով վերադարձաւ Մայրավանք: Դաթի բերդին դիմաց Հանդիսապետ Սրբազանն ու Լուսահան Հայր Սուրբը զգեստատրուեցան, մինչ դպիրներ սկսան երգել «Քրիստոս յարեաւ» շարակնտը, որով թափօրը մտաք գործեց Մայր Տաճար:

Ժամ մը ետք, Մայր Տաճարին մէջ, կը սկսի Ճրագալոյցի արարողութիւնը, ապա կը

մատուցուի Ս. Պատարագ Աագ Սեղանին վրայ: Յարութեան սրտառուչ անտիսին հետ կը բացուի երկնագոյն ու նրբարուեստ վարագոյրը Աագ Խորանին ի յայտ բերելով բովանդակ շքեղանքը անոր, առաւել փայլ մը զգեցած պատուհաններէն վրան ինկած շառայներուն տակը արեգակին: Ժամարարն էր Ս. Բագրատ Վրդ. Պորճէքեան: Ապա, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը նախագահեց Ս. Զատիկի Նախատօնակին, որմէ ետք «Այսօր յարեաւ» շարակնտը երգելով Միաբանութիւնը թափօրով մեկնեցաւ սեղանատուն՝ ընթրիքի:

Կիրակի, 12 Ապրիլ. - Ս. Զատիկ Յարութեան Տեառն մերոյ: Առաւօտ կանուխ ժամը երեքին միաբան եղբայրներէն ոմանք արթուն են արդէն ու քիչ ետք, գլխատրութեամբ Ս. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեանի լուցեալ լապտերներով կը մեկնին Ս. Յարութեան Տաճար, ուր կը պաշտուին գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները, մինչեւ «Հարց»՝ մեր վերնամաստրան մէջ: Ապա Միաբանութիւնը զտեստատրուելով կ'իջնէ Ս. Գերեզմանի շրջափակը, ուր կը կատարուի եռադարձ մեծահանդէս թափօր նոյնին եւ պատանատեղոյն շուրջ, իսկ Ս. Գերեզմանի դրան՝ «Անդատան», նախագահութեամբ հանդիսապետ Հայր Սուրբի: Մեր այս թափօրին եւս կը հետեւին Ղպտոց եւ Ասորոց թափօրները: Առաւօտեան ժամը 8:00-ին Ս. Գերեզմանի վրայ մատուցուեցաւ հանդիսատար Ս. Պատարագ: Պատարագեց Ս. Արիս Արք. Շիրվանեան եւ քարոզեց Յարութեան Խորհուրդի շուրջ: Բազմաթիւ հաւատացեալներ ստացան Ս. Հաղորդութիւն: Ժամը 10:30-ին Միաբանութիւնը վերադարձաւ Մայրավանք եւ «Քրիստոս յարեաւ» շարակնտը երգելով բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Կէսօրէ վերջ անձրեւի պատճառով կարելի չէր մեծ բակին մէջ արարողութիւն կատարել: Զատիկական «Մեծ Անդատանը» կատարուեցաւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարի մէջ հանդիսապետութեամբ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր:

Երկուշաբթի, 13 Ապրիլ. - Երկրորդ օր Զատիկի. օրուան հանդիսատար Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աագ Սեղանին վրայ մատուցեց Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան: Բարոզեց Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Ս. Պատարագէն ետք Միաբան Հայրերը Ս. Մատուց իրենց ձեռքը, իսկ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը ամպիովանիի ներքոյ, Կենաց Փայտի ճաճանչագեղ Մատուցն ի ձեռին, նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած եռադարձ մեծահանդէս թափօրին՝ որուն աւարտին երգուեցաւ «Տէր Ողորմեա» եւ «Ճանապարհ»՝ ուխտատրաց բարի ճանապարհ մտղթելու հասար յատկապէս: Ապա «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» շարակնտը երգելով Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ

Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ

բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Ս. Պատրիարքը «Պահպանիչ»ով իր օրհնութիւնը տալէ ետք բաժնեց բոլորին մէկական Ս. Պատարագի նշխար:

Երեքշաբթի, 14 Ապրիլ. - «Յիշատակ Մեռելոց». առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին մէջ, որմէ յետոյ Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի գերեզմանին վրայ, ապա կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն ինդրասմտոյց ուխտատրներու հարազատներուն հոգիներուն համար: Ժամարարն էր Ս. Էսմանուէլ Վրդ. Աթաշանեան:

Շաբաթ, 18 Ապրիլ. - Յիշատակ գլխատման Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աագ Խորանի աշակողմը գտնուող Յովհաննու Կարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի 19 Ապրիլ. - Նոր Կիրակի. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբ Մայր տաճարին Աագ Խորանին վրայ: Պատարագեց եւ յաւոր պատշաճի քարոզեց Ս. Բագրատ Վրդ. Պուրճիքեան:

Կէսօրէ ետք ժամը 3:00-ին Աւետման հանդիսատր նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարի մէջ: Հանդիսապետն էր Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան:

Երկուշաբթի, 20 Ապրիլ. - «Աւետումն Ս. Աստաճաճանի»: Առաւօտեան Ս. Սեան Արք. Ղարիպեանի գլխատրութեամբ, միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթեսմանի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Սուրբ Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ Ս. Պատարագ մատուցեց Ս. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեքեան՝ եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ:

Որբաթ, 24 Ապրիլ. - 100 Ամեակ Յեղասպա-

Մուտք ի Պատրիարքարան

նութեան: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին մէջ, ապա մատուցուեցաւ Ս. եւ անմահ Պատարագ Աագ Խորանին վրայ. եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ պատարագեց եւ յաւոր պատշաճի քարոզեց Ս. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեքեան:

Շաբաթ, 25 Ապրիլ. - Առաւօտեան Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ Գլխադրի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Կէսօրէ ետք Ս. Սեան Արք. Ղարիպեանի գլխատրութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսատր թափօրը Տաճարէն ներս. թափօրապետն էր Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շէլպէճեան:

Կիրակի, 26 Ապրիլ. - «Աշխարհամատրան» (Կանաչ Կիրակի): Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Ապա Ս. Սեան Արք. Ղարիպեան մատուցեց օրուան հանդիսատր Ս. Պատարագը մեր Տիրոջ Բրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ եւ քարոզեց յաւոր պատշաճի: Ս. Պատարագէն վերջ նախագահեց Ս. Գերեզմանի ատեանին մէջ կատարուած «Անդաստան»ին:

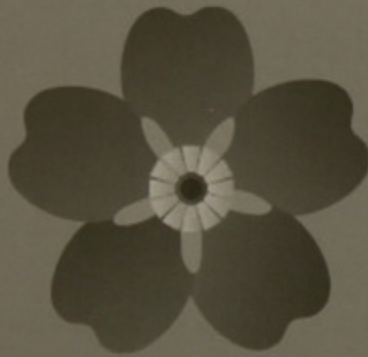
ՊԻՏԻ ՆԱՍՆԻՆՔ
ՍԷԳ ԿԱՏԱՐԻԴ,
ՍՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌ

ՄԻՈՆ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԲԱՑԱՌԻԿ

1915 - 2015

ԿԱՆՔ, ՊԻՏԻ ԼԻՆԵՆՔ

ՈՒ ԴԵՌ

ՇԱՏԱՆԱՆՔ

Պատրիարքական Խօսք
Հրապարակումներ
Յօդուածներ
Վկայութիւններ
Վաւերագրական նիւթեր
Ձեռնարկներ եւ Հանդիսութիւններ
Յուշապատում
Գրական
Նկարներ

ԶՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱԻ

Գ Բ Ի Ս Տ Ո Ս
Յ Ա Բ Ե Ա Բ
Ի Մ Ե Ռ Ե Լ Ո Յ

Եւ նա աւէ ցնտա. «Մի՛ զարհուրիք, զՅիսուս խնդրէք զՆազովրեցի զխաչեցեալն. չէ աստ, այլ յարեաւ. ահա տեղին, ուր եղին զնա»: (Մարկ. ԺԶ:6)

Գրեթէ երեք օրեր անցած էին խաչելութեան օրէն ի վեր եւ Մարիամ ու միա կիները համաձայն Հրեական օրէքսին, կերթային իրենց սիրեցեալ Վարդապետին մարմինը օձելու անուշահոտ խղերով եւ խունկով, նոյն այն նուէրները՝ զորս բերած էին իրեն Արեւելքէն եկած երեք սոգերը: Անոնք ստահոգ էին թէ ո՞վ պիտի զլորէր Յիսուսի գերեզմանը ծածկող ահագին քարը, որպէսզի կարենային կատարել իրենց բօժնական պարտականութիւնը: Սակայն մեծ կ'ըլլար անոնց զարմանքը, երբ մօտենալով պիտի տեսնէին թէ գերեզմանին դուռը բաց էր արդէն եւ սպիտակագետտ երիտասարդ մը նստած գերեզմանի մուտքին:

Բնականաբար զարնանային առաւօտեան հետ բացուող Յիսուսի թափուր գերեզմանը ահ ու սարսափով լեցնէր սիրտերը Իսրայելի կիներուն, սակայն լուսազգետտ երիտասարդ մը անոնց կու տար մեծագոյն անտիսը. «Նոս չ'այլ յարութիւն առաւ, ահա այն տեղը, ուր դրած էին անոր մարմինը»: Այսպէսով կիրակեանանար Եսայի Մարգարէի խօսքը. «Ան պիտի յաղթահարէ մահը եւ Տէր Աստուած պիտի սրբէ մարդոց արցունքները իրենց դէմքերէն»:

Վերջապէս մահը ջախջախուած էր ու ի սպառ յաղթահարուած. ահա այժս է Ս. Զատիկուան գլխաւոր ու կեդրոնական պատգամը: Մահը՝ որ մեր նախահայրերուն եւ մեզի՝ հաւատացեալ քրիստոնէաներուն համար վերջին եւ մեծագոյն թշնամին էր, այլեւ պարտուած էր, որովհետեւ Քրիստոս տակաւին կենդանի է ու տէրն է մեր կեանքերուն:

Կեանքի սկզբնատրոպենէն ի վեր մահուան գաղափարը միշտ սարսափ ազդած է մարդ արարածին: Ան եղած է անբաժան շուքը եւ դողացուցած սիրտը նոյնիսկ ամենասրտոտ մարդուն, երբ մահուան հետ դէմ յանդիման գտնուած է: Նեթանոս աշխարհին համար մահը անյոյս ցաւ մըն էր, ջախջախուած նաւ մը, գեղեցիկ, բայց ջարդ ու փշուր եղած մարմնաբեայ արձան մը, քնար մը փրթած թելերով ու կորսուած մեղեդիներով, ու վերջապէս անուշաբոյր, սակայն կոխկրտուած ծաղիկ մը: Բայց ի՞նչ է մահը, եթէ

ոչ «տուրքը մեր մեղքերուն», ինչպէս կ'ըսէ Պօղոս Առաքեալ: Մեռնիլ, սիրելի քոյրեր եւ եղբայրներ, քնանալ է, քնանալ ու թերեւ երագել, բայց արդեօք ի՞նչ երագներ կ'ունենայ մարդ իր մահաքունին մէջ: Յետոյ մենք իբր մարդարարածներ վախը ունինք մահէն ետք անանուն բանի մը, տեղի մը, այն անձանօք երկրին՝ որուն սահմաններէն ցարդ ոչ ոք դարձած է:

Վստահաբար շատ բաներ կան կեանքի մէջ, որոնցմէ մենք անելի կը սարսափինք քան ֆիզիքական մահէն: Մեզմէ ոմանց համար մահը ինքնին չ'ունենար այդ կճող ու ցաւառիթ ճշմարտութիւնը մինչեւ որ կորսնցնենք սիրելի մը: Աշխարհի բոլոր ազգերը իրենց հոգեւոր եւ կրօնական իմաստասիրութեամբ տարբեր տարբեր մօտեցում ունին կեանքին եւ մահուան, ինչպէս նաեւ հոգիի վախճանին մասին, բայց մեզի՝ քրիստոնէաներու համար, հոգին մահուընէ ետք կը ձանթորդէ կեանքի վերջալոյսին ընդմէջէն, հասնելու Աստուածային կեանքի արեւոտ ծագման: Միա կողմէն սակայն, Զատիկը անբացատրելի բան մը ունի իր մէջ, որ մեր սիրտերը կը լեցնէ անխառն ուրախութեամբ եւ երջանկութեամբ: Անկասկած մենք պիտի չկարենանք մահուան իրականութենէն խուսափիլ, բայց ԶԱՏԻԿ բառը ինքնին մարդուն կը պարգեւէ մեծ եւ գալիք յոյսին անդորրը, քանի որ Քրիստոս կ'ապրի՝ ուրեմն մենք եւս պիտի ապրինք: Զատիկը, սիրելիներ, կ'օգնէ մեզի մեր նայուածքները մեր առօրեայ տաղտուկներէն բարձրացնելու վեր, որովհետեւ երբ վար կը նայինք մենք պիտի տեսնենք միայն մեր անձերուն խեղճութիւնը եւ ուրիշ ոչ մէկ բան Աստուծոյ միա ստեղծագործութիւններէն:

Երբ վարպետ ջուլհակագործը սկսի հիսել գորգ մը, ան նախ կ'ընտրէ բուրդերուն կամ մետաքսին գոյները, ապա զանոնք տեղատրելով ջուլհակին վրայ կը սկսի հիսել իր նախասիրած տեսարանը կամ պատկերը: Անոնք որոնք գորգին կը նային հակառակ կողմէն, կը տեսնեն միայն գունաւոր հանգոյցներու թնձուկ մը, որ կը ներկայացնէ ոչ մէկ տեսարան եւ հետեաբար չունի յատուկ գեղեցկութիւն: Բայց երբ գորգը ասարիտ

եւ անոր նայինք ջուլիակագործին կողմէն՝ այն ատեն կը տեսնենք գորգին ամբողջական գեղեցկութիւնը: Այդպէս նաեւ մարդկութիւնը, որ միշտ հակամէտ է կեանքին նայելու հակառակ կողմէն եւ ատոր համար այլ միշտ այն տպաւորութեան տակ է, որ կեանքը նոյնպէս անբացատրելի խառնաշփոթ թնճով մըն է:

Ու ճիշդ այս է որ մենք կը պարտինք տեսնել իրաքանչիւր Սուրբ Զատիկի տօնին, պատկերը կամ տեսարանը՝ Աստուծոյ կողմէն դիտուած: Զատիկը մշտանորոգ ՅՈՅՄՆ է, ան Հայր Աստուծոյ շնորհներուն բարութեան հաստատումն է: Զատիկը, սիրելի հաւատացեալներ, կու գայ մեզի յիշեցնելու թէ Բրիտոսս իր մահաւոր յարթեց մահուան՝ մարդկային պատմութեան գրքին մէջ նոր էջ մը բանալով:

Նետեալ հին ասանդութիւնը, որ կը ցուցաբերէ Բրիտոսսի մահուան եւ Յարութեան իրաւ ոյժը, կը խօսի կրօնականի մը մասին, որ կը գտնէ Բրիտոսսի գլխուն անցուած, արիւնոտ փշկապակը: Ան առնելով այդ փշկապակը կը տանի ու կը գետեղէ իր գիւղի համեստ մատրան խորանին վրայ: Եկեղեցի ստնող բոլոր հաւատացեալները երկվայրկեան մը, անտարբեր նայել ետք անոր, կը հեռանան, որովհետեւ ան իրենց կը յիշեցնէր անգթութիւնն ու տգեղութիւնը իրենց մեղքերուն: Այդ նոյն փշկապակը խորանին վրայ կը մնայ մինչեւ Զատիկական առաւօտ, երբ բարի կրօնատուրը խորհելով թէ այլեւ խորանը յարմար տեղը չէր Բրիտոսսի չարչարանքները յիշեցնող այդ արիւնոտ վկային՝ փշկապակին, կ'որոշէ վերցնել զայն հոնկէ: Ան հագիւ եկեղեցի ստած, անոր ռունգերուն կը զարնուի անսովոր բոյր մը, ու կը նկատէ թէ այդ առաւօտ արեւուն ճառագայթները կեդրոնացած էին փշկապակի սուր փուշերուն վրայ, որոնցմէ հիսմա դուրս եկած էին հագուազիտ գոյնով ու բոյրով գեղեցիկ վարդեր: Այս գողտրիկ պատմութիւնը հարազատօրէն կու տայ իմաստն ու խորհուրդը Ս. Զատիկին: Բրիտոսսի Յարութիւնը՝ մեղքի անօթը կը փոխակերպէ մեղքերու թողութեան, եւ մեր անդամաւոյժ յոսահատութիւնը՝ նոր յոյսի:

Ու մենք Հայերս, այս տարի մինչ կը տօնախմբենք Յարութեան տօնը մեր Փրկչին, միաժամանակ կը տօնախմբենք Հարիւրամեակը մեր ժողովուրդի յարութեան, որուն ամբողջ պատմութիւնը, իր գոյութեան առաջին իսկ օրէն, եղաւ շարունակական Գողգոթա մը, լեցուն հալածանքով ու անլուր տառապանքներով, սակայն ան միշտ նման գարնան՝ որ յարութիւնն է կեանքին ձմեռէն ետք, յարութիւն առաւ իր տառապանքներէն նման առասպելի Փլունիկին, որովհետեւ անոր հաւատքը հանդէպ Աստուածորդոյն եւ Անոր յոյսին ճշմարտութեան եղած է անխախտ եւ կարծր իր լեռներու ապառաժներուն նման: Ան իր ամբողջ էութեամբ միշտ հաւատացած է

Աստուծոյ արդարութեան եւ ճշմարտութեան վերջնական յաղթանակին: Եւ անոնք՝ որոնք այն միաւրիտ հաւատքը ունին, որ մենք ազգովին մեռած ենք, չարաչար կը սխալին. մենք կ'ապրինք ու տակաւին պիտի շարունակենք ապրիլ հակառակ հզօրներու տառելութեան, նախանձին եւ նոյնիսկ անտարբերութեան:

Մահով ստացուած անմահութիւնը, սիրելի հաւատացեալներ, Զատիկն է ինքնին. այս պէտք է ըլլայ միակ պատգամն ու իմաստը իրաքանչիւր Զատիկի մեզի՝ հայերու համար: Մենք միշտ յիշելու ենք, որ մենք ազգովին կ'ապրինք այնքան ատեն՝ որքան գիտենք վառ պահել դարերու վրայ տարածուած յիշատակը մեր նահատակներու բազմութեան, որոնցմով շրջանակուած է Հայ ժողովուրդի տխուր, բայց սխրալի պատմութիւնը:

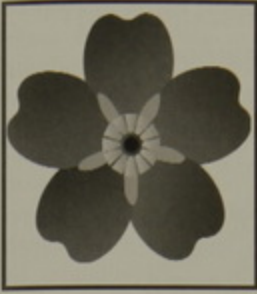
Լաւ է, եւ միշտ պարտինք յիշել թէ ճշմարտութիւնը անմահ է: Թերեւս մարդիկ կարենան ճնշել ու խեղաթիւրել ճշմարտութիւնը, ամբաստանել զայն իբր ստախօս, դատապարտել զինք, չարչարել եւ սպաննել եւ ապա թաղել, սակայն երբ օրեր ետք ան յարութիւն պիտի առնէ: Այս մէկը թող միշտ յիշենք եւ երբեք մեր յոյսը չկտրենք ճշմարտութենէն եւ արդարութենէն, որովհետեւ ճշմարիտը կը մնայ միշտ ճշմարիտ, արդարը՝ արդար, եւ իրաւատէրը՝ իրաւատէր, նոյնիսկ եթէ մեր շրջապատն ու աշխարհը փորձեն ուրիշ բան թելադրել մեզի: Ինչպէս որ կը հաւատանք արեւուն, թէ երբեմն զինք չեն տեսներ, բայց ունինք այն բացարձակ վստահութիւնը թէ ան ուր որ է դարձեալ պիտի շողայ: Այդ իսկ պատճառով մենք իբր ազգ եւ եկեղեցի պարտինք մնալ ուրախ, նոյնիսկ եթէ մենք կ'անցնինք դժուարին ժամանակներէ, դաւադրութիւններէ եւ անարդար ու կողմնակալ որոշումներէ եւ նոյնիսկ երբ այնպէս կը թուի թէ մենք կը կորսնցնենք մեր ճակատամարտերը, քաջ վստահ պէտք է ըլլանք ճշմարտութեան եւ արդարութեան ամբողջական յաղթանակին:

Թող այսօր, այս սուրբ տօնին, սիրելի քոյրեր եւ եղբայրներ, անգամ մը եւս միացնենք մեր սիրտերը, աղօթելու համար հոգիներու անդորրութեան մեր բիւրատր անմեղ նահատակներուն, որոնք խորշակահար ինկան օտար հողերու վրայ, հայրենի տան եւ իրենց սիրելիներու կարօտը իրենց աչքերուն մէջ, հեռու իրենց պապենական հողերէն, ու թող սրբազան տաղասացին խօսքերը միշտ հնչեն մեր ականջներուն մէջ. «Մահուամբ զմահ կոխեաց եւ Յարութեամբ իրով մեզ զկեանս պարգեւեաց», ամէն:

**«Ձեզ եւ մեզ մեծ անտիս
Բրիտոսս յարեալ ի մեռելոց»:**

Զատիկ, 2015

Ն. Ա. Մ.

Ն Ա Բ Ի Ի Բ Ա Մ Ե Ա Կ
Ա Պ Բ Ի Լ 24

Նորէն Ապրիլ 24, օր Սուգի, Յիշատակութեան եւ Յարգանքի: Ապրիլ 24, օր սը, որ մեզ՝ հայերս ետ կը տանի ամբողջ 100 տարիներ, երբ Հայ ժողովուրդը կու գար ենթարկուելու Յեղասպանութիւն բառով տարագուող անորակելի ոճիրի սը, որ կը հեզներ մարդկային մտքի սահմանները այդ բառին տարողութիւնը կարենալ ըմբռնելու, եւ այս բոլորը «քաղաքակիրթ» կոչուող աշխարհի սը աչքերուն առաջ, որ ո՛չ միայն պիտի անտեսէր եւ ականջաթող ըներ մատներու վրայ համրուող Ամերիկացի եւ Եւրոպացի բարեսիրտ միսիոնարներու եւ դիւանագէտներու յսմառ դիմումներն ու աղաչանքները իրենց պատկան կառավարութիւններուն, առաջը առնելու 20-րդ դարու Առաջին Յեղասպանութեան, սակայն անոնք ո՛չ միայն անտեսեցին այդ փորձերը, այլ անելի ետք պիտի գային վարձատրելու ոճրագործ թուրքը իր քստմնելի ոճիրին համար, եւ որուն իբր հետեւանք ՄԷԿ ու ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ գաւակները մեր ժողովուրդին, զարնանային օր սը, համբարուելով մահուան շունչէն, կ'իյնային օտար ափերու վրայ, հեռու իրենց հայրենական հողէն:

Աղէտը, որ հարուածեց մեր ժողովուրդը եւ որուն մենք ճարակ դարձանք ազգովին, մարդկային տարեգրութեանց մէջ իր տեսակովն ու տարողութեամբ անգուգական, իր իւրայատուկ տեղը ունի երկու Մեծ Պատերազմներու արիւժիքէն անցած մեր ժողովուրդին հոգիին վրայ: Եւ այդ է գլխատր պատճառը, որ ապրուած սարսուռները կը մնան անկշռ եւ իբր ազգ՝ մեր թերութիւնները կը մեծնան ամէն ժամանակներէ անելի ծանր հետեւանքներով:

Եւ միա կողմէն, ցաւ ի սիրտ, մենք տակաւ կը կորսնցնենք մեր հոգիի յստկանիչները, կարծէք դադրած ըլլանք դարատր սնակոյթի տէր ժողովուրդի սը համբափն հաատարիմ ըլլալ: Եւ հաւանաբար ասոր իսկ հետեւանքով է, որ այսօր դէպքերը կը վարեն մեր ճակատագիրը: Մինչ կար ժամանակ սը, երբ մենք կը վարէինք մեր կեանքերու նաը դէպքերու եւ պատահարներու ազդեցութենէն վեր, հեռատեսութեամբ եւ իմաստութեամբ, եւ արդէն ինչո՞վ կը տարբերի Հայը ուրիշ ժողովուրդներէ եթէ ոչ միայն իր ինքնութիւնը

իրագործելու գիտակցութեամբ եւ մահը վերածելու անսահութեան:

Մեր երեք-հազարամեայ պատմութիւնը պերճախօս վկան է մեզ մահացնել ուզող այն արտաքին փորձերուն, որոնց դէմ մենք ունեցած ենք այն անվերլուծելի հոգեկան ոյժը, որ բաղկացած է նոյն ինքն մեր ազգային ընդունակութիւններէն, մեր լեզուէն, մեր հաատքէն եւ վերջապէս մեր ցեղային աւանդոյթներէն, եւ ասոնք են որ մեզ տուած են զաղտնիքը ըլլալու կենսունակ եւ իւրայատուկ նկարագրի տէր ժողովուրդ սը, որ մտադրած է գոյատեւել, եւ մահը վերածել անսահութեան:

Անոնք որոնք 1915-ի մեր ազգային ողջակիզման կը նային իբր քաղաքական պատահարի սը, ակներեւ է որ անոնք չեն թափանցած մեր ժողովուրդի կրթական եւ սնակոյթային միտումներուն: Մերը միշտ եղած է դէպի «լոյսի աղբիւրը» երթալու անվերջ ձգտում սը, գոր թուրքը այդ «արեւմտահայեաց հակում»ը պիտի գործածէր իբր պատճառաբանութիւն իրագործելու իր համաթուրանական երազ-ծրագիրը: Մշակոյթը ազգային լինելութեան գերագոյն ձգտումն է եւ անոր պայքարը մենք հաատարիմ եւ հետետողական կերպով դարեր շարունակ սղած ենք մենք մեզ հասցնելու կատարելութեան, եւ ի վերջոյ զոհը պիտի երթայինք այդ նոյն պայքարին: Մենք մեր գոյութեան առաջին օրէն իսկ մեր ձեռքը երկարեցինք մեր դրացի երկիրներու սնակոյթի եւ միտքի ոսկեջուրին, ու նիւթի եւ մտքի գանձերը վերածեցինք ազնուական կեցուածքի եւ որուն արդիւնքը եղաւ Ե. դարու մեր ՈՍԿԵԴԱՐԸ:

Ժողովուրդ սը, որքան ալ սնակոյթով գորատր ու ինքնաբաւ ըլլայ, անպայման կը կրէ օտար ազդեցութիւններ: Արդի գիտական յեղաշրջումները պատճառ կ'ըլլան, որ մարդիկ անխուսափելիօրէն իւրացնեն այդ արդի նուաճումները, որոնց դէմ կանգնիլ փորձելը պարագապէս պիտի նշանակէր ինքնալճացում եւ ինքնասպանութիւն կամ այս պարագային ճիշդ պիտի ըլլար ըսել «ազգասպանութիւն»: Անշուշտ որոշ է թէ օտար քաղաքակրթութիւններու եւ ազդեցութիւններու դէմ պայքարը մեզ պիտի չառաջ-

նորդէ ազգապահպանման, ընդհակառակը՝ օտար մշակոյթներու մէջ ստնելով եւ իրացնելով անոնց ունեցածին ԼԱՒԱԳՈՅՆՆԸ, սակայն միշտ առանց մոռնալու եւ անտեսելու ՄԵՐԸ, եւ կամ առանց ՆՈՐԸ գերադասելու ՏԻՆԷՆ՝ մերինէն, միայն այդ է որ պիտի կարենայ մեզ զինել ներկայիս մեր գոյութեան սպառնացող ազգաձուլման վտանգատր եւ սարսափելի թշնամիին դէմ, եւ մեր ժողովուրդը պէտք է ունենայ եւ ունի՝ այդ կարողութիւնը: Օրինակ՝ մենք իրացուցած ենք քրիստոնէութիւնը առանց ձուլուելու անկէ, ինչպէս որ պատահած է Կաթողիկ եւ կամ Օրթոտոքս հաւատացեալներու պարագային: Ճիշդ է որ մենք սնած ենք օտար մշակոյթներով, սակայն գիտցած ենք զանոնք տարբարութելով ներձուել մեր մէջ: Օգտուած ենք այն ամէնով, որ հասնապատասխան եղած է մեր ինքնութեան, էութեան եւ ազգային նկարագրին, առանց սակայն մեր դիմագիծը եղծանելու եւ վնաս հասցնելու մեր մշակոյթի նկարագրին: Տեսեալքար իրա՛ւ ու վաւերական մշակոյթ մը ստեղծելու համար նախապայման է տպատրուիլ եւ ազդուիլ:

Ի՞նչ շահեցանք անցնող ՏԱՐԻԻՒՄ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ: Դժբախտաբար սփիւռքահայ կեանքը ներկայիս տարբեր չէ անցեալ դարէն: 1915-ի ցեղասպանութեամբ, քաղաքական եւ կրօնական ոլորտներու վրայ անճիտուած Տայը, այս օրերուն դարձեալ կ'ապրի սուայլ ու դժնդակ օրեր նիւթին երկրպագու հայրենիքով ու եկեղեցիով: Տայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, որ երբեմն սագնիսն էր պետականութենէ՛ գուրկ մեր ժողովուրդին, այս օրերուն ան դարձեալ կը տուայտէ աննպատակ, անչիղ եւ անզուխ:

Իսկ ի՞նչ է թելադրութիւնը Մեծ Եղեռնին մեր ներկայ սերունդին եւ քաղաքական ու հոգետր ղեկավարներուն: Ներկան, այսօրը միայն հաշուի առնողին եւ ապագայի տեսիլքէն գուրկ եղողին կեանքը կ'ըլլայ աննպատակ եւ հետեալքար խոպան: Բարէ կառոյցները չեն որ կը յանդիմանեն անունն ու փառքը անհատներուն, այլ հոգիներու կառոյցն է պահանջը մեր ժողովուրդին, սնանաւոր ներկայ ժամանակներուն: Նախասիրութիւններու սխալ ընտրութիւնները կրնան ճակատագրական վախճանի յանգեցնել ամբողջականութիւն մը: Բաղաքական եւ կամ նոյնիսկ հոգետր ղեկավարներ ապաւինելով իրենց դիրքին առթած ժամանակատր քրիտ ոյժին՝ կ'ապրին միայն ներկան, անոնք չեն հետաքրքրուած ապագայով, եւ այսպիսիները գուրկ են դէպի վեր սլանալու այդ պիտի մկանէն եւ հետեալքար չեն կրնար ըլլալ նաեւ յայտնատես: Ասոնք կը մնան գամուած հողին, նիւթին եւ անոնցմէ եկած ողորմելի օգուտներուն:

Արդէն անցած են հարիւր տարիներ, ամբողջ դար մը եւ տակափն ազգովին միմակ ենք յիշատակին հետ մեր ահաւոր կորուստին,

մեր պատմական հայրենիքին, մեր մեռելներուն եւ սնանաւոր մեր քար ու քանդ եղած ճարտարապետական կոթողներուն: Այո՛, անոնք այսօր կու գան անգամ մը եւս յաճախելու մեզ եւ վերջիջեցնելու թէ իրենք ի գուր տեղը չէր որ տուին իրենց կեանքերը: Իրատուք ունէր Եուկոսլաւ մեծ գործիչը, երբ կ'ըսէր. «Տաւատա՛ Տայ ժողովուրդ, երբ օր մը մարդկութիւնը սթափի իր այժմու բարոյական թմբիրէն, գութ չէ որ պիտի ունենայ քու նկատմամբ, այլ ... հիացում»: Եւ այն օրը, երբ մենք թափանցենք փոխադարձ յարգանքի եւ սիրոյ գերագոյն գաղտնիքին, այն ատեն մեր սրբազան նահատակները պիտի ունենան հոգիի յափտեակական խաղաղութիւն եւ պիտի կարենանք ճակատաբաց ըսել թէ մենք մեզմէ՛ ակնկալուածը լիովին ըրած ենք ու կատարած մեր խղճի պարտքը: Այն ատեն միայն իրատուք պիտի ունենանք ըսելու, թէ՛ւ սուգի օր մըն է որ կ'ապրինք, բայց փառքի տօն մըն է որ կը տօնենք:

ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՅ ՕՐՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ:

Ն. Ա. Մ.

Մշակոյթը ազգային լինելութեան գերագոյն ձգտումն է եւ անոր պայքարը մենք հաւատարիմ եւ հետեւողական կերպով դարեր շարունակ սղած ենք մենք մեզ հասցնելու կատարելութեան:

**The Commemoration of the
Armenian Genocide
His Beatitude
Patriarch Theophilos III
24 April 2015**

Your Beatitude Patriarch Nourhan,
Your Eminences
Your Excellencies of the Jerusalem
Diplomatic Corp
Dear Members of the Armenian Community
of the Holly Land,
Ladies and Gentlemen

We gather on this solemn occasion to remember one of the great atrocities of the 20 century - a century that was marked by many horrendous acts of man's inhumanity to man. What the world calls the Armenian Genocide, you call in your own language "Great Crime," and the memory of this crime has marked the soul of the Armenian people around the world.

Today we pray first for the victims of this terrible policy of extermination. May their memories be eternal, and may their witness be an inspiration. The Armenian community lost many of its greatest intellectuals and leaders, as well as other innocent men, women and children in this action, and indeed many of those who today call Jerusalem and Holly Land their home are here because of being displaced from their former homes.

But this is a commemoration in which the Rum Orthodox Patriarch of Jerusalem also shares in a special way. For during the Ottoman persecution that was so devastat

ing to the Armenian community, hundreds of thousands of Pontos Greeks and Assyrians in the former Ottoman Empire also suffered death and exile. We therefore partake in your grief and remember a time that was so devastating to so many of our respective communities and in our region. For as Saint Paul says, "If one part suffers, every part suffers with it." (1 Cor.12:26)

This commemoration reminds us once again that the age of prejudice and persecution has not ended. In our own day, and in our own region, people are still persecuted, terrorized, exiled and martyred for their ethnic identity and religious affiliation. Our sadness on this occasion must be tempered by vigilance and resolve.

Today's commemoration is a stark reminder to us that we must always condemn persecution, violence, and terrorism in any form, and to promote respect for all human life, especially as we all share a common human nature and a common destiny.

We assure and your community, Your Beatitude, of our special prayers today for the victims of this atrocity, and we pray for a deepening of the spirit of mutual respect among peoples of different ethnicities and religious traditions, both in our region and around the world. Our common work and witness to the Light that Shines from the Holly Tomb during this Holly Season of Pascha is our most powerful weapon against the forces of darkness and evil in our world. For as Saint Paul says, "Our battle is not against flesh and blood, but against principalities, against powers, against the rulers of the darkness of this world, against spiritual wickedness in high place." (Eph. 6:12)

May God bless, the souls of the fallen innocent victims and place them where the righteous rest. Amen

Christ is Risen!

From the Franciscan Brothers

Your Beatitude Nourhan Manooghian, Armenian patriarch of Jerusalem

Your Beatitude Theopilos III, Patriarch of Jerusalem

Your Beatitude Fwad Twall, Latin Patriarch of Jerusalem

Excellencies, Brothers and sisters

1 Y.B. Armenian Patriarch , I want first to congratulate you for this initiative that brings all the Churches of Jerusalem here at the Holy Sepulcher, the heart of Christian Jerusalem, for a common prayer in the commemoration of the Armenian Genocide, that took place in these lands 100 years ago and that brought to barbaric death millions of Armenians , but also Greeks , Syrians and many others . Then Christians ,as many times in their long history , have been killed, displaced and scattered along all the Middle East , just for being Christians. 100 years ago all the Middle East was again on fire, and a the vigil of dramatic changes , with consequences that are still visible nowadays. Everyone was thinking , then, that the Christian presence in Middle East was going to be canceled for ever: their persecution was the only certainty the Christian knew.

2. And after 100 years we are still here , with a similar phenomenon , especially in Syria and Iraq , but in other part of the Middle East Countries too, with persecution and killing of Christians just for being Christians . But we have to remember here also other non Christian communities that are today under the target of fanatics, and also many Muslims.

3. Like then anyway, we Christians are scared and scattered , but not annihilated . In this very Place , the place of the resurrection of Christ , the heart of the Christian hope , we cannot despair.

4. We know , after all, that the present is not the only 'tense'. a brief look at the history will teach us that , in spite of all, Christ remains our past , our present and our future, he is

"who is, and who was and who is to come" (Rev. 1:8) and his presence , the church , will endure in spite of all the persecutions. The Christian hope is to see in the seed that rots the ear of wheat , is the ability to discern the times knowing that here Christ has overcome the world(John 16:33).

5. we who have the grace to live in this Blessed Land , are called, like the first women and the first disciples to run from here and announce to the scared group locked up in the Cenacle that He , the Christ , is alive. And He is alive today thanks to the testimony that thousand of simple Christians, from all the Churches and communities, are giving every-day with their fidelity to Jesus, in these dramatic situation.

6. But as important and fascinating this could be, we must not stop at the Holy Sepulcher , in a sort of homage to piety . The message of this place is indeed an announcement of joy and enthusiasm, always to look beyond the horizon to see the profiles of down. "Go and tell his disciples and Peter that he goes before you..."

Where? Everywhere. In Galilee and the mountain : in the Cenacle and on the road to Emmaus: in the see and in the desert , wherever man plant his tent , breaks his bread , builds his city , weeping and singing , sighing and cursing." He is going before you". Here is the message of this Place. If getting up from the veneration of this Tomb , like the first Apostles , we have a soul willing to follow him anywhere, " everywhere we shall see him, as he said".

7. As many Armenians did 100 years ago , and as many are doing also today.

8. May the Lord to you and all of us , on the example of the Christians of 100 years ago, the strength to be authentic witnesses of the Resurrection of Jesus Christ.

**From the Franciscan
Brothers**

**Armenian Genocide Commemoration
at Holy Sepulcher
April 24, 2015**

Dear Beatitudes, Excellencies,
Dear Priests, Men and Women Religious,
Dear Brothers and Sisters,

We are not far from Golgotha or Calvary, and neither are we far away from many other human calvaries that have taken place and are still taking place on our time.

Today we commemorate the 100th anniversary of the Armenian Genocide, often spoken of as the "Forgotten Genocide."

To describe what he saw, Armin Wegner, a German Army medic, secretly photographed what was going on so that it could not be hidden from the world. He said. "Hunger, death, despair shout at me from all sides. The desert has devoured them." A group of American investigators reported: "this is the most colossal crime of all ages, this wholesale attempt on a race."

Today, the "G" word sends shivers down the spine of those who deny the genocide.

The mendacity behind the denial must be despised. Many national parliaments recognize it, but some major ones equivocate, afraid of alienating an important ally. For them it is simply too inconvenient to tell the truth. They admit that their position is unethical, but given the importance their strategic, political and commercial relations with Turkey, it would be inconvenient to acknowledge the genocide.

We have seen that Turkey is neuralgic on the subject - an example seen in its condemnation of the honesty of Pope Francis

who said: "It is necessary, and indeed a duty to recall the centenary of that tragic event ...[and that] concealing or denying evil is like allowing a wound to keep bleeding without bandaging it". Turkey's response was to recall its ambassador to the Holy See.

The Armenians were victims of crime; a crime that has been unrequited. But Turkey calls it self-defense.

It is very unsettling that the debates, one hundred years later, have progressed so little - in fact, they have regularly taken steps backward. The Armenian Genocide is a piece of history. It continually filters through, into the present but it cannot find its own historical certitude.

The genocide is still being held hostage by a perverse fight over establishing the most basic facts, that have long been established over and over again.

It has been part of the constant background noise, a bloody 20th century that whispers into our ears, that the genocide can be gotten away with, and that can even be okay to commit it.

Within living memory, murderous race hatred, has been and continues to be inflicted on many nations and the list is long and will grow, unless the world now remembers the Armenians and rejects the claim, that their killing was no more than a military, cruel necessity.

Together let us pray for the people who continue to suffer from the genocide of 100 years ago.

Let us remember many more Christians who are being persecuted for their faith and still experiencing Good Friday without a taste of joy of the resurrection.

In the words of Pope Francis, 'Let us unite ourselves to Jesus the Eucharist, and unite ourselves to so many brothers and sisters who suffer the martyrdom of persecution, of calumny and of murder for being faithful to the bread that satisfies, that is, Jesus.' Amen.

Կ Ը Յ Ի Շ Ե Մ Ե Ի
Կ Ը Պ Ա Հ Ա Ն Ջ Ե Մ

1915 Ապրիլին, Օսմանեան կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը սկսաւ գործադրութեան դնել սիսթեմաթիք եւ խնամքով պատրաստուած ծրագիր մը՝ բնաջնջելու հայ ցեղը: Վեց ամսու ընթացքին մօտատրապէս մէկ միլիոն հայեր սպանուեցան: Զոհերու թիւը եւ անոնց փճացումի եղանակը ժամանակակից պատմութեան մէջ աննախընթաց է:
(Հերպրթ Է. Կիպլընգ, ԱՄՆ լրագրող)

Այս կամ այն կերպով կեդրոնական կառավարութիւնն էր որ կը հսկէր գործադրութեանը վրայ ծրագրին, որուն յղացումը միայն իրն էր:
Երիտթուրք նախարարները եւ Կ.Պոլսոյ անոնց գործակիցները ուղղակիօրէն եւ անձնապէս պատասխանատու են, սկիզբէն մինչեւ վերջը, այն հսկայական ոճիրին հասնար, որ ամբողջ Մերձ. Արեւելքը 1915-ին: (Լորտ Պրայս, Անգլիոյ Համայնքներու Տուն)

Վ Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ

1915-ին թրքական կառավարութիւնը սկսաւ եւ վարագօրէն գործադրեց Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Հայերու ընդհանուր եւ անարգ ջարդերն ու տեղահանութիւնը...
Տրամաբանական ոչ մէկ կասկած կայ, թէ այս ոճիրը ծրագրուած եւ գործադրուած էր քաղաքական պատճառներով:
(Ուինսթըն Չրչիլ, Մեծն Բրիտանիոյ Վարչապետ)

Ոճիրը գործադրուեցաւ խիստ սիսթեմաթիք կերպով, որովհետեւ ապացոյցը ունինք որ գործելակերպը յարեւմտեան եղաւ յիսունէ աւելի տարբեր վարքերու մէջ: Այս վարքերը քափազանց շատ են, որպէսզի մանրամասնօրէն քննուին հոս:
(Առնոլտ Թոյնայի, յայտնի պատմաբան)

Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութիւնը, համաշխարհային պատերազմէն օգտուելով, ի գործ դրաւ մօտ մէկ միլիոն հայերու սպանութիւնը ջարդով, անօթութեամբ, ծարսումով եւ խոշտանգումներով:
(Անտրէ Մանտելշթամ, Ռուսիոյ դեսպանատան Առաջին պաշտօնէայ)

Անոնք (Երիտ-Թուրքերը) գրեթէ ամէնքն ալ անաստուածներ էին, որոնք այնչափ քիչ յարգանք ունէին մահմետականութեան հանդէպ, որչափ քրիստոնէութեան եւ որոնց միակ դրդապատճառն էր՝ պաղարհինով հաշտուած պետական քաղաքականութիւնը:
(Հենրի Մորկընթաու, ԱՄՆ-ի Դեսպան)

Արմին Վիկներ
(1886-1978)
Գերմանացի փաստաբան, լուսանկարիչ, մարդասէր, գրող, բանաստեղծ, Ա. Պատենրազմի հիւանդապահ: Լուսանկարած է հայ ժողովուրդի անցած գողգոթեան եւ հրատարակած է գերմանական թերթերու մէջ: Արժանացած է իր պետութեան Երկաթեայ Խաչ Շքանշանին, իսկ 1968-ին Վազգէն Ա. Կաթողիկոս իրեն շնորհած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Շքանշանը:

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱԶՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԹՐԲԱԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Փրոֆ. Ալետիս Փափագեան

Թուրք ժամանակակից պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները կը պնդեն, որ Օսմանեան սուլթանները հանդուրժողական քաղաքականութիւն վարած են հպատակ ազգերու նկատմամբ, թէ քրիստոնէայ ժողովուրդները չեն ենթարկուած ազգային ու կրօնական ճնշումի ու հալածանքներու:

Իրականութեան մէջ մահմետական հոգեւոր և աշխարհիկ վերնախաւին համար սկզբունքային հարց էր այլահաւատ հպատակներու մահմետականացումն ու թրքացումը, որուն իրականացման համար անոնք կը գործադրէին ամէն տեսակ բռնութիւն: Օսմանեան պետութեան կողմէ նուաճւած տեղացի բնակչութիւնը մահմետականացնելու և թրքացնելու ուղղութեամբ խիստ և ընդհանուր միջոցներ ձեռք առնուած են: Նախ և առաջ աւատատէրերէն պահանջուած է հաւատափոխ ըլլալ, հակառակ պարագային սպառնացած են բռնագրաւել անոնց հողերը: Բազմաթիւ փաստեր կան, որոնք կը վկայեն աւատատէրերու բռնի մահմետականացման և մահմետականացումէ հրաժարումի պարագային անոնց հողերու յափշտակումներուն մասին:

Ռուս պատմաբան Ա. Ժելեազկովան երբ կ'արտայայտուի պալքանեան երկիրներու մէջ բռնի մահմետականացման և թուրքացման մասին՝ յենելով թրքական հրովարտականերու և այլ վաւերագրական նիւթերու վրայ, կը նշէ որ Նոյնիսկ քաղաքային բնակչութեան ամենախոնարհ խումբ դիմած է հաւատափոխութեան, նախ՝ որպէսզի ազատի ծանր հարկերէ և երկրորդ՝ ստանայ մահմետականութիւնը ընդունողի համար սահմանուած նուէրներն ու դրամական բարձր պարգեւը:(1)

Թուրք պատմաբան Ն. Թինճերի հրապարակած թուրքական միջնադարեան քանոննամաներու մէջ պարզօրէն կը նշուի, որ մահմետականութիւնը ընդունելու պարագային քրիստոնէան կ'ազատուէր կարգ մը հարկերէ:(2)

Չանգուածային բռնի մահմետականացման լաւագոյն օրինակ կրնայ ծառայել Համշէնի բնակչութեան հաւատափոխութիւնը: Համշէնահայերը բուն Համշէնի, Գարատերէի շրջանին և Ճորոխի հովիտին մէջ մահմետականութիւնը ընդունած են տասնամեակներ տեւած յամառ պայքարներէ յոգնելէ ետք:

Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնէայ ժողովուրդները թրքացնելու քաղաքականութեան խիստ կը նպաստէր միջնադարու մէջ կիրարկուող մանկահաւաքը (տեւչիքմէն): Անիկա կատարեալ պատուիս էր նաեւ հայ ժողովուրդի համար: Արեւմտեան Տալաստանի տահանգներու տարածքին մանկահաւաքը սկսած է կիրարկուիլ 1464 թուականէն: Մանկահաւաքին վերաբերող վաւերագրական նիւթերը հաւաքած և երկու հատորով հրատարակած է թուրք պատմաբան Ի. Ուզունչարշըլըն(3): Տրապարակուած այդ նիւթերէն կ'իմանանք որ մանկահաւաքը տեղի ունեցած է ամէն երկու կամ երեք տարին անգամ մը: Մանկահաւաքի պաշտօնին նշանակուած վերակացուն կը շրջէր իրեն յատկացուած վայրերը և կը հաւաքագրէր ուրէն քսան տարեկան քրիստոնէայ տղաներ: Այնուհետեւ տղաները պահակներու հսկողութեան տակ կը բերէին Ստամպոլ և յատուկ գրանցման մատենաներով կը ներկայացնէին ենիչերիներու աղային: Այս հանգըրանիին կը փոխէին անունները, կը կատարէին մահմետական հաւատքը ընդունելու արարողութիւն: Այնուհետեւ տղաները յատուկ զօրանոցային պայմաններու տակ կը դաստիարակէին մահմետականութեան ոգիով և կը դարձնէին ենիչերի:

Մանկահաւաքին վերաբերող հրովարտականերէն կը տեղեկանանք նաեւ, որ զինուորական ծառայութեան փոխարէն տղաները յաճախ աշխատուցած են որպէս ձրի աշխատաւոր տարբեր գործերու մէջ: Իսկ գեղեցիկ վայելչակազմ տղաները օգտագործած են պալատական զանազան աշխատանքներու համար:(5)

Ի. Ուզունչարշըլըն կ'ընդունի, որ պալքանեան ժողովուրդներէն բացի հայերն ու վրացիները եւս ենթարկուած են մանկահաւաքի: Նոյնիսկ կը բերէ քանի մը օրինակներ, որտեղ ցոյց կը տրուի «տեւչիքմէն» ենթարկուած հայ պատանիներու հետագային բարձր դիրքերու հասնիլը (բնականաբար՝ թրքացած, Ա. Փ.): Կը պարզուի՝ ԺՁ. դարու հանրայայտ ճարտարապետ Գոճա Սինանը տեւչիքմէնով հաւաքագրուած երեխաներէն է: «Տանրայայտ ճարտարապետ Սինանը,- կը գրէ Ի. Ուզունչարշըլըն,- Սուլթան Սելիմ Ահեղի (Եաւուզ, 1512-1520) ժամանակ Կեսարիայէն առաջին անգամ մանկահաւաքի ենթարկուած երեխաներէն էր(6): Սակայն Ի. Ուզունչարշըլըն ճարտարապետ Սինանի մասին երբ կը խօսի՝ ստոյգ չի նշեր անոր ազգութիւնը: Փաստերը կ'ապացուցեն որ Սինանը ազգութեամբ եղած է հայ: Այդ կը հաս-

տատուի Թուրքիոյ նախարարներու խորհուրդի արխիվին մէջ պահուող վաւերագրերէն: Այս վաւերագրի հիման վրայ հանրայայտ թուրքագէտ Բարս Թուրլլաճըն (Բարսէղ Թուրլլաճեան) կը նշէ հետեւեալը. «Գոճա Սինանը, որ ԺԶ. դարուն Օսմանեան ճարտարապետական արուեստի զարգացման մէջ իր խոր ազդեցութիւնը ունեցած է, ծագումով հայ եղած է:»(7)

Անկախած մանկահաւաքը հզօր միջոց մըն էր թուրք կառավարողներու ձեռքին՝ իրենց հասնաձուլման քաղաքականութեան իրականացման ճամբուն վրայ: Հոս տեղին է յիշատակել ԺԶ. դարու թուրք պատմագիր Մութաֆա Սելանիկի էֆէնտիի եզրակացութիւնները «տեւրիշմէի» մասին:

Ան իր «Պատմութեան» մէջ գրած է. «Ժամանակի իշխողները տղաներու «տեւրիշմէի» մէջ եղած են անխիղճ և նուէրի անուան տակ շատ մեծ կաշառքներ առած են, ինչպէս գայլը կը յարձակի ոչխարի հօտի վրայ, այնպէս ալ անոնք ազաւորէն յարձակած են ռայաներու վրայ: Հարուստ ռայաներէն խլած են անթիւ անհամար հարստութիւն, իսկ աղքատ ռայաներէն՝ անոնց զաւակները, քանդած են անոնց տունն ու տեղը»:»(9)

ԺԷ. դարու պատմիչ Գոչի պէշը, գոյութիւն ունեցող ծանր իրավիճակէն ելլելով, կատարած է հետեւեալ եզրակացութիւնը. «Ռայաները ինպէ՛ս կրնան տանիլ այս բռնութիւնները: Երկրի ժողովուրդները ինչպէ՛ս կրնան ապրիլ նման պայմաններու մէջ: Աղքատ ռայաներու նկատմամբ կիրարկուող այդպիսի ճնշումներ ու բռնութիւններ տեղի չեն ունեցած ոչ մէկ առեւն, ոչ մէկ տեղ, ոչ ալ փաստիչափի որեւէ երկրի մէջ»:»(10)

Արեւմտահայութեան վիճակը յատկապէս վատթարացաւ ԺԹ. դարու վերջին քառորդին, երբ հայկական հարցը ընդունեց միջազգային բնոյթ: Առաւել մեծ չափերու հասան սուլթանական կառավարութեան ազգային և կրօնական հալածանքները, կեանքի և գոյքի անապահովութիւնը, հարկային ծանր գանձումներն ու գաւառային պաշտօնեաներու չարաշահումները: Տուեալ ժամանակաշրջանին սկսաւ բռն կերպով կիրարկուիլ նաեւ հայերու զանգուածային մահմետականացման և բռնի թուրքացման քաղաքականութիւնը: Յատկապէս 1894-1896 թթ. հայերու հալածանքներու ու կոտորածներու ընթացքին բռնի թուրքացման ենթարկուեցան մեծ թիւով հայեր: Մէկ խօսքով վաւերաթուղթերուն մէջ կան բազմաթիւ փաստեր Ապտիլ Վամիտի բռնատիրութեան շրջանին տեղի ունեցած բռնի մահմետականացման և թրքացման շասին: Այս ողբերգական երեւոյթը անլի սուր բնոյթ ստացաւ 1915-1916 թթ. արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածներու ընթացքին: «Ամենուրեք սկսան հաւաքել հայերը,- կը գրէ թուրք պատմաբան

Մելան Զատէ Ռիֆաթը,- նոյնիսկ առանց հաշուի առնելու հիւանդները, ծերերն ու երեխաները: Անոնք, որոնք կ'ընդունէին մահմետականութիւնը, ժամանակաւորապէս դուրս կը հանէին կարաւաններէն, իսկ միաները խոսք առ խոսք ժանտարմներու հսկողութեան ներքոյ, կ'ողորմէին նախատեսուած ճամբաներով»(11): Այնուհետեւ այդ անգէն ու անպաշտպան կարաւանները մարդոց տեսողութենէն հեռու անայի վայրերու մէջ կ'ենթարկուէին հայերը բնաջնջելու նպատակով ստեղծուած «Թէշիլաթը Մահսուսէի» (յատուկ կազմակերպութիւն) հրոսակախումբերու յարձակումներուն: Իսկ հրաշքով ազատածները, սովէն ու ծարաւէն ծայր աստիճան հիւծուած ու ոսկրացած ուրուականներու նման կը յայտնուէին Միջագետքի ու Սուրիոյ անապատներուն մէջ:

Տեղահանութեան և կոտորածներու ընթացքին թուրքերը աշխատած են մահմետականացնել յատկապէս Սուրիա տարագրուած հայերը: Ահաւասիկ ինչ կը գրէ այդ մասին թուրք պատմաբան Ֆալիհ Ռըֆքը Աթայ. «Չերքեզներու, քիւրտերու և միւսներու նման հայերու արտաքսումը դէպի Սուրիոյ խորքերը պիտի նօսրացնէր արաբներով խիտ բնակեցուած վայրերը: Նոյնիսկ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որպէսզի հայերուն և՛ տուն և՛ հող տրամադրուի՝ մահմետական դառնալու նպատակով»(12):

Եզրակացութիւնը մէկ է: Դեռեւս միջնադարուն սկսած հպատակ ժողովուրդները թրքացնելու քաղաքականութենէն տուժեցին Օսմանեան կայսրութեան ծանր լուծի տակ հեծող բոլոր հպատակները: Սակայն հարուածն ու վնասը կրեց տարաբախտ հայ ժողովուրդը:

Իսկ 1915-1916 թթ. երիտթուրքերու կիրառած քաղաքականութեան հետեւանքով յատկապէս արեւմտահայութիւնը կեցաւ ի սպառ ոչնչացման վտանգի առջեւ: Նիւթական հսկայական կորուստներու հետ մէկտեղ Հայ ժողովուրդը գրկուեցաւ իր բնօրրանէն՝ Արեւմտեան Հայաստանէն, տալով մէկուկէս միլիոնէն անլի անմեղ Չոկեր:

***

Թրքական քաղաքականութեան թեման անլի մանրամասն տրուած է 1999 թ. ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային Կաճառի Արեւելագիտութեան Հաստատութեան Գիտ. Խորհուրդի որոշումով իմ «Թուրքական Վաւերագրերը Հայաստանի և Հայերի Մասին» (16-19-րդ դարեր) աշխատութեան մէջ:

- 1.- Ա. Ժելեազկովա, «Պալանեան թերակղզու վրայ իսլամի տարածման մի քանի գործոնների մասին, 15-18 դդ.։ (Տես Օսմանեան կայսրութիւն, յօդուածների ժողովածու, Մոսկուա, 1986, էջ 113-115 (ռուսերէն)։
- 2.- H. Tuncer, Osmanli Imperatorlugunda toprak hukuku, Ankara, 1962, S. 77:
- 3.- I. H. Uzuncarsili, Osmanli, devleti teskilatindan Kapikulu ocaklari, Ankaran, c. 1, 1943, c. 2, 1944:
- 4.- Բառացի՝ «Նոր զօրք» Օսմանեան կայսրութեան կանոնաւոր հետեակային զօրք։ Ստեղծուած է 1361 թ. սուլթան Մուրատ Ի-ի ժամանակ։
- 5.- Ի. Ուզունչալըլը, նշուած աշխատութիւնը, հատ. 1, էջ 126:
- 6.- Նոյն տեղը, էջ 19:
- 7.- Basbakanlik arsivi, muhimme defterler serisi, No 123. Pars Tuglagi, Osmanli mimarliginda batilasma donemi, ve Balyan ailesi, Istanbul, 1081, s. 1:
- 8.- Ռալլա.- 17-րդ դարու կէտերէն թուրքերը «ռայա» կ'անուանէին ոչ-մահմետական հպատակները։
- 9.- «Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի միա ժողովրդների մասին», հատ. Բ., կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստեան, Երեւան, 1964, էջ 137:
- 10.- Նոյն տեղը, էջ 230:
- 11.- Mevlan Zade Rifat, "Turkiye inkilabinin ic yuzu. 1-ci facil, Halep, 1929, արաբատառ։
- 12.- Fatih Rifku Atay, "Zeytindagi", 1957, s. 428:

Ա. Էջմիածին, Եղեռնի
Յուշարձան

ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱԻԱՍՏԻ ՆԻԻԹԵՐԸ ԿԸ ԽՕՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՄԻՆ

Փրոֆ. Ա. Փափագեան

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1915»,
Նեղ.՝ Հայնրիխ Ֆիրքիստեր

Հայնրիխ Ֆիրքիստերը 1914 թուականին Թուրքիոյ մէջ գերմանական զինուորական առաքելութեան գերագոյն հրամանատար Մարշ. Լիւման Ֆոն Սանտերսի թարգմանը եղած է։ Եղած է ականատես հայերու դէմ կատարուած անհատ կոտորածներուն և Գերմանիա վերադառնալէն ետք հրատարակած է «Հայաստան 1915» գիրքը, ուր ամբողջութեամբ կը հաստատուի երիտթուրքերու կողմէ հայութեան նկատմամբ գործադրուած բարբարոսային բնաջնջման ծրագիրը։ Այս գիրքը առաջին անգամ հայերէն թարգմանուեցաւ և հրատարակուեցաւ Երեւանի մէջ 1995-ին՝ Գրիգոր Զանիկեանի կողմէ։ Ահաասիկ երկու հատուած այդ գիրքէն։

***

Հայերու հոծ, անվերջանալի խումբերը Յունիս 8-ին, 9-ին և 10-ին դուրս եկան Երզնկայէն։ Անոնց կ'ողեկցէր զինուորական պահակախումբը, որ մինչեւ տեղ հասնիլը պիտի ապահովէր հետիոտներէ և եզներու սայլերէ կազմուած քարաաններու անվտանգութիւնը։ Բռնագաղթուածները քեցին Քեսմիս, որ յաջորդ գաւառի կեդրոնն է, բայց Եփրատի հովիտով անցած հարիւր հազարաւոր հայերէն միայն փոքրաթիւ խումբ մը վերջնական հանգրուան հասաւ։ Անդնդախոր կիրճին մէջ թուրք զինուորներն ու արիւնարբու քիւրտերը շրջակայ լեռներէն խուժեցին, յարձակեցան անպաշտպան գաղթականներու վրայ, արիւնի անյագ ծարաւով կողոպտեցին և կոտորեցին զանոնք։ Զարդարները խելագար ոռնոցներով անդնդախոր կիրճը կը շարտէին մահատերձներու մարմինները։

Ջախջախուող ոսկորներու ճարճատիւնը անընդհատ կ'արձագանքէր ձորի նեղ պատերու մէջ, կը խառնուէին վերէն եկող հոգեվարքներու յուսահատ ճիչերուն։ Ծնողներու աչքի առջեւ մերձատուրներն ու զաւակները կը բզկտէին, կտոր կտոր կ'ընէին, արիւնաշաղախ սնագունդերը կը խփէին սուրսայր ժայռերուն։ Դժոխային այդ տեսարանէն ինքզինքնին կորսնցուցած մայրերն ու կիները երեխաներու, ամուսիններու ետեւէն կը նետուէին մահուան խորխորատները, ոմանք յուսահատ ծունկի կը չոքէին արիւնոս ձեռքերով դահիճներու առջեւ, կը խնդրէին շտա սպաննել

գիրենք: Կային նաև այնպիսիները, որոնք գուր կ'աղերսէին կամ իրենց ձեռքով զաւակները կը նետէին գետը, որուն ժայռոտ ափերուն դիակները ամբարտակներ գոյացուցեր էին: Վար ինկող անկենդան մարմիններէն ալիքները անընդհատ կը շողփային: Եւ այդ դժոխային սպանդն ու սուլագար նախճիրը ոչ թէ երկու ժամ միայն, այլ անընդմէջ երեք օր շարունակուեցաւ: Մարդիկը կը տանջէին երկար ատեն ու կը սորթէին, արինի առուակները ժայռերու արանքով դանդաղ կը հոսէին ներքեւ, կը խառնուէին գետի բուռն յորձանքին (էջ 45):

***

Երզնկայի մէջ ապրող երկու գերմանացի բուժքոյր պատմած են.

«Ձիւնուոր-նստիկան մը կը պարծենար որ օրական տասը-տասներկու հոգի սպաննած է, գետը նետած, երեխաները, որոնք չեն կրցած փախիլ, զարկեր է ժայռերուն և փշռեր է գանկերը: Կիներուն, ճանապարհի բոլոր գիւղերու մէջ, կրկին ու կրկին բռնաբարեր են»:

...Յունիս 21-ին Կարմիր Խաչի այս երկու աշխատակցուհիները կը ձգեն Երզնկան և երկու օր անց, ճամբու ընթացքին աւելի ահաւոր իրավիճակներու ականատես կ'ըլլան: «Սառեցնող լռութեամբ փոքր ու մեծ, մինչև անգամ էշի թամբին դժուարութեամբ նստած պառանները կը շարժուին առաջ, որպէսզի քիչ ետք բոլորը կապկպեն և Քենսիպողագի կոչուող անիծեալ կիրճի բարձրաբերձ ժայռերէն Եփրատի ալիքներու մէջ նետեն: Յոյն սայլապան մը նկարագրեց թէ ինչպէս կը կատարուէր ատիկա: Մարդու սիրտը կը քարանար սարսափէ: Մեզի ուկեկցող զինուոր-նստիկանը կը պատմէր.- աւելի քան 3000 կին և երեխայի եւ Մամախաթունէն Քենսի հասցուցի.- *հեփ պիտթի, պիտթի* (բոլորն ալ ոչնչացուեցան, վերացան...)» (էջ 46):

...1915 թուականի եղեռնագործութիւնը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրաւամբ կը թուի թէ պատմութեան ամենաարիւնոտ, դժնդակ առեղծուածն է: Սովորական մարդկային բանականութեան համար հայերու սպանը անընդունելի ու անմեկնաբանելի է, որուն հետ կարելի չէ հաշտուիլ (էջ 47):

ԱՆՈՆՔ ԻՆԿԱՆ

Հայ Կամատրները Երուսաղէմի մէջ

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Ս. Փրկիչ եկեղեցուոյ գերեզմանատան մէջ աչքի կը զարնէ միւս բոլոր շիրմաբարերէն տարբեր յուշարձան մը, որուն վրայ վրայ պարզապէս գրուած է. «ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԱՅ ԶԱՋԵՐՈՒՆ»

Հայ կամատրները՝ հայոց պատմութեան վերջին հարիւրամեակի մարտիկները, որոնցմէ շատեր սկսած էին բարեկեցիկ կեանք մը ապրիլ ԱՄՆ-ի մէջ, ուրիշներ փրկուած էին Ցեղասպանութենէն, և տակաւին հարիւրատրներ, որոնք կորսնցուցած էին հարազատներ, անկոտորում հաւատքով անսալով արեան կանչին ու ազգային սուրբ պարտականութեան կոչին, հպարտութեամբ ու յաղթանակի յոյսով կը միանային Դաշնակից ուժերուն Միջին Արեւելքի մէջ՝ սոխիրներու ու մեռելներու աշխարհին մէջէն հայրենի երդիկը վերակազմելու խոր հաւատքով:

Անոնմէ շատեր «երկիրը» ձգելով Ամերիկաները գացեր էին իրենց համեստ աշխատավարձէն կարետր բաժին մը խնայելով հայրենի երկիր դրկելու իրենց ընտանիքներուն, ծնողքին, որպէսզի բարի օր մըն ալ վերադառնային հարա-

զատ բոյները՝ ապրելու համար արժանապատիւ կեանք մը:

Անոնք Սուետիացի էին (Մուսալեռ), Խորբերոցի, Մշեցի, Վանեցի, Խնուացի, Բաղէշցի, Մեքաստացի, Ակնցի, Հաճընցի, Ատանացի, Էրզրումցի, Քղեցի, Չէյրունցի, Տիգրակերտցի...: Անոնք ռանչպար էին, արհեստաւորներ, առետրականներ, ստատրականներ, բայց միացած էին մէկ տեսլականով՝ ազատագրուած տեսնել Կիլիկիան ու Արեւմտեան Հայաստանը:

Պայթած էր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Թուրք պետութեան յարմար առիթ մը կը ներկայանար իրականացնելու իր դարաւոր երազը՝ հասնիլ Եգէեական ծովէն Չինաստանի պարիսպները: Խանգարող հանգամանքները շատ էին, խոչընդոտները՝ հայերն էին: Երիտթուրքերու իշխանութիւնը յաջողեր էր պատերազմի արհաւիրքներուն ընթացքին տեղահան ընելով ոչնչացնել Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը: Ամէն կամատր «ունէր բազում կորուսեալներ» և վրէժը կ'այրէր բոլորին սիրտերն ու հոգիները:

Նչնեց ռազմակոչը:

Միքայել Վարանդեան առաջինը եղաւ որ 1915-ի սկիզբները հրապարակ նետեց 15,000-20,000 անձերէ բաղկացած հայ կամաւորներ կազմելու գաղափարը. կամաւորները պիտի հաւաքագրուէին ԱՄՆ-էն մինչեւ Արեւելեան Եւրոպա: Ըստ այդ առաջարկութեան հայ կամաւորները զինուորական մարտունակութեան պիտի հետեւէին Կիպրոսի մէջ (Մեծն Բրիտանիոյ զինուորական խարխիսներէն ներս), ապա պիտի ղրկուէին Կիլիկիա՝ պատերազմելու Օսմանեան բանակներուն դէմ: Ֆրանսան մերժեց այս առաջարկը:

Այնուհետեւ Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան առաջնորդ Պօղոս Նուպար Փաշա մեծ ջանքեր գործադրեց կամաւորներ հաւաքագրելու ուղղութեամբ եգիպտահայերէ՝ անոնց տրանսպորտելով անհրաժեշտ սնտակարարումը:

Դաշնակից ուժերու Կալիփուլի մէջ ունեցած զինուորական ձախողութենէն ետք աւելի կարեւորութիւն ստացաւ հայկական կամաւորական գունդերու կազմութեան գաղափարը: 20 Յուլիս 1915-ին Եգիպտոսի Հայկական Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդի նախաձեռնութեամբ Եգիպտոսի մէջ գտնուող Մեծն Բրիտանիոյ զօրքերու ընդհանուր հրամանատար ժեներալ Մաքսուէին տեղեկացուեցաւ Եգիպտոսի հայերու եւ տեղահանուած հայերու մէջ տիրող խանդավառութեան մասին: Այս ձեռով կամաւորական գունդի նախաձեռնողները լաւագոյն պատեհութիւնը կը ստանային վրէժ լուծելու դարաւոր թշնամիէն և վերատիրանալ Հայոց Պատմական Հայրենիքին:

1916-ին կը սկսին զինուորական մարզումները, որոնց ընթացքին կամաւոր եկած հայ երիտասարդները տիրապետեցին կրակելու, ինքնապաշտպանուելու, ձակատներ կազմելու ռազմավարական թեքնիքներուն և տեղանքի ուսումնասիրութեան ու օգտագործման միջոցներուն: Իրենց զինուորական ունակութիւններով աչքի ինկան ԱՄՆ-էն ճիւղ Զանգաբեան և Յովհաննէս (Ճոն) Շիշմանեան, Սարգիս Պօղոսեան (Օսմանեան բանակ) և այլ տասնապետներ ու հարիւրապետներ, որոնք յարգանք ու վստահութիւն կը վայելէին նաեւ Դաշնակից ուժերու հրամա-

նատարութեան մօտ:

Հայ Կամաւորական գունդերը իրենց ռազմական գործողութիւններու ընթացքին յաջողեցան ոչնչացնել Օսմանեան հաղորդակցութեան միջոցներ, պահեստաւորման համար ղրկուած բեռնակառքեր ու վակոններ անբողջ Պաղեստինի տարածքին: Սակայն հայ կամաւորներու զինուորական ունակութիւնն ու ռազմական խիզախութիւնը յատկապէս երեւցաւ Արարայի ճակատամարտին, որ տեղի ունեցաւ 19 Սեպտեմբեր 1918-ին, ժամը 4:00-ին, Անգլիոյ Արշակական Ուժերու ընդհանուր հրամանատար ժեներալ Ալենպիի հսկողութեան ներքոյ(*): Հինգ ժամ տեւած հրետանային և հետեակային կռիւներէն ետք գերմանա-օսմանեան զօրքերը ցոյց տուին նահանջի նշաններ: Ի վերջոյ Դաշնակից ուժերը գերի բռնեցին 212 ռազմագերի, որոնց մէջ կային 22 սպաներ: Հայկական Լեգիոնը տուաւ 23 զոհ՝ ի շարս Դաշնակից ուժերու տուած զոհերուն: Այս առթիւ ժեն. Ալենպի մեծապէս գնահատելով Հայ Լեգիոնականներու անձնուրաց մասնակցութիւնը, հետեւեալ գնահատագիրը ղրկեց Հայ Ազգային Պատուիրակութեան 21 Հոկտ. 1918-ին. «Հպարտ եմ որ ունիմ Հայկական Լեգիոն սը իմ հրամանատարութեան

ներքոյ: Անոնք գերազանցօրէն կատարեցին իրենց վրայ դրուած ռազմական առաջադրանքը և մեծ դեր ունեցան մեր յաղթանակի ապահովման մէջ»:

Մեր գոհուած Լեգիոնականները արժանացան հերոսի զինուորական յատուկ յուղարկարութեան և անոնց մարմինները անփոփոխեցան Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ գերեզմանատան մէջ: Այնուհետեւ անոնց եղբայրական գերեզմանին

վրայ կառուցուեցաւ յուշակոթող մը, որուն վրայ արձանագրուած են հերոսներու անունները:

Հայ Լեզգոնականներու զոհաբերութիւնը չտուաւ սակայն ցանկալի արդիւնքը, որուն համար ճամբայ ելած էին մեր անձնագոհ Լեզգոնականները, որովհետեւ անոնց առիթ չտրուեցաւ իրականացնելու իրենց խոստացուած անկախ Հայաստանի բանակի կորիզը կազմելու երազանքը: Անգլիական ու ֆրանսական կայսերապաշտութիւնը կարճ ժամանակի մը մէջ գետնառիւծի պէս գոյն փոխեց և երէկուան ռիսերիս թշնամին դարձաւ աւելի կարեւոր քան իր «պզտիկ» դաշնակից Հայը:

Խունկ ու աղօթք մեր երիտասարդ Կամաւորներու յիշատակին:

Ո՛վ Հայ ուխտաւոր, երբոր այցելես Ս. Քաղաք ու աղօթքդ մրմնջես Ս. Յակոբայ Մայր տաճարին մէջ, յիշէ որ դար մը առաջ հարիւրատր հայ կամաւորներ քեզի նման ծունկի եկան այս կամարներու տակ, իսկ քիչ մը անդին, ընդամէնը հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ կը հանգչին անոնցմէ 23 հերոսներու մարմինները:

(* Իսրայէլ (Արեւմտեան Ափ)-Յորդանան սահմանին կը գտնուի երկու երկիրները կապող Ալեքսիի անունը կրող կամուրջը:

Ծանօթութիւն.- Սոյն յօդուածը գրելու համար օգտուած ենք Վարազ Գեթսեանեանի աշխատասիրութենէն (Armenian Weekly, 10 Մարտ 2014):

Մ.Գ.

Անուանացանկ հերոս նահատակներու

Մ. Տէր Յակոբեան	Ծ. Մարլեան
Մ. Տէր Գաբրիէլեան	Տ. Բգարեան
Գ. Զիլճեան	Մ. Պսպայեան
Ա. Զանոյեան	Յ. Պետիկեան
Ս. Գասապեան	Մ. Ճինկիւրեան
Ա. Տըշիկեան	Ս. Քիսքանեան
Ս. Տէրտըրեան	Ղ. Ղուկասեան
Պ. Թըրըզճեան	Պ. Պոլոտեան
Ս. Անթառամեան	Ս. Ասլանեան
Մ. Թաւրքեան	Յ. Քեհեայեան
Մ. Գատունճեան	Յ. Գոյումճեան
Ա. Ամերիկեան	

ՀԱՄՇԷՆԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Վերջերս լոյս տեսած յօդուածի մը առիթով)

Դոկտ. Զաւէն Աազ Բինյ, Արզումանեան

«Մասիս» շաբաթաթերթի (Լոս Անճելըս) մէջ կարդացի Համշէնի մասին երկարապատում յօդուած մը այլապէս ուսանելի, գնահատելի և բազմաբնոյթ մանրամասնութիւններով բեռնատրուած, առանց սակայն տեսնելու յօդուածագիրն անունը: Առաջին մասին մէջ հեղինակը կը կրկնէ գրութեան վերնագիրը՝ «Ովքե՛ր են Համշէնցիները, որտեղի՞ց են եկել, ո՞ր են գնում» հարցումները՝ առանց գիտնալու անոնց ճիշդ ու վաւերական պատասխանը, որոնք կու գան մեր հին պատմիչներէն: Զարմանալիօրէն գրութեան հեղինակը չէ գիտցած համշէնցիներու «ծննդոցը», որ իսկական հայկական ծնունդ է հայ իշխանագուններու անունով կնքուած, այսինքն՝ Անատոնի տոհմէն հայր և որդի իշխաններու՝ Շապուհ և Համսմ Անատունիներու:

Մեր նպատակն է տրուած տարրական հարցումներուն պատմական և ուղիղ պատասխանը տալ և ոչ թէ դեգերիլ և շփոթիլ «Ռիզլի Հեմշին և Զամըրհեմշին բնակավայրերու բնակիչներուն հետ», ինչպէս կը կարծէ յօդուածագիրը, և մանաւանդ կը հարցնէ. «Նրանց ծագումը թուրքական է, թէ՛ հայկական: Ինչո՞ւ և ե՞րբ են եկել համշէնցիները և ո՞ր են գնացել: Մինչ այժմ հնարատր չի եղել այս հարցերին ոչ մի պարզորոշ պատասխան տալ»: Կը զարմանաք, երբ այնքան մանրամասն կերպով կը նկարագրէ համշէնցիներու լեզուական և ազգագրական տուեալները, յարգելի յօդուածագիրը տակաւին վերեւի կենսական հարցադրումները շեշտակի կը կրկնէ յայտնի դարձնելով որ Ը. դարու ժամանակակից Աետոդ Պատմիչի տուեալներու մասին գաղափար իսկ չունի:

Միանգամընդմիջո ըսենք որ համշէնցիք գտարին հայեր էին և ոչ երբեք թուրք: Անոնց ծագումը հայկական է և վերջն է որ, շատ ուշ, անոնցմէ ոմանք իսլամացան:

Երբ Համշէնը և համշէնցին առաջին ակնարկով ուշադրութիւնս գրաւեցին, յիշեցի տարիներ առաջ Ը. դարու արաբական արշաւանքներու հայ պատմիչ Աետոդ Պատմիչի «Պատմութեան» գրաբարէ անգլերէնի կատարած իմ թարգմանութիւնս որպէս ւարտաճառ, որուն վերջին 42-րդ գլուխը ամբողջութեամբ յատկացած է Համշէնին՝ ժամանակակից ու ակնաստես Աետոդ Պատմիչի կողմէ: Հոն «ծննդոցը» կը կարդանք Համշէնի և հայոց դէպի Համշէն գաղթին, երբ հիմնեցին իրենց գաւառը զայն անուանելով Իշխանագուն Համսմի անունով՝

Համսմաշէն և ապա՝ Համշէն: Եւ այսպէս հետեւեալը կը կարդանք Աետոդի մօտ և վերեւի հարցերուն ճշգրիտ պատասխանը լրիւ հոն կը գտնենք: Կը մէջբերեմ զյսատր տեղեկութիւնները առ ի գիտութիւն:

«Երբ Ուպայտուլլահ Տայաստան արշաւեց, միեոյն չարիքները շարունակուեցան անելի մեծ չափերով: (Ուպայտուլլահ իպն-ալ Մահտի Տայաստան արշաւեց 788 թովն): Այնքան չարիք տեղաց որ հայեր չկարողացան տէր կանգնիլ իրենց ինչքերուն և ստացուածքներուն, թալան տիրեց չորս կողմ: Հայեր ստիպուած թողուցին իրենց այգիներն ու անասունները և փախան՝ ուրիշ տեղեր ապաստան գտնելու համար, մինչ թշնամին գրաւեց ու յափշտակեց ամէն ինչ որ հայեր ունէին՝ հող և անասուն:

«Մնացին անօթի և մերկ, ոտաբոլակի եղան ընդդէմ երաշտի և հիւնադութեանց: Հայեր թողուցին իրենց երկիրը և գաղթեցին Յունաց կողմը՝ թիւով 12,000 այր, կին և երախաներ, ինչպէս ըսուած է, և բոլորը գաղթեցին՝ առաջնորդութեամբ Շապուհ Անատունիի և իր որդոյն Համսմի, և պաշտանութեանը ներքեւ Անատունեաց զօրքին:

«Անօրէն և վայրագ թշնամին հալածեց փախստական հայերը, որոնք հասան մինչեւ Բողի շրջանը՝ Վրաստանի սահմաններուն մօտ, ուր կռիւ տեղի ունեցաւ: Թշնամիի բանակէն շատեր մեռան և ոմանք փախուստի մատնուեցան, մինչ հայեր Ակամբսիս գետին միս ափը անցան: Այս գետին ակունքը Տայք նահանգին մէջ կը գտնուի և կը հոսի հիսիսարեւմտեան ուղղութեամբ, ոռոգելով Եգերի երկրամասը և կը թափի Պոնտոսի ծովը»:

Համշէն, Խաչար Աետներ

Աետոդ Պատմիչի վերեւի խիտ և լրիւ տեղեկութիւնները հնագոյն թուականի տեղեկութիւններ են, 789-790 թուականներուն պատահած, որով կը հաստատուի Համշէնի հիմնադրութեան թուականը այն 12,000 փախստականներով, որոնք Համսմի անունով հիմնեցին Համսմաշէն և կամ Համշէն գաւառը: Այս մասին իր վկայութիւնները բերած են մեծ պատմաբաններ Նիկողայոց

Ադոնց իր «Պատմական Ուսումնասիրություններ» 1948, էջ 60 հատորին մեջ, և Լետոն Խաչիկեան «Էջեր Նամշինահայ պատմությունից» յօդուածին մէջ՝ «Բանբեր Երեւանի Նամալսարանի» ամսագրի 1969 թիւին մեջ, էջ 115-120:

Նետեաբար Նամշէնի Իշխանութիւնը հաստատուեցաւ Սեւ ծովու (Պոնտոսի ծով) հարաւ-արեւելեան ծովափը, Սպեր (Միսպիրիտիս) գաւառի հիւսիսը և Ակամբսիս (Ճորոխ) գետի հովիտին մէջ: Փախուստ տուող 12,000 գաղթականները Վասպուրականի Արտազ գաւառէն և Այրարատ նահանգէ դուրս եկան գլխատրութեամբ Ամատունի հայր և որդի իշխանագուններուն՝ Շապուի և Նամամի, ինչպէս նաեւ հովանատրութեամբ Բիւզանդիոնի Կոստանդին կայսեր (780-789): Անոնք Նամամ իշխանի գլխատրութեամբ հիմնեցին Նամամաշէն (Նամշէն) գաւառը: Սկզբնական և ստոյգ տեղեկութիւնները ասոնք են:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՉԸՐՉԻԼԷՆ

Տրանսբանական ո՛չ մէկ կասկած կայ, թէ այս ոճիրը ծրագրուած եւ գործադրուած էր քաղաքական պատճառներով: Պատեհութիւնը ներկայացած էր թրքական հողը մաքրելու քրիստոնէայ ցեղէ մը՝ որ դէմ էր թրքական բոլոր փառասիրութիւններուն, ունէր ազգային ձգտումներ ու տենչեր, որոնք կրնային գոհացուիլ Թուրքիոյ ի վնաս միայն, եւ որ աշխարհագրականօրէն կը գտնուէր թրքական եւ կովկասեան իսլամ ժողովուրդներու միջեւ:

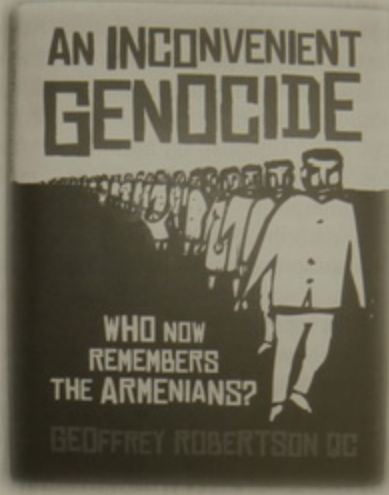
W. S. Churchill, *The Aftermath*

TESTIMONIES . ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Saul S. Friedman (Professor of Jewish and Middle Eastern History, Youngstown State University) "Western ideology (anthropology, chauvinism, eugenics) and technology (development of the concentration camp, modern transportation, the gas chamber, weapons of mass destruction) have contributed to the eruption of several incidents of genocide on the periphery of Europe in the past century. The first (and, prior to World War II, the bloodiest) was the massacre of the

Armenians in 1915-1916. Although the Turkish government continues to deny that there was any plan to exterminate the Armenians, the facts suggest otherwise. Following a botched invasion of Russia, Enver Pasha and Talaat Pasha, members of the Ottoman Empire's ruling triumvirate at that time, decided to blame Armenian traitors for the debacle. Historically, the Armenians had served as whipping boys for anything that went wrong in the Ottoman Empire. A successful, urban, mercantile class, Christians in an Islamic state, the Armenians were accused of following the lead of their Catholicos, or Patriarch, who lived beyond the Caucasus Mountains, at the expense of loyalty to the Ottoman Empire. Now they would pay by being deported by foot or boat or rail to death camps in the Syrian Desert. The U.S. Ambassador Henry Morgenthau, Sr. and the German missionary Johannes Lepsius protested the massacres, to no avail. One million Armenians perished in towns along the Black Sea or in the steamy desert at Deir ez-Zor. The Austrian-Jewish author Franz Werfel later wrote *The Forty Days of Musa Dagh* as a warning to civilization. Unfortunately, more Germans embraced the position of their ambassador, Hans von Wangenheim, who reported to Berlin that the inferior nation must make way for the superior one" (p. 139). Friedman, Saul S. *Genocide in Europe*. In: Palmer-Fernandez, Gabriel (Ed.). *Encyclopedia of Religion and War*. New York: Routledge, 2004, p. 139.

«ԱՆՎԱՆԳՍԱՑՈՒՑԻՉ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ»
Նեղինակ՝ Ճեֆրի Ռոպերթսոնը

Անտիա Եափուճեան
Պատմ. Գիտութ. Դոկտոր

Այս փաստագրական հատորը տեսակ մը սփոփեցուցիչ սպեղանի կը հանդիսանայ հայ ժողովուրդին եւ միաժամանակ այն կը հաստատէ ճշմարտութիւնը: Մինչ Թուրքիա իրեն բարեկամներ եւ համակիրներ կը հաւաքարէ՛ զանոնք կաշառելով, հայ ժողովուրդին բարեկամներն ու համակիրները անշահախնդիր, անկողմնակալ եւ անկաշառ ստաւորականներ են, որոնցմէ մին է այս կարկառուն աշխատասիրութեան հեղինակը Աստրալիացի իրաւաբան-պատմաբան Ճեֆրի Ռոպերթսոնը:

Նատորին սկզբնատրութենէն մինչեւ վերջատրութիւնը, կարմիր երիզի մը նման կ'անցնի այն փաստացի հաստատումը, թէ կատարուածը Յեղասպանութիւն էր, եւ թէ մանաւանդ զոհերուն թուաքանակը չէ, որ կ'որոշէ Յեղասպանութեան հանգամանքը: Այնպէս որ, Թուրքիոյ նախագահ Էրտողանի այն իմաստակութիւնը, թէ պատահածը եթէ Յեղասպանութիւն ըլլար, այսօր աշխարհի վրայ ոչ մէկ հայ մնացած պիտի ըլլար, պարզապէս անհիմն ցափռուող մըն է:

Նատորը կը բացուի երեք ակնաւոր անձնատրութիւններու վկայութեամբ՝ ինչ կը վերաբերի Նայոց Յեղասպանութեան: Այնուհետեւ, կու գայ էջ մը, որ տեղ գտած է ԱՄՆ-ի օրուան նախագահ Թէոտոր Ռուզվելթի 1918

թուականին կատարած յայտարարութիւնը Նայոց Յեղասպանութեան առնչութեամբ, եւ ակա Ֆաշական Գերմանիոյ համաբաւոր Վարչապետ Ատուֆ Նիթերի այն յայտարարութիւնը, թէ «Այսօր ո՛վ կը յիշէ հայերուն բնաջնջումը», յայտարարութիւն մը, որ վկայութիւնն է Նայոց Յեղասպանութեան: Այնուհետեւ կու գայ այն Թուրքիոյ քարտէշը, որուն վրայ նշուած են այն բնակավայրերը, ուրկէ սկսաւ հայ ժողովուրդին Յեղասպանութիւնը:

Ի վերջոյ կու գայ «Ներածական»ը, որուն բնաբանը եղած է ԱՄՆ-ի Ծերակուտական Պարաք Օպատմաբան 19 Յունուար 2008 թուականին կատարած այն յայտարարութիւնը, որով ան յատկօրէն կ'ընդունի, թէ Նայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած յանցագործութիւնը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Յեղասպանութիւն, բառ մը՝ զոր Պարաք Օպատման անընդհատ խուսափեցաւ արտասանելէ՝ նախագահական ընտրութենէ ետք:

Եւ Ճ. Ռոպերթսոնը բացումը կը կատարէ յայտարարութեամբ մը, թէ « Իմ անձնական մէկ առնչութիւնը այս գրքին մէջ քննարկուած պատմութեան հետ, կը պարտիմ իմ մեծ հօրեղբօս, որ այնպէս պատահեցաւ, երբ ան կը գտնուէր Տարտանեյի մէջ, անգլիական ռազմանաւու մը վրայ, 24 Ապրիլ 1915 թուականին, Դաշնակիցներուն ամբողջական ներխուժմանը Օսմանեան Մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս, կը զուգահիւյժ ձերբակալւանը հայ ստաւորականներուն, որոնցմէ մեծամասնութիւնը աքսորուած եւ գաղտնօրէն սպաննուած էր, որսէ՛ քանի մը շարք» ետք, արձակուեցաւ իրանանը Անատոլիոյ ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը տեղահանելու եւ քշելու դէպի Սուրիական անապատները, եւ սկսաւ մահուան երթը, որուն ընթացքին բնաջնջուեցաւ հայ ցեղին գրեթէ կէսը»:

Այնուհետեւ Ճ. Ռոպերթսոնը վճռականօրէն կը հաստատէ. «Կասկած չի կրնար ըլլալ, նոյնիսկ ի հեճուկս Յեղասպանութիւնը ժխտող պատմաբաններուն, այն ոճիւրը, որ գործադրուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 1915 թուականին հայ ազգաբնակչութեան դէմ, օրինաւորապէս ուրիշ բանով չի կրնար սահմանուիլ, եթէ ոչ Յեղասպանութիւն եզրով»:

Սակայն, կը շարունակէ ան, այս անգամ նկատի առնելով Արեւմտեան երկու Մեծ Տէրութիւնները՝ յանձին Մեծն Բրիտանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներուն, Ճեֆրի Ռոպերթսոնը կը գրէ. «Այն իրողութիւնը, թէ Լեւինի (այն իրաւաբանը, որ «Յեղասպանութիւն» սահմանումը տուաւ նման ոճիւրներու. Ա.Ե.) տեսակէտը, որ հաստատուեցաւ 1948 թուականին, Յեղասպանութեան Պայմանագրութեամբ, եւ հայ ցեղին մօտ կէսին բնաջնջումը 1915 թուականին, անվիճելի կը մնայ, եւ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ Արեւմտեան երկու գլխատր պետութիւնները տակաւին կը շա-

Ասլա Ալամոտտին (Գլունի) եւ Ճեֆրի Ռոպերթսըն

րունակեն մինչեւ այսօր վիճիլ այդ մասին»:

Ապա անցնելով Մեծն Բրիտանիոյ երբեմնի վերաբերումին, պատմաբանը կը գրէ. «Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնը դատապարտեց կոտորածները, որպէս ոճիր սարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ, երբ անոնք տեղի կ'ունենային, սակայն վերջին տարիներուն, զանոնք կը նկատէ որպէս ոչ անելի քան մեղադրելի «ողբերգութիւն»:

Այնուհետեւ անդրադառնալով Միացեալ Նահանգներուն կեցուածքին, աստրալիացի պատմաբանը կը գրէ նոյն վերագրումը կատարելով նաեւ անոր դիրքատրման առնչութեամբ.

«Մեծն Բրիտանիոյ զուգահեռ, գլխաւոր պետութիւնը յանձին Միացեալ Նահանգներուն, որ չէր վարանած դատապարտելու 1915 թուականի կոտորածները, որոնց արձագանգները ամբողջովին տեղագրուած են «Նիւ Եորք Թայմզ» թերթին մէջ, Օսմանեան կառավարութեան յանցագործութիւնը կը բացայայտուի հեռագիրներէն եւ ԱՄՆ-ի դեսպան Վենրի Մորկընթաուի հիպատոսական պաշտօնատարներուն յուշերէն, «Յեղասպանութիւն» եզրը, երբ Պայմանագրութեան մէջ ստաւ, Միացեալ Նահանգները 1951 թուականին, Արդարադատութեան Միջազգային Ատենանին Կատարած իր դիմումին մէջ կը նշէ. «Վայոց Յեղասպանութիւնը որպէս օրինակը համահասար է Ողջակիզումին»:

Ապա Ճ. Ռոպերթսընը կը շարունակէ. «Նախագահներ Ֆորտ, Քարթըր եւ Ռիկըն դատապարտեցին կոտորածները: Սակայն, Յեղասպանութեան հայոց կողմէ յուշածումի օրը 24 Ապրիլ 1980 թուականին, Ճորձ Պուշ Երեցը բերնէն փախցուց «Յեղասպանութիւն» բառը: Սակայն ոչ Պիլ Կլինթընը եւ Ճորձ Պուշ կրտսերը զայն կրկնեցին եւ «զանգուածային սպանութիւններ» կամ «կոտորածներ» բառերէն անդին չանցան:

Այնուհետեւ գալով մեր օրերուն, Ճ. Ռոպերթսընը կը գրէ. «Պարաք Օպաման, որ

օրէնսգէտ սնտարական մըն է, եւ բաւականաչափ սօսուի հետեւած է եղելութիւններուն, որպէսզի կարենար «Յեղասպանութեան» մասին խօսիլ ընտրապայքարի օրերուն, սակայն, ժխտեց զայն, երբ նախագահ ընտրուեցաւ եւ սկսաւ գործածել «Մեծ Եղեռն» եզրը, բացատրելու համար «20-րդ դարու ամենաբիրտ վայրագութիւնները»: Եւ աստրալիացի պատմաբանը կը ճշդէ շատ իրաւամբ. «Մեծ Եղեռն»ը կը նշանակէ մեծ ողբերգութիւնը Վայոց, սակայն ան չի նշանակեր «Յեղասպանութիւն»:

Եւ Ճեֆրի Ռոպերթսընը կու գայ եւ կը հասնի կարեւոր հարցի մը: Թրքական կառավարութեան այն պնդումը, թէ Յեղասպանութեան հարցը պատմաբանները պէտք է վճռեն՝ բան մը, որուն կը ձայնակցին նաեւ Յեղասպանութիւնը ժխտող օտար պատմաբանները: Ասիկա թրքական խորամանկ ծուղակ մըն է, որուն մէջ ինկան նաեւ կարգ մը հայ անձնատրութիւններ: Յեղասպանութեան հարցը ո՞ր պատմաբանները պէտք է վճռեն... Վայ եւ թորք պատմաբաններու միացեալ յանձնախումբ մը, ինչպէս որ կը թելադրէ թրքական կառավարութիւնը, թէ՛ Յեղասպանութիւնը ժխտող նաեւ հաստատող միջազգային պատմաբաններու յանձնախումբ մը...: Երբ երկու խումբերէն եւ ոչ մին պիտի զիջի միասին, եւ հետեւաբար անոնց վիճարանութիւնները պիտի ըլլան անվերջանալի եւ ապարդիւն ու անուշ եւ թրքական կառավարութիւնը պիտի շարունակէ անվարան իր ժխտողական քաղաքականութիւնը:

Եւ Ճեֆրի Ռոպերթսընը իրաւամբ կը ժխտէ պատմաբաններուն ձեռնհասութիւնն ու իրաւաստութիւնը՝ վճռելու համար Յեղասպանութեան հարցը, եւ կը գրէ. «Վարցին անտրամաբանական բնոյթը եզրակացութիւնն է, թէ «թողունք պատմաբաններուն», մինչ այդ «պատմաբանները անհամաձայն են» այն առնչութեամբ, թէ կոտորածները արդեօք Յեղասպանութիւն են: Պատմաբանները որքան որ ալ ականատր ըլլան անոնք, ձեռնհասութիւնը չունին պատասխան տալու օրինական այս հարցին: Յեղասպանութիւնը ժխտողներուն պատասխանը սխալ է: Ըստ օրինի, այնպէս ստածելով թէ գրատր փաստ կը պահանջէ Յեղասպանութիւնը Կեդրոնական Կառավարութենէն: Բնաջնջելու համար ցեղի մը կամ կրօնական խմբատրման մը անդամները, այդ միշտ ալ նպատակ մը եղած պիտի ըլլայ սպաննելու իրաքանչիւրը այդ խմբատրումէն կամ նպատակը ըլլայ ստեղծելու այնպիսի պայմաններ, որոնց մէջ մահը անխուսափելի է»:

Այնուհետեւ անցնելով զոհերուն թուաքանակի հարցին աստրալիացի պատմաբանը կը գրէ. «Թրքական կառավարութիւնը հայ մեռելներուն թիւը կը հասցնէ առաւելագոյնը 600,000 անձի, սակայն, ինչպէս որ ինքն ալ կ'ընդունի, անոնք գրեթէ բոլորն ալ քաղաքացիներ էին՝

կիներ, երեխաներ, ծերունիներ, այնպես որ գոհերուն թուաքանակը ոչ մէկ կարեւորութիւն ունի: Զարմանալիին այն է, որ պաշտօնատարները հանդիսատարապէս կ'ընդունին թէ սպաննած են միայն 600.000 հոգի, երբ նոյն այդ անձերը կը պնդեն թէ երկրին մէջ կային միայն մէկ միլիոն 100.000 հայ, ուրեմն անոնք կ'ընդունին թէ աւելի քան կէսը հայ ցեղին սպաննած են»:

Ա. ԳԼՈՒԽ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

Ճեֆրի Ռուպերթըն կը թուէ այն մարմիններն ու անձնատրուքները, որոնք ճանչցած են Հայոց Ցեղասպանութիւնը. «Ցեղասպանագետներն ու Միջազգային Օրէնքի սասնագետները առաւել պատմաբաններուն մեծամասնութիւնը եւ քսան ազգային Խորհրդարաններ, Միացեալ Նահանգներէն 43 նահանգներ, Հայոց վիճակուած ձակատագիրը կ'որակեն Ցեղասպանութիւն»:

Եւ Ցեղասպանութիւնը ժխտող Արեւմտեան երկու գլխատր պետութիւններուն Մեծն Բրիտանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներուն կառավարութիւնները կը մերժեն ճանչնալ Ցեղասպանութիւնը եւ կը ժխտեն զայն. «ԱՄՆ-ի վերջին նախագահները մերժեցին այս եզրը, արժէքատրում մը՝ զոր կը բաժնեն Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնները, որոնք մինչեւ 2010 թուականը, 1915 թուականի դէպքերը պաշտօնապէս նկատեցին ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ «Ողբերգութիւն մը»: Ապա հայաստր պատմաբանը կը մշջերէ Մեծն Բրիտանիոյ Լորտերու Ժողովին արձանագրութիւնը. «Փաստերը ցոյց կու տան, թէ Օսմանեան կառավարութիւնը որոշապէս որոշում տուած էր բնաջնջելու իրեն ենթակայ հայերը»: Սակայն Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնները չեն ճանչցած 1915 եւ 1916 թուականներու դէպքերը որպէս «Ցեղասպանութիւն»:

Հակառակ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին Արեւմտեան Մեծ տէրութիւններուն հայ ժողովուրդին շայլած առատ եւ մեծ խոստումներուն, պարզապէս որպէսզի հայ ժողովուրդին զաակները իրենց հասար թնդանօթի միս ծառայէին, դաւաճանեցին հայ ժողովուրդին զայն յանձնելով թրքական կառավարութեան ողորմածութեան: Սակայն Արեւմտեանի այդ մեծ տէրութիւններուն այդ ընթացքին պատճառը այն չէր թէ անոնք կ'ատէին հայ ժողովուրդը, այլ պարզապէս որովհետեւ իրենց շահերը չէին հասնապատասխաներ հայ ժողովուրդի շահերուն, եւ այդ կացութիւնը կը տեւէ մինչեւ այսօր: Հայ քաղաքական միտքը չ'ըմբռներ այս իրողութիւնը եւ տակալին կը յամառի իր այդ կեցոածքին վրայ մնալ, անոնցմէ մտրալով իր պաշտպանութիւնը:

Հայ ժողովուրդին միակ անկեղծ բարե-

կամն էր եւ է մինչեւ այսօր միայն Ռուսաստանը, ոչ թէ հայ ժողովուրդին սեւ աչքերուն հասար, այլ պարզապէս որովհետեւ իր շահերը կը հասնապատասխանեն հայ ժողովուրդին շահերուն: Այս առումով հայ ժողովուրդին թշնամիները, առաջին հերթին, Արեւմտեան Մեծ Տէրութիւններն են, որոնք անցեալին թէ ներկայիս, ամէն սպանալիքով, արգելք կը հանդիսանան, որ Ռուսաստանը իջնէ դէպի տար ջուրերը, Միջերկրականը եւ իր էջքին ընթացքին ազատագրէ Արեւմտահայաստանը:

Այստեղ խօսքը տանք Ճ. Ռուպերթընին. «Մերի դաշնագիրը, մարմնացումը Անտանտի (Արեւմտեան Մեծ Տէրութիւնները) խոստումին, թէ պիտի պատժէ «Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ գործուած ոճիրները», զոհուեցաւ գործարարական շահերուն, որպէսզի մենաշնորհներ ձեռք բերեն եւ հակապոլշեիկեան պայքարին (նկատի ունենալով Թուրքիոյ աշակցութիւնը անոր) Լոզանի դաշնագրով սրբագործուած, դաշնագիր, որ լքեց ամէն ակնարկութիւն հայոց կոտորածներուն մասին (Արդարեւ, հայերու վերաբերեալ ոչ մէկ ակնարկութիւն): Ասիկա զանգուածային դաւաճանութիւն էր եղած բոլոր խոստումներուն, պատերազմի ընթացքին եւ անկէ ետք, Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի կողմէ»:

Իսկ անդրադառնալով Լոզանի դաշնագրին ատտրալիացի պատմաբանը կը գրէ. «Լոզանի դաշնագիրը օրինաւոր քօղ մը տարածեց 1915 թուականի ուճագործութիւններուն վրայ եւ հայերուն թողոց որպէս վատազոյն կորսնցնողները Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին»: Ապա, ակնարկելով օտար թէ հայ մարմիններուն, ան կը գրէ. «Ներողամիտ աչքով կը նայիմ ամերիկացի միսիոնարներուն միասնութեան եւ օտար թղթակիցներուն սարսափին վրայ, ինչ կը վերաբերի «սիստրի թուրքին», անտեղի յոխորտանքին հայ յեղափոխականներուն, ինչպիսիք են դաշնակները, երբ անոնք կ'երեակայեն թէ ժողովուրդը ապստամբութեան կ'առաջնորդեն»:

Բ. ԳԼՈՒԽ - ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ - ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ

Համիտեան ջարդերուն անդրադառնալով Ճեֆրի Ռուպերթըն կը վկայակոչէ բրիտանացի փոխ-հիւպատոս Շիվլինը, որ կը յիշատակէ. «Հայերը բացարձակապէս կ'որսացուէին վայրի զազաններու նման, սպաննելով ուր որ հանդիպէին... Ես հասնուած կ'ըսեմ, թէ նպատակը զանոնք բնաջնջել էր, յստակ ու մէկին»: Ճեֆրի Ռուպերթըն կը շարունակէ. «Ցեղային եւ կրօնական ատելութեամբ բռնութիւնը վերջ չգտաւ: Կառավարութիւնը վախնալով օտար միջամտութիւններէ, զսպեց իր զօրքերը, երբ

դաժան մանրամասնությունները լայնօրէն տարածեցան Արեւմտաքի, մասնաւորաբար ԱՄՆ-ի մէջ, ուր «Նիւ Եորք Թայմզ»ը զանոնք կը բնորոշէր ճիշդ այն բառերով, որոնցմով այսօր կը բնորոշուի Նացիական Յեղասպանութիւնը՝ «Այլ մէկ ողջակիզումը հայերուն»:

Եւ աստրալիացի իրաւաբան-պատմաբան Ճեֆրի Ռոպերթսըն կը շարունակէ. «Օսմանեան կայսրութիւնը խուսափելու համար արտաքին միջատուութենէ, Պերլինի Դաշնագրին 61-րդ Յօդուածին իր կողմէ բռնաբարումին համար, այժմ սկսաւ ժխտել սպանութիւնները, թէ անոնք տեղական եւ կղզիացած զինուորական գործողութիւններ էին՝ զսպելու համար հայկական ահաբեկչական խմբակներու ընթոստութիւնը (Պանք Օթոմանի գրաւումը դաշնակներուն կողմէ, լայնօրէն օգտագործուեցան այս առնչութեամբ): Դիտորդները (ներառեալ կարգ մը բրիտանացի հիւպատոսներ) ժխտեցին այս մեկնաբանութիւնները եւ յատուկ շրջաններու ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուաւ թէ հայութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը հաւատարիմ եւ խաղաղ մնացած էր»:

Այնուհետեւ, անցնելով Երիտթուրքերուն յայտնութեան, Ճ. Ռոպերթսըն կը գրէ. «Արդարեւ, այն ինչ որ կատարուեցաւ, տեղի պիտի չունենար Յեղասպանութեան նախորդող տարիներուն, եթէ այս ատելութիւնը ցորրքէր ծայրայեղ ազգայնական կառավարութիւն մը, «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» Կոմիտէն, որ յառաջդիմական եւ ազգայնական ըլլալ կը ձեռացնէր, այսինքն Երիտթուրքերը, որոնց բարեփոխումներու ջանասիրութենէ հմայուած, անոնց պիտի միանար ընդատակեայ Դաշնակ կուսակցութիւնը, այն յոյսով որ Սուլթանին գահընկեցութիւնը վերջ պիտի տար հայերուն տառապանքներուն»:

«ԹԻՐԱՅՈՒՄ» ենթագլուխին տակ աստրալիացի պատմաբանը կը գրէ. «Սուլթանը մնաց բացարձակ տիրակալը մինչեւ 1908 թուականը, երբ կարճատեւ շրջանի մը համար զինք ստիպեցին Սահմանադրական միապետ մը ըլլալ եւ ապա արտրեցին: Իր դէմ դուրս եկած քաղաքական ամենաուժեղ տարրը իր գահակալութեան վերջին շրջանին, Երիտթուրքերուն (Իթթիհատականներուն) շարժումն էր, որ գործունէութեան սկսաւ իբրեւ յառաջդիմական ընդատակեայ կուսակցութիւն մը, որ բաւականաչափ յեղափոխական էր գործակցելու համար դաշնակներուն հետ, թէւ ան երբեք հայ ժողովուրդին թուրքին հետ հաւասարութիւնը չընդունեց»:

Այնուհետեւ Ճ. Ռոպերթսըն կը շարունակէ Իթթիհատականներուն՝ հայ ժողովուրդին դէմ ցուցաբերած ատելութեան առնչութեամբ. «Նայ ժողովուրդին դէմ Իթթիհատի ատելութիւնը կը հրահրէր անոնց օտար միջատութեան ձգտումը, որուն վրայ կու գար աւելնալ ժողովրդային անհանդուրժողութիւն մը, անոր հարստութեան եւ

իբրեւ առեւտրական եւ լուսայափոխ՝ անոնց արձանագրած յաջողութիւններուն հետեւանքով: Այս ընթացքը սկսաւ պաշտօնապէս տարածուիլ, թէ հայերը մաս կազմէր են «թուրք» ազգին»:

Իթթիհատի թրքացման քաղաքականութեան մեկնաբանութիւնը առաւել եւս ընդլայնելով հայասէր պատմաբանը կը գրէ. «Լեզուի եւ մշակոյթի «թրքացման» ծրագիր մը կազմուեցաւ, որով կը մերժուէր հայկական կազմակերպութիւններուն գոյութիւնը: Օրուան բացայայտ կարգախօսն էր «Թուրքիան թուրքերուն համար» պայքարը: Անոնց՝ Երիտթուրքերուն համար «Օսման»ը բացայայտօրէն կը նշանակէր «թուրք» եւ իրենց այժմու «Օսմանացման» քաղաքականութիւնը կը մերժէր ոչ-թուրք տարրերուն գոյութիւնը թրքական օճախին մէջ»:

(Շարունակելի)

Սիւնի, Փետրուար 2015

Վ Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԼՈՐՏ ՊՐԱՅՍ

Դերկուն (Viscount) Բրիտանիոյ
Լորտերու Տան Անդամ

Ստորադասները իրենց ձեռքը դրուած չարիքի իշխանութենէն անբարոյ դարձած էին: Իրենց պետերուն կողմէ գրգռուած՝ անոնք տարիներէ ի վեր իրենց պաշտպանութեան յանձնուած հայերուն դէմ ամէն չարիք գործեցին: Ընդհանուր դժբախտութիւնը, խոշորագոյն համեմատութեամբ, ժանտարմըրին չէր եւ չէր կրնար անկախ մարմին մը ըլլալ: Իրենց ընթացքին պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ տեղական իշխանութեանց, կեդրոնական կառավարութեան եւ կամ երկուքին ալ վրայ:

“The treatment of the Armenians in the Ottoman Empire”, London, 1916

ՆԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՆՅԵԱԼԻ ԷՋԵՐԷՆ

ՎԱՆԻ ՆԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Գորգէն Բարսեղեան

Բ. Ընծայարան

Վան, Այգեստանի պաշտպանության դիրքերը

Վանի հերոսամարտը սկսաւ 1915 թ. Ապրիլին: Գլխատր ամրոցը դարձաւ հայկական Այգեստան թաղամասը, որ փռուած էր Արարատեան թագաւորութեան միջնաբերդի ստորոտին: Բնականաբար Այգեստանէն պիտի սկսէր, որովհետեւ՝ ա.- Այգեստանը երբէք նախապէս պարտութիւն չէր կրած թուրքերու դէմ սղուած պայքարին դէմ: Բ.- Այգեստանը գերազանցապէս բաղկացած էր հայաբնակչութենէ, բացառութիւն կը կազմէին Անգլիական հիպատոսարանն ու Նամուտաղայի զօրանոցի պահպանութեան ջոկատները: Գ.- Այգեստանի ռազմաճակատին դիրքերը «աւանդական» էին: Նայերը բազմիցս այդ դիրքերէն կռուած էին թշնամիներու դէմ եւ ժամանակ չէր պահանջուեր պաշտպանական դիրքեր ընտրելու համար: (1)

Վանի հերոսամարտի նախօրէին կռուավարիչ էր նշանակուած հայատեաց ճեւտէֆ փաշան: Անոր գլխատր առաքելութիւնն էր ոչնչացնել հայերը: Ա-Դոն ճեւտէֆի մասին կը գրէ. «Ան վարպետ էր չարագործութիւններու, դաւադրական ծրագիրներու եւ միեւնոյն ատեն կեղծելու, խաբէլու արհեստին մէջ»: Ան մէկ կողմէ հայ ղեկավարները կը վստահեցնէր թէ Օսմանեան իշխանութիւնները որեւէ չարամիտ դիտաւորութիւն չունէին հայերու հանդէպ, իսկ միւս կողմէն քաղաք կը բերէր ռազմական ուժ, դաւադրութիւններ կը նիւթէր եւ սպանութիւններ կը կազմակերպէր: Ահա եւ այս սարսափագրու

չարդերը մղեցին հայերը, որպէսզի վերջիններս դիմեն զինեալ ինքնապաշտպանութեան:

Նետեաբար, չենք կրնար հասնաձայնիլ Դոկտ. Վահագն Տատրեանի հետեւեալ ստորի հետ. «Ինքնապաշտպանութեան դրուագը արդարացիօրէն ապստամբութեան հանգամանք ստացաւ, որովհետեւ ինքնապաշտպանութիւնը երբէք ապստամբութիւն չի կրնար ըլլալ: Եւ ան, որ ինքնապաշտպանութեան կոիւն մէջ հատըրը յաղթեցին, չփոխեց անոր բնոյթը, այլ մնաց ինքնապաշտպանական յաջող կոիւ, որ ժողովուրդի այդ հատուածը փրկեց բնաջնջումէ»: (2)

Ճեւտէֆը հրաման արձակեց որ 18-45 տարեկան տղամարդիկ պարտաւոր են անմիջապէս ներկայանալ զօրահաւաքի: Ապրիլ 1-ին տեղի կ'ունենայ ժողով մը, բոլոր հայ կուսակցութիւններու առաջնորդներու եւ ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ, ուր կը պարտադրուէր հասնաձայնի վալիի պահանջներուն: Սակայն քաղաքի երիտասարդութիւնը ընդվզեցաւ եւ պահանջեց անյապաղ ձեռնամուկ ըլլալ ինքնապաշտպանութեան: Անոնք կ'ըսէին. «Միեւնոյն է, պիտի մեռնինք, ինչպէս մեռան մեզմէ առաջանները, մեզ անզէն ղրկէր են, ասիկա ինքնին կը բացայայտ ճեւտէֆի ստադրութիւնը: Ուրեմն թող տուէք զէնք ի ձեռին մեռնինք պատուաւոր կերպով մեր ժողովուրդի համար»: (3)

Ապրիլ 5-ին տեղեւորեցաւ Վասպուրականի Նայ Ինքնապաշտպանութեան զինուորական մարմինը: Այդ բարձրագոյն մարմնի մէջ ստան Արմենակ Եկարեանը, Գրիգոր Պողարեցիին եւ Կայծակ Առաքելը, մինչեւ Ապրիլի 10-ը ձեւորուեցան նաեւ օժանդակ եւ տնտեսական խնդիրներու լուծման մարմինները, զէնքերու հաւաքագրման խումբեր, տեղեկատու դիւան, զինաբաշխ մարմին, հաշուարան խումբ, կանանց միութիւն, ոստիկանական վարչութիւն, քաղաքապետարան եւ դատարան: Այսինքն ստեղծուեցաւ պետութիւն եւ կարծու եւ Վանում ստեղծուած մարմինները նախատիպը եղան 1918 Մայիս 28-ի Նայաստանի Առաջին Նանրապետութեան ստեղծման համար:

Ապրիլ 6-ին թուրքերը կը բռնեն Շուշանանց գիւղէն քաղաք ստած մի քանի հայ կանանց. երկու հայ մարտիկներ տեսնելով թէ թուրքերը կ'ուզեն բռնաբարել, ատրճանակներով դուրս կը ցատկին, որպէսզի պաշտպանեն հայուհիներու պատիւը, բայց ճիշդ այդ պահուն կը սպաննուին հայ քաջորդիները: Գերմանացի միսիոնարուհի Սպերին նամակ կը ղրկէ թուրք հրամանատարին եւ կ'ըսէ որ թուրքերը սկսած են կոխը եւ որ ինք

անձամբ տեսած է կոհը իր աչքով եւ կը պահանջէ որ դադրեցնեն կոհը: Անա այսպէս սկսաւ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը:

Մարտերը սլսան Այգեստանի մէջ: Հայերը ունին 1053 զինեալ եւ 73 դիրք: Մարտական ուղին բաղկացած էր հինգ գօտիներէ: Առաջին գօտիի հրամանատարն էր Նալբանդեանը: Իր գօտին ունէր թսան դիրք, 209 զինուոր, 127 հրացան, 109 մաուզեր, 26,039 փամփուշտ: Երկրորդ գօտիի հրամանատարն էր Ռ. Խաչատրեանը, ունէր 14 դիրք, 252 զինուոր, 123 հրացան, 128 մաուզեր 28,536 փամփուշտ: Երրորդի հրամանատարն էր Ն. Մանուկեանը, ունէր տասը դիրք, 114 զինուոր, 40 հրացան, 55 մաուզեր, 10,012 փամփուշտ: Չորրորդի հրամանատարն էր Մ. Էյնաթանեանը, ունէր 13 դիրք, 215 զինուոր, 89 հրացան, 119 մաուզեր, 25,117 փամփուշտ: Հինգերորդի հրամանատարն էր Ժամհարեանը, ունէր 16 դիրք, 263 զինուոր, 106 հրացան, 138 մաուզեր եւ 2422 փամփուշտ:

Հայկական այս փոքրաթիւ զօրքերու դէմ ճետեղջը ունէր 6000 կանոնաւոր զօրք, 12 լեռնային ծանր թրդանօթ, տասնեակ հազարաւոր թուրք եւ քիւրտ ամբոխ: Ան Ապրիլ 7-ի գիշերը կրակեց միլիոն փամփուշտ, մինչդեռ հայերն ունին հրացանի 74,824 եւ մաուզերի 39,089 փամփուշտ: Հայերը կը կռուին անձնփոքաբար: Այս առթիւ Տոքթ. Աշըրը կը գրէր. «Վանի հայերու վարքագիծը պատիւ կը բերէր ցանկացած ժողովուրդի, իսկ այն ինչ ըրին թուրքերը, կը վայելէ քինախնդիր վախկոտներուն: Հայերը կը ցուցաբերէին նաեւ անձնական հերոսութեան փայլուն օրինակներ: Ինը հոգիսնց խումբ մը ութ օր շարունակ ետ մղեց թշնամիին մեծաթիւ ուժերուն կատաղի գրոհները»:

Վան, Բաղաքամէջ

Այգեստանէն բացի ինքնապաշտպանութեան դիմեց նաեւ Բաղաքամէջը: Այստեղ յամառ մարտեր տեղի ունեցան Ապրիլ 10-էն մինչեւ Ապրիլ 20-ը: Ինչպէս Այգեստանի, այդպէս ալ Բաղաքամէջի մէջ կը ստեղծուի Զինուորական Մարմին, զոր կը զվատորէր Շուշանեան

վարժարանի տեսուչ Հայկակ Կոստանեանը, Եզնիկ Վարդապետը եւ ուրիշներ: Զինուորական Մարմինը մինչեւ մարտերու սկսիլը Եզնիկ Վարդապետը կը դրկեն ճետեղջի մօտ բանակցութիւններու հասար, բայց վարդապետը վերադառնալով իրեններուն թով, կը յորդորէ պատերազմիլ:

Բաղաքամէջի հայերը ունին 80 մաուզեր՝ 200-ական փամփուշտով, 84 հրացան՝ 150-200-ական փամփուշտով: Հոս պաշտպանական գիծը բաժնուած էր չորս գօտիներու: Ճետեղջը Գերմանիայէն հրաւիրած էր զինուորական մասնագետ մը, բայց ան ոչինչ կրցաւ ընել՝ աւելցնելով. «Ես չէի սպասէր այսպիսի դիմադրութեան»: Թուրքերը հիմնականին մէջ կը սպաննէին կիները, ծերերը եւ երախաները, իսկ Տոքթ. Աշըրը կը վկայէ որ հայերուն արգիլուած էր ոգելից խմիչք օգտագործել եւ կրակել մահմետական կանանց ու երախաներու վրայ:

Կը կռուէին տղամարդիկ, բայց իրենց անձնագոհութեամբ աչքի ինկան նաեւ կիներ ու աղջիկներ: Վերջիններէս 19-ամեայ Իսկուհին (Սեւո) պարգեատրուեցաւ Պատուոյ Խաչ չքանշանով: Աչքի զարկին նաեւ 12-ամեայ Սրբուհին եւ 59-ամեայ Ասմարը, Սախոյեանց Նանօն, Աշիւնը (Ազգային Մայրիկը), Աղանի Կարապետեանը: Անոնք եւ հետախոյզ էին եւ կապաւոր, եւ մատակարար եւ հացթուփ, նաեւ կար ու ձեւ ընող: Բաջաբար կը կռուէին նաեւ երախաները: Օրինակ, պատանի Կիրակոս Կիրակոսեանը անցաւ թշնամիին դիրքերը, սպաննեց թուրքեր եւ անոնց գէները խլելով ետ եկաւ իր դիրքերը: Այդ խիզախ պատանին պարգեատրուեցաւ Պատուոյ Խաչով: Բազմաթիւ դէպքեր կան, երբ երախաները կը հաւաքէին նաեւ չպայթած ռումբերը, կը վնասագործէին եւ կը փոխանցէին զինագործներուն:

Պայքարի ելան անկախ տարիքի ու սեռի հայերը: Փանոս Թելեմեզեանը հետազային պիտի վկայէր. «Վանի հայութիւնը համոզուեց, որ թուրքական կառավարութիւնը վճռել է ամբողջովին բնաջնջել մեր ցեղը: Ուրեմն կռուելն անխուսափելի դարձաւ: ...Ներոսամարտը այս կամ այն կուսակցութեանը վերագրելը հիմնովին թիրխմացութիւն է. ամէնքն իրենց բաժին աշխատանքը ունեցան, ու ուսի կռուեցին»:

Կեներալ Նազարբեգեանը ծանօթանալով ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւններուն՝ ըսաւ. «Ես հպարտ եմ, որ Հայ եմ»:

Ապրիլ 27-էն մինչեւ Մայիս 3-ը սաստկացան հրաձգութիւնները, սակայն հայերը հակահարուած տուին թուրքական զօրքերուն եւ դուրս բռնեցին Վանէն: Բաղաքը ազատագրուեցաւ: Մայիսի 3-ը ազատութեան օր էր, իսկ ճետեղջը կրցած էր փախուտ տալ: Մայիս 4-ին Այգեստանի եւ Բաղաքամէջի հայերը միացան իրարու: Ինչպէս Երկանեանը կը գրէ. «Մեր զինուորին

TESTIMONIES - ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

արի ու անասան դիմադրությունը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տուաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած ու կը հոսի տակափն ազատութեան ու կռուի արհմը»:

Սահակ Ջանգոյեանը բարձրացաւ Վանի պարիսպներու վրայ, դուրս նետեց օսմանեան դրօշակը, եւ տեղը ամրացուց հայկականը: Մայիս 5-ի երեկոյեան քաղաք ստան հայ կամաւորները: Մայիսի 6-ին ռուսական զօրքը ստու Վան, Վանը ցնծութեան մէջ էր: Մայիսի 7-ին Նիկոլայեի ներկայացմամբ ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը Արամ Մանուկեանին ճանչցաւ որպէս Վանի ժամանակաւոր նահանգապետ:

Կարճ ժամանակէ վերջ Արամ Մանուկեան կրցաւ վերականգնել քաղաքն ու նահանգը: Ան քանի սըլ օրէն կրցաւ ձեւատրել քաղաքական մարմին սըլ, որ եղաւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ առաջին կառավարման համակարգը, այսինքն, ըստ իս, ստեղծուեցաւ քաղաք-պետութիւն, եւ կը կարծես որ Վանի մէջ ձեւատրուած այս մարմինները նախատիպը եղան 1918 թ. Մայիսի 28-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան ստեղծհամար: Ստեղծուեցաւ նահանգային վարչութիւն, տնտեսական մարմին, քաղաքական վարչութիւն, կրթական տեսչութիւն, երկրագործական, առողջապահական, առետրի մարմիններ, ոստիկանութիւն, դատարան, ձեւատրուեցաւ նաեւ 14 գաւառներու ղեկավարութիւն, նշանակումներ եղան՝ բոլորը հայեր էին: Սակայն ցաօք սրտի ասիկա երկար չտեւեց: Յուլիսի 18-ին ռուսական հրամանատարութիւնը հայերուն տեղեակ պահեց որ իրենք կը նահանջեն. կրկին յուսահատութիւն, կրկին անգամ կը հարուածէին բարեկամները: Ե՞րբ պէտք է հասկնանք որ հայը բարեկամ չունի: Կրկին գաղթ, կրկին տանջանք: 150 հազար հայեր գաղթեցին, որոնցմէ միան տեղ հասաւ 100.000-ը: Յուլիսի 19-ին հայերը կը փորձեն անցնիլ Բերկրիի կիրճը ու ձիշոյ այդ պահուն կը սկսի թշնամիին կողմէ հրաձգութիւն, ժողովորդը կը մատնուի խուճափ, բայց այդ պահուն կը հասնին քաջարի Դանիէլ Վարդապետ Ջանգոյեանի եւ Յովհաննէս Վարդապետ Յուսեանի զինուած խումբերը, սակայն 12.000 հայեր կը կոտորուին:

Վանեցիներուն յաղթանակը առաջին հերթին ձիշոյ կազմակերպման արդիւնք էր: Հայերը բնաջնջելու նպատակադրուած թշնամիին հետ միայն մէկ յարաբերութիւն էր արդիւնաւէտ՝ կռուիլ ոչ թէ յանուն կեանքի այլ յանուն մահուան: Այսինքն, անոնք կը կռուէին ոչ թէ ապրելու, այլ թշնամիէն ստորաբար չնեռնելու համար:

“...The Armenian Genocide represents the first major genocide of the murderous twentieth century in which the awesome power of state machinery was applied for systematic killing (one Israeli scholar has since characterized the Armenian Genocide as “a dress rehearsal for the Holocaust”); moreover, the Armenian Genocide has succeeded in recent years in generating a considerable body of scholarship second only to scholarship on the Holocaust” (p. LXIX). Charny, Israel W. Editor’s Introduction. In: Charny, Israel W. (Ed.) Encyclopedia of Genocide

ՎԱՆԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԿՈՂԸ ՄԱՐՏՆՉՈՂՆԵՐՈՒՆ

Ռեզոլուցիոն ընկերներ,

Պճտիկ յաշոդութիւն սըլ թող չի հեռացնէ զձեզ խոհեմութենէ. ամէն բանի վերջն է գովելի: Մեր թշնամին ուժով է եւ խորամանկ: Ձեր անվեհերութեան միացուցէք զգուշութիւն եւ խոհեմութիւն: Մի՛ հայհոյէք թշնամիի կրօնքին, ատիկա անվայել է մեզի համար: Եղէք ճշդապահ եւ մեզի դրկած ձեր տեղեկութիւնները զերծ ըլլան չափազանցութիւններէ: Եղէք կարգապահ:

(1) Ա-Դոն, «Տակական Հարցը եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն», Բ. Հտ., էջ 35:
(2) Ա-Դոն, նշուած աշխատութիւնը, էջ 147:
(3) Նոյն տեղը, էջ 43:

ՎԱԿԵՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆԻԹԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1912-1914 թթ. Տիթթե Վիպերկի կողմէ մշակուեցաւ բարենորոգութեանց յատուկ թղթածրար սը, որ կը միտէր Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի երկու նահանգներու (Էրզրում եւ Վան) մէջ ստտող վեց սարգերը (վիպալթ) ղնել Երոպացի քննիչներու հսկողութեան տակ, որպէսզի ի ստոյղ հետեւէին հայկական բարենորոգութեանց գործադրութեան: Թղթածրարը մշակուելէ ետք օրինականացաւ 1914 թ. Փետրուար 8-ին եւ երկու դիտորդները պատրաստուեցան գործի անցնիլ: Սակայն քանի սը ամիս ետք այդ օրէնքը կեանքի չկոչուեցաւ, երբ Օսմանեան Թուրքիան ստաւ Ա. Հասնաշխարհային Պատերազմի մէջ:

Այս կապակցութեամբ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը ոչ միայն իր ամբողջական գորակցութիւնը ցուցաբերեց, այլեւ տուաւ անհրաժեշտ յանձնարարութիւններ իր գերիշխանութեան տակ գտնտող Առաջնորդութիւններուն: Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ ուղղութեամբ խորհրդակցահաբար դրկուած տոյն շրջաբերականը, որ կը գտնտի Երուսաղէմի Պատրիարքարանի տրամադրութեան տակ:

ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՐ

(Միայն Առաջնորդներուն յատուկ)

Կ. Պոլիս, 17 Փետրուար 1914

Մօտ տարի եւ կէս առաջ հայկական դժբաղդ դատը վերաբացուեցաւ Բեռլինի Վեհաժողովին մասնակցող վեց մեծ պետութեանց կողմէ:

Մեր աղերսներուն վրայ Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեցաւ ստանձնել իր թշուառ հօտին պաշտպանութիւնը եւ իր կողմէ պաշտօն յանձնեց Վեսմ. Պօղոս Փաշա Նուպարին, որ Հայկական Պատուիրակութեան սը գլխուն կանգնելով ամենամեծ եռանդով եւ ձեռնհասութեամբ յաղթեց շատ սը խոչընդոտներու եւ քաղաքական ներկայ ոչ այնքան նպաստատր վայրկեաններուն մէջ իսկ, կրցաւ արդիւնքի սը հասցնել, որ շատ աւելի նպաստատր պիտի ըլլար, եթէ քոնկեր միջ-Բալկանեան երկրորդ պատերազմը:

Ազգային Պատրիարքարանս - իր հանգամանքները ներածին չսփով - միշտ համերաշխ եւ խորախորհուրդ Ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսի եւ Վեսմ. Պօղոս Նուպար Փաշայի հետ, իր կարեւոր դերը ունեցաւ Հայկական Դատի ներկայ յաջողութեան մէջ, որ աւելորդ կը գտնանք բացատ-

րել: Սակայն անհրաժեշտ կը համարինք այժմէն բնորոշել եւ գնահատել ձեռք բերուած յաջողութիւնը, ըստ այնմ արդիւնատրելու համար զայն:

Մեծ Պետութիւնները իրենց կողմէ Հայկական Հարցի վերջին շրջաններուն, Գերսմանիոյ եւ Ռուսիոյ յանձնեցին հետապնդումը մեր դատին:

Գերսմանիան Ռուսիոյ հետ համաձայնելու համար կարգ սը սրբագրութիւններ սնցուց ծրագրին մէջ՝

ա.- փրկելու համար Օսմանեան կայսրութեան փրեսթիժը, եւ

բ.- առանց նիւթական ճնշման եւ դժուարութեանց ընդունելի ընելու համար զայն:

Այսպէս կրցան միանալ Երոպական երկու հակառակորդ խմբակցութեան տեսակէտները, որոնք մինչեւ այսօր համախորհուրդ վարեցին բանակցութիւնները Բարձրագոյն Դրան հետ եւ եզրակացութեան սը բերին:

Այսօր հաստատուն կերպով երաշխատուած են այն կէտերը, որ կը ներփակենք: Անոր հաստատման Կայսերական իրատէն պիտի հրատարակուի եւ պաշտօնապէս պիտի հաղորդուի Ընդհանուր երկու քննիչներու անուանման հետ, որ պիտի կատարուի համաձայնութեամբ Երոպական պետութեանց՝ սօտ օրէն:

Սոյն համաձայնութիւնը կը պարունակէ Հայկական բարեկարգութեանց հիմնական կէտերը միայն. անոնց մանրամասնութիւնները եւ մեր կարգ սը բաղձանքները պիտի ջանանք որ սնցուին Ընդհանուր քննիչներու իրահանգներուն մէջ, որ պիտի պատրաստուի վերջիններու անսնակցութեամբ: Հիմնական սոյն կէտերը թէլեւ մեր ազգային բոլոր իղձերուն եւ պահանջներուն ամբողջական գոհացում սը չի տար, սակայն կրնանք ըսել նաեւ թէ ան նախաբայլ սըն է, հանգրուան սը, որու միջոցին մեր հայ ժողովուրդը պիտի կարենայ ամփոփուիլ, ապահովուիլ եւ բարգաւաճիլ՝ պայմանով որ անոնք գործադրուին ուղղամտօրէն եւ ճշտօրէն:

Անցեալի դառն դասերը հարկաւ չէին կրնար լաւատես ընել շատ սը խոստումներու վերաբերմամբ, սակայն - համամիտ ըլլալով հանդերձ որ ծայրահեղ խանդավառութիւն վնասակար է - անհրաժեշտ է սակայն գիտնալ գնահատել միանգամայն ձեռք բերուած արդիւնքին դրական արժէքը ըստ այնմ զայն օգտագործելու եւ արդիւնատրելու համար: Ոչ մէկ բարենորոգում, որքան լայն եւ լոյն ըլլայ այն, արդիւնք սը չի կրնար առաջացնել, եթէ Հայ ժողովուրդի բոլոր ուժերը եւ մանաւանդ ազգային իշխանութիւնները, չգիտնան արդիւնատրել զայն իրենց յամառ աշխատութիւններովը եւ հեռատես ու խելացի գործելակերպովը: Չեռք բերուած սոյն հիմնական կէտերու արդիւնատրման տեսակէտէն ամենէն կարեւոր եւ անմիջական ձեռնարկները

հետեւեալներն են, որ յանձնելով ձեր լուրջ ուշադրութեան, կը հրաւիրենք անմիջապէս միջոցներ խորհիլ անոնց ժամ առաջ ի կատար ածման ամենախիստ խորհրդապահութեամբ:

Ա.- ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ

Հայկական բարեկարգութեան ներփակ հասնալայնագրէն պիտի տեսնէք, որ Հայերու մասնակցութիւնը, մինչեւ հիմնական մարդահամարի կատարուիլը. Վիլայէթի ժողովներուն համար (Մէճլիսի Ոստանի Վիլայէթի էնճիմէտէնի) Վան եւ Պիթլիս վիլայէթներուն մէջ պիտի գործադրուի կէս առ կէս դրութեամբ, իսկ միա բոլոր վիլայէթներուն մէջ համեմատական՝ հիմնուած մահմետականներուն համար երեսփոխանական վերջին ընտրութեանց տոմարներու, իսկ քրիստոնեաներուն՝ իրենց Առաջնորդարաններու կողմէ ներկայացուած ցանկերու վրայ:

Ասկէ կը բխի ուրեմն, որ շատով պիտի ձեռնարկուի ընդհանուր մարդահամարի՝ Երոպացի մասնագէտի սը հսկողութեան տակ, մինչ այդ, քանի որ Առաջնորդարաններու ցուցակներու վրայ պիտի որոշուի հայերու մասնակցութեան չափը, ուրեմն կ'ըսքենք անշուշտ թէ որքան մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենան լիակատար եւ ճշգրիտ ցուցակներ՝ Հայ ազգաբնակչութեան:

Արդ, անցեալ տարի թէեւ, մեր ցուցակներուն վրայ կազմած եւ դրկած էք Ձեր թեսի հայերուն թիւերը, բայց ի նկատի ունենալով ներկայիս անոր ահագին կարեւորութիւնը մեզ համար, կը յանձնարարենք ձեզ ձեռնարկել անմիջապէս սրբագրելու լրացնելու եւ մանրամասնելու վիճակագրութեան այն տախտակները, որոնք պատրաստած էինք մեր պահանջին վրայ. այդ աշխատութիւնը կատարել վերջ, բնագիրը առանձին տոմարներու մէջ կ'արձանագրէք, վաւերացնելով ձեր եւ Գաւառական Վարչութեան ստորագրութիւններով, իսկ մէկ պատճէն կը յղէք Պատրիարքարանս: Աւելորդ անգամ սը ես կը շեշտենք որ վիճակագրութիւնը շատ մանրամասն եւ ըստ կարելոյն ստույգ պիտի ըլլայ (գիտէ գիտ) փութով ի գլոխ հանուի՝ ձեռնահաս եւ բարեխիղճ յատուկ անձերու յանձնելով այդ աշխատութեան պատրաստութիւնը:

Բ.- ՆՈՂԵՐՈՒ ՀԱՐՑ

հիմերու մէջ պիտի գտնէք նաեւ յօդուած սը մեր երկրի ամենակենսական - հողային խնդրին մասին, որ պիտի լուծուի Ընդհանուր քննիչներու անմիջական հսկողութեան տակ:

Այդ առթիւ հողային հարցի մասին Ընդհանուր քննիչներուն ամբօջակական գաղափար սը տալու եւ մեր արդար պահանջները պաշտպանելու ու լիովին բաւարարութիւն ստանալու համար, պէտք է որ մեր բոլոր թեմերը պատրաստ ունենան թեսին մէջ գտնուող ամէն տեսակի եւ ձեւի հողային գրատւաններու ամենաճշգրիտ եւ մանրամասն ցուցակները՝ անհատի, ազգային հիմնարկներու, վանքերու հողերու եւ կալուածներու, ինչպէս նաեւ անոնց քանակի, տարածութեան, անոնց արժէքի, գրաւող անձերու եւ գրաւուած եղանակի մասին, սակայն ամէն կերպ պիտի ստուգեն որ չափազանցութիւններ չստանան անոնց մէջ, զի Երոպացի պարկեշտ պաշտօնեայ սը չը հանդուրժելով անոնց, մէկ աղաւաղում սը միայն բաւ է նախապաշարելու զանոնք մեր հողային արդար պահանջներուն նկատմամբ:

Գ.- ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐ

Բարենորոգման հիմնական կէտերու մէջ պիտի գտնէք նաեւ յօդուած սը, որ կ'որոշէ, ըստ կարելոյն, կէս առ կէս համեմատութիւնը ընդունելու բոլոր նահանգներու մէջ - պաշտօնեաներու եւ ապահովութեան ուժերու համար:

Այս ամենակարեւոր պայմանէն լիապէս եւ անմիջական կերպով գոնէ հնարաւորութեան սահմաններու մէջ - օգտուելու համար, այժմէն անմիջապէս պէտք է ձեռնարկել պատրաստել վիճակագրութիւն սը բոլոր հայ կամ քրիստոնեայ պաշտօնէութեան, ներփակ հարցումներուն հասնալայն, եւ օրինակ սը դրկել մեզ:

Կը փափաքէինք գիտնալ նաեւ թէ ժանտարմներու եւ փոլիսներու ներկայ անսականներով պիտի յաջողի՞ մեզի գտնել բաւարար թիւով հայ եւ քրիստոնեայ թեկնածուներ՝ ժանտարմի եւ փոլիսի պաշտօններուն համար, որպէսզի կարենանք լրացնել ընդունուած սոյն երկու գլխաւոր պայմանները, որ ինչպէս գիտէք, միակ գրաւականն են արդար Վարչութիւն սը ստեղծելու եւ ապահովելու մեր կեանքը եւ ինչքը:

Ահա այն գլխաւոր եւ անմիջական նախապատրաստական ձեռնարկները, որոնց ձեռք պիտի զարնուի ժամ առաջ խոհեմութեամբ եւ խորհրդապահութեամբ:

Հաճեցէք հաղորդել մեզ տոյն նամակը ստացած ըլլալնիդ եւ ձեր կարծիքը վերոյիշեալ առաջարկութեանց շտապօրոյթ կարգադրման մասին:

**ՊԱՏԱՄԻԱՆԵԼ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԱԲԱՐ
ՆԵՏԵՒԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐՈՒՆ**

1.- Վիլայէթիդ (նահանգներով, գազաներով եւ նահիէներով) պետական բոլոր պաշտօնեաներու ընդհանուր թիւը (իւրաքանչիւր դիւանին գատ-գատ) Վարչային, Դատական, Ոստիկանական եւ այլն:

2.- Իւրաքանչիւր դիւանին մէջ որքան հայ կամ քրիստոնէայ պաշտօնեաներ կան:

3.- Անոնց անունները, տարիքը, պաշտօնը, քանի՞ տարի պաշտօնավարած են եւ ո՞ր, անոնց ազգային եւ բարոյական կեանքը, ի՞նչ դպրոցական կրթութիւն ունին, ի՞նչ լեզուներ գիտեն, լրացուցած են երկրի օրէնքով եւ կանոններով որոշուած պայմանները (դատական պաշտօնեաները *հուզուզէն*, իսկ վարչային մեծ պաշտօնեաները *միւլքիէն* վկայուած ըլլալը) կամ որո՞նք լրացուցած են:

4.- Երկրի օրէնքներով եւ կանոններով որոշուած պայմանները լրացնող քանի՞ մահմետական պաշտօնեաներ կը գտնուին եւ ո՞ր ճիւղերու մէջ:

5.- Ցուցակագրել հայ կամ քրիստոնէայ այն անձերու անունները, որոնք թէեւ ներկայիս պետական պաշտօնեայ չեն, բայց ունին յարմարութիւններ ստանձնելու ո եւ է պաշտօն: Անոնց մասին եւս տեղեկութիւններ նշանակել համաձայն 3-րդ կէտին հարցերուն եւ անլցնելով նաեւ հետեւեալնրը - այսօր ի՞նչ պաշտօն ունին անոնք, երբ եւ իցէ պետական պաշտօնեայ եղա՞ծ են, ո՞ր եւ քանի՞ տարի, պետական ի՞նչ պաշտօն ստանձնելու յարմարութիւն ունին:

6.- Նահանգիդ մէջ ներկայիս որքա՞ն ժանտարմ կամ ոստիկան կայ: Ատոնցմէ որքա՞նը հայ կամ քրիստոնէայ են:

Կը խնդրուի պատասխանել, լուրջ եւ խոհեմ ուսումնասիրութենէ սը ետք ըստ կարելոյն փութով:

Նոյն ձեռնարկը խորհրդաբար կատարելու պատճառով յարմար դատուեցաւ ներփակ շրջաբերականները յղել միւսիայն վիլայէթի եւ նահանգներու Առաջնորդութեանց, հետեւաբար վիլայէթիդ մէջ գտնուող միա թեմերուն ուսումնասիրութիւնը ձեր հրահանգով կատարել տալէ վերջ, պէտք է ամփոփէք եւ փութով դրկէք մեզի:

**ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ
ԱՄԱՄԻԱ - ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ**

Ամասիա, 16 Յուլիս 1914

Դիւան--- Առաջնորդարան
Համար--- 368

Ամենապատիւ
Տ.Տ. Զաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Անցեալ 1913 Մայիս 31 թուակիր գրութեամբ տուած էինք թեմիս ամենազգի ընդհանուր ժողովրդեան վիճակագրական ցուցակը Պատրիարքարանիդ յանձնարարութեան համաձայն: Սակայն Ձեր Ամենապատուութեան տարուոյս Փետրուար 17-ի շրջաբերականով ըրած յանձնարարութեան համաձայն, մեր ժողովրդեան ստույգ վիճակագրութիւնն ունենալու համար, յատուկ պաշտօնեաներու միջոցաւ վերստին ցուցակագրել տուած ըլլալով տուն առ տուն եւ յականէ անուանէ ամենայն ճշգրտութեամբ, ներկայիս ներփակ կը յղենք անոր արդիւնքը վիճակին Խառն Ժողովին կողմէ հաստատուած այսօրուան թուակիր վիճակագրոյցով սը: Իսկ Ամասիոյ եւ Մարգուանի ազգայիններու թիւին այս տարի բաականաչափ պակսելուն մէկ պատճառն ալ, զինուորագրութեան պատճառաւ կարգ սը երիտասարդներու եւ ընտանիքի տէր անձերու եւս արտասահման խոյս տալն էր:

Մատչելով ի Համբոյր Ձեր Ամեն. Ս. Աջոյն մնամ խոնարհ որդի՝
Առաջնորդ Գեղրգ Ծ. Վրդ. Իբրանոսեան

ԽՆԴՐՈՑ ԱՌԱՐԿԱՅ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐԸ
1914 թ.

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 100-ՐԴ
ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ**

Հայոց Ցեղասպանության դարադարձին նուիրում բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ ձեռնարկներ տեղի ունեցան Երուսաղէմի մէջ՝ 2015 Յունարէն Մայիս երկարող ամիսներուն:

Այս առթիւ, հովանաւորութեամբ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի, կազմուած էր յատուկ յանձնախումբ՝ բաղկացած ազգային-միութենական կազմակերպութիւններու վարչականներէ:

Այսու մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան կը յանձնենք կարեւոր նշանակութիւն ունեցող հետեւեալ ձեռնարկին մէջ հանդէս եկած պատմաբաններու զեկոյցներուն ամփոփումը:

**100 Years Later:
New Perspective on the Armenian Genocide**

*Ուրբաթ, 1 Մայիս 2015, ժ. 10:00-14:30,
Երուսաղէմի Վան Լիբ Ոստանական Կեդրոն*

Ուրբաթ, Մայիս 1-ին Վան Լիբ Հաստատութեան գիտաժողովներու սրահին մէջ ցեղասպանութեան հետ առնչուող զանազան նիւթերու շուրջ ելոյթներ ունեցան հայ եւ ոչ-հայ ցեղասպանագէտներ՝ ի ներկայութեան մասնագէտներու, պատմաբաններու եւ լրագրողներու: **Տիար Գեորգ Հինդեան** ներկայներուն փոխանցեց **Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանի** ողջոյնի խօսքը, ապա **Կիրիլ Ասլանովի** (Հաստատութեան Միջերկրականեան Դրացիներ Միատրի տնօրէն) ձեռնհաս ղեկավարութեամբ գիտաժողովը ընթացաւ ծրագրուած հունով:

Երուսաղէմի Հրէական Համալսարանէն (Hebrew University) **Էլյալ Կինիօ** ներկայացուց 1912-1913 թթ. Պալկանեան պատերազմի ունեցած շրջադարձային ժխտական դերը Օսմանեան կայսրութեան ոչ-մահմետական քաղաքացիներու հանդէպ: Կայսրութեան կրած անօթալի պարտութիւնը, ըստ ան, հիմնովին փոխեց Երիտթորքերու քաղաքականութիւնը:

Ռէյնոնտ Գեորգեան (Ֆրանսա, Հայաստանի Գիտութեանց Ազգ. Կաճառ) արտայայտուեցաւ 1915-ին Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան մէջ համեմատական մօտեցման բերած նպաստին մասին: Այսպիսով, ան համեմատական մեթոտով ներկայացուց Իթթիհատի կազմակերպած ցեղասպանութեան մեքանիզմը եւ «արդարացումները» Նացի Գերմանիոյ իշխանութեան հետ:

Համիտ Պոզարլան (Ecoles des Hautes etudes en science social): Ազգութեամբ քուրտ եւ Տիարպեքիցի Փրոֆ. Հ. Պոզարլան մանրա-

մասնօրէն ներկայացուց Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.-Երիտթորք-Հիթլերի կողմէ գործադրուած ցեղասպանութիւններու միջեւ եղած նմանութիւնները, յատկապէս շեշտելով նման աղէտներու մէջ բուն առաջնորդներու «մարգարէական» ինքնայորջորջ դերակատարութիւնները: Հեղինակը իր դասախօսութեան մէջ շեշտեց թէ ինչպէս նման զանգուածային կոտորածներու պարագային ոճրագործը կամ ոճրախումբը ինքզինք զոհի տեղ դնելով կը փորձէ իր վայրագութիւնները արդարացնող հանգամանքներ ու արդարացումներ փնտռել:

Դոկտ. Անթո Պեքեր (Universite Paris Ouest-La Defence): Ռաֆայէլ Լեմքինը եւ «ցեղասպանութիւն» եզրի ստեղծման ու սահմանումին մասին ամբողջական զեկուցումով հանդէս եկաւ Ֆրանսացի Դոկտ. Ա. Պեքերը: Ան հանգամանօրէն ներկայացուց Հայկական Ցեղասպանութեան մէջ Ռ. Լեմքինի կատարած սպառնչ ուսումնասիրութիւնները, որոնց վրայ հիմնելով այս մեծ իրաւաբանը կատարեց «ցեղասպանութիւն» եզրի տարագումը եւ բնորոշումը իրաւաբանական տեսանկիւնէ դիտուած:

Փրոֆ Եաիր Աուրոն (Իսրայէլի Բաց Համալսարան, այժմ այցելու դասախօս Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանի, AUA): Դասախօսը վերլուծել է տք կրկնուող ցեղասպանութիւնները 20-րդ դարու, որոնց մէջ նաեւ Հրէական Ողջակիզման գեհնական արարքը նացիներու կողմէ, շեշտեց այն միտքը, թէ ուրպամները նախորդ ցեղասպանութիւններու, այս պարագային Հայոց Ցեղասպանութեան, առիթ տուաւ որ հետագայ ցեղապաշտ առաջնորդներ եւ կառավարութիւններ անպատճէի նկատեն իրենք զիրենք: Փրոֆ. Ե. Աուրոն դատապարտեց նաեւ Իսրայէլեան պետական այրերն ու վարչութիւնները, որոնք քաղաքական նկատառումներով կը վարանին պետականօրէն դատապարտել Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Պորիս Աճեմեան (Universite Paris Ouest-La Defence, ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարան, Փարիզ) երիտասարդ ու խոստմնալից պատմաբանը քայլ առ քայլ եւ ժամանակագրականօրէն ներկայացուց Ֆրանսայի մէջ կատարուած քննարկումները՝ նուիրում Հայկական Ցեղասպանութեան եւ յարակից հարցերու: Ան ուշադրութեան յանձնեց այն պարագան որ 2000 թուականէն առդին զգալիօրէն մեծցած է թիւը քննարկումներու եւ անոնց մասնակից պատմաբաններու եւ մասնագէտներու. ասոր լաւագոյն ապացոյցներէն մէկը ան նկատեց այն պարագան, որ վերջին տարուան ընթացքին Ֆրանսայի մէջ իրատարակուած են 68 գիրքեր այս թեմայի շուրջ:

Սթեֆըն Թրիկ (Stefan Thrig, Polonski Fellow at the Van Leer Jerusalem Institute): «Հայկական Ցեղասպանութիւնը եւ Գերմանիան. 1920-ական

թթ. Գերմանիոյ մէջ Յեղասպանութեան Բննարկումը» նիւթով լրջախոս ու պարկեշտ այս պատմաբանը ներկայացուց Բայրզերական Գերմանիոյ պատասխանատուութեան բաժինը Հայկական Յեղասպանութեան մէջ: Ան միաժամանակ անդրադարձաւ գերմանացի Լեփսիուսի եւ Արմին Վիկնէրի ձեռնարկած լուրջ քայլերուն, որով վերջիններս կը փորձին տեղեակ պահել Գերմանիոյ պետութիւնը այն ահատոր կանխաձրագրուած ջարդերու մասին, որոնք կը կատարուէին գերմանացիներու աչքի առջեւ: Դասախօսը անդրադարձաւ նաեւ այն փաստին, որ Լեփսիուս կը ջանար առաջըը առնել աղէտին, որպէսզի իր երկիրը աւելի մեծ պատասխանատուութիւն ունենայով օր մը շատ բարձր գին չվճարէ իր մեղակցութեան համար: Խօսուեցաւ նաեւ «Ռազմական անհրաժեշտութենէ բխած» հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցառումներու մասին, որոնց մտահոգութիւնը կրկին եղած է Գերմանիոյ պատասխանատուութեան խնդիրը: □

- Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Ս. Պատարագ:
- Ծաղկեպսակի զետեղում Հայոց Յեղասպանութեան Յուշարձանին:
- Յատուկ Յուշահանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանին բակին մէջ:
- Բողոքի ցոյց թուրքական դեսպանատան առջեւ:
- Յատուկ Միջեկեղեցական արարողութիւն Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ՝ մասնակցութեամբ հոգեւոր պետերու եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու:
- Համագաղութային Յուշահանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահին մէջ:

ԱՐՈՒԵՍ 1 0 0

Յանուն պատմութեան նշենք թէ Ապրիլ 23-ին եւ 24-ին, Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք Ամենապատիւ Ս. Նուրիան Արք. Մամուկեանի հովանաւորութեամբ տեղի ունեցան հետեւեալ ձեռնարկներն ու միջոցառումները:

Հինգշաբթի, 23 Ապրիլ

- Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահին մէջ առցանց դիտում Սրբադասման արարողութեան՝ Ս. Էջմիածնէն:
- Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի եւ քոյր եկեղեցիներու զանգերու գուժկանի 100 զարկ:
- Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ «Սուրբ, Սուրբ» եւ «Հայր Մեր» շարականներու կատարում Ժառանգաւոր սաներու կողմէ:
- Ջահերով երթ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի նոր Երուսաղէմի Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցին:
- Հոգեւոր եւ դասական երգերու կատարում «Շառլօթ» երգչախումբին կողմէ Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցիին մէջ:
- Ջահերով երթ Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցիէն դէպի Հայոց Յեղասպանութեան Յուշարձան եւ սմնավառութիւն:

Վիզէն Լեիէճեանի «Մահ եւ Վերածնունդ»-ի պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ Հինգշաբթի, Ապրիլ 23-ին, Ժառանգաւորաց Ընծայարանի Մեծ Սրահին մէջ, յետ Սրբացման արարողութեան դիտումին: Բացումը կատարուեցաւ ձեռամբ Լուսարարապետ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեանի, ի ներկայութեան հայ եւ օտար հասարակութեան եւ հոգեւորականներու: Ծրագրուած է տոյն աշխատանքը ցուցադրել աշխարհի տարբեր մայրաքաղաքներու մէջ, ներառեալ Ռաշինկթընի մէջ:

Մ Ա Հ Ե Ի
Վ Ե Ր Ա Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ
Գործ՝ Վիզէն Լեփեճեանի

«Մահ և Վերածնունդը» խեցեգործական ստեղծագործութիւն մըն է, որ կ'արտացոլացնէ Հայ ժողովուրդի երթը իր ծնունդէն՝ Նոյան Տապանի Արարատ լեռան վրայ կատարած էջքէն մինչեւ ներկայ օրերը: Երուասղիսահայ յայտնի արուեստագետ Վիզէն Լեփեճեանի երեք մեթրով մէկ մեթր խեցասալիկներու յղացքը կը սկսի Արարիչի հայեացքով, որուն հովանիին տակ փռուած են Հայ ժողովուրդի խորհրդանիշ Մեծ և Փոքր Մասիսները, որոնց փշերուն Հայ ազգը կերտած է իր հաւատքը՝ փառելով ճշմարիտ կրօնքին, սղած է իր հերոսական մարտերը Ասարայրի և Սարդարապատի դաշտերուն վրայ, կերտած է իր ազգային ուրոյն մշակոյթը, գիրն ու գրականութիւնը, հարուստ և ինքնատիպ ճարտարապետութիւնը:

Յատուկ խնամքով ու ազգային խորհրդանշաններով շեշտուած է հայ ժողովուրդի խաղաղասիրութիւնը, ազգային ու մարդկային արժէքներու հանդէպ իր գորգութեանը, ազատասիրութիւնը, որոնց հանդէպ թշնամին լեցուած է վառ ստեղծութեամբ՝ ընդհուպ մինչեւ իսկ աշխարհի երեսէն ջնջելու ճիւղային բարբարոսական ծրագրով, բայց Հայը կրկին ի լուր աշխարհին ըսած է. «Կանք, պիտի լինենք ու դեռ շատանանք»:

Նեղիսակը՝ Վիզէն Լեփեճեան հանրածանօթ հեղինակութիւն մըն է խեցեգործութեան եւ ճենապակիի կիրառական արուեստին մէջ: Ան ասարտած է Երուասղէի Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը իսկ մասնագիտական կրթութիւնը ստացած Երեւանի Գեղարուեստական Ակադեմիայէն՝ 1969-1975: Ան ունի իր սեփական արուեստանոց-վաճառատունը Երուասղէի Հայկական թաղին մէջ, քաղաքին ամենէն բանուկ փողոցներէն մէկուն վրայ, իր գործերը ներկայացուած են համաշխարհային ցուցահանդէսներուն և տարածած են աշխարհով մէկ:

«Մահ և Վերածնունդը» Վ. Լեփեճեանի յարգանքի տուրքն է նուիրուած երկու միլիոն նահատակներու անմեռ յիշատակին:

«ՄԱՀ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ»Ի
ՎԵՐՊԱՐՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐԸ
(Չախէն աջ և դէպի վար)

- **Կեդրոնական աչքը.**- Աստուծոյ հովանաւոր աչքը, որ կը հսկէ աշխարհի վրայ:

- **Մասիսները.**- Հայ ժողովուրդի յանրաժողովն խորհրդանշող Աստուածաշնչական սրբազան լեռը, որ ջրհեղեղի խաարին մէջէն վեր խոյացաւ և անոր վրայ հանգչեցաւ Նոյան Տապանը:

- **Էջմիածնի Մայր Տաճարը (303 թ.).**- Տիրոջ Որդոյն՝ մեր Փրկիչին ցուցնունքով կառուցուած Տաճարը, հայ հաւատքի մշտաբաշտ կեդրոնը:

- **Մատենադարանը.**- Հայ գիր ու գրականութիւնը, պատմութիւնը, գիտութիւնն ու մանրանկարչական արուեստը ամբարած շուրջ 14 հազար ձեռագիրներու գրապահոցը:

- **Մեսրոպ Մաշտոց (աջին).**- Հայոց այբուբենի ստեղծիչը, Առաջին Ուսուցիչը և հայ ինքնութեան պահպանման ռահվիրան, (404 թ.):

- **Զուարթնոցի տաճարը (641-646 թթ.).**- Հայ ճարտարապետութեան ինքնատիպ կառուցներէն մին՝ շինուած Ներսէս Գ. Շինող Կաթողիկոսի հրամանով և ստալագացմամբ:

- **Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցին (618 թ.).**- Նահատակ Հռիփսիմեանց կոյսերու (Գ. դարու վերջ) նահատակութեան վայրին վրայ կառուցուած եկեղեցին, հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներէն մին:

- **Սպարապետ Վարդան Մամիկոնեան (ձախիւն).**- Հայ ինքնութեան ու հաւատքի պաշտպանութեան համար մարտնչած ու նահատակուած քաջ զօրավարը (451 թ.):

- **Եռագոյն պարուհիներ.**- Հայ մշակոյթը՝ երգն ու պարը՝ շրջապատուած ազգային խորհրդանշան համարուող որթատունկով և նուտով:

- **Մայր Հայաստան.**- Իր արթուն հայեացքով ու հսկայ թուրով կը հսկէ հայ ժողովուրդին վրայ: Ան պատրաստ է իր թուրը պատեանէն հանել ի պաշտպանութիւն իր Մեծ Ընտանիքին: «Յաղթանակի Զբօսայգի»՝ Անյաղթ Զինուորի յուշարձան, Երեւան:

- **Հայկական Խաչը.**- Հայ ինքնութեան երեք խորհրդանշաններ՝ Խաչը, Կենաց Ծառը և Յանրեմիայի խորհրդանշանը:

- **Ս. Գեղարդի վանքը (4-րդ դար-1215 թ.).**- Այստեղ պահուած է այն գեղարդը, որով ծակած են մեր Փրկիչ կողը խաչափայտին վրայ:

- **Խոր Վիրապ (Գ. դար-17-րդ դար).**- Գլխաւոր եկեղեցին կառուցուած Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորի ստորգետնեայ բանտին վրայ: Սուրբը 13 տարի դիմացած և ողջ մնացած է, ապա Տրդատ Գ. թագաւորի հրամանով Հայոց արքունիքն ու ժողովուրդը դարձի բերած քրիստոնէութեան:

- **Ազգային Օփերայի և Ֆիլհարմոնիքի կառուցը.**- Վերածնած հայրենիքի մշակոյթի կեդրոնը: 1988-էն սկսեալ հայ պահանջատիրութեան «Ազատութեան» հրապարակը: Կողքը Մայր Հայաստանը Զիթենեաց ճիւղով՝ նշան խաղաղասէր ժողովուրդի:

- **Զօրավար Անդրանիկ Օզանեան (1865-1927 թթ.).**- 19-20-րդ դարերու Հայ ազատագրական պայքարի աննկուն հերոսներու և ազատամարտիկներու անգերազանցելի հերոսն ու առաջնորդը:

- Զօր. Անդրանիկի աջին ու ձախին՝ Ազգային ազատագրական պայքարի և հերոսական ինքնապաշտպանություններու ազատամարտիկներ:

- Սեւ շրթայ.- Բռնագրաւուած Պատմ. Հայաստանը Սեւ, Կասպից և Միջերկրական ծովերու միջեւ:

- Սարդարապատի ճակատամարտի յուշահամալիր.- 24-26 Մայիս 1918 թ. Հայ ժողովուրդի մահու և կենաց մեծագոյն ճակատամարտերէն մին ընդդէմ Օսմանեան կայսրութեան: Հայ աշխարհագրոյսիներն ու զինուորները կրցան կատեցնել թրքական արշաւանքը և փրկել Հայաստանէն մաս մը և հայութեան մնացորդացը:

- Կոմիտաս Վրդ. (1869-1926 թթ.).- Ցեղասպանութեան գոհերէն մէկը. եղած է հայ ժողովրդական երգերու մեծագոյն հաւաքողը և զանոնք մշակողը՝ փրկելով կորուստէ: Ան եղած է նաեւ հոգեւոր երգերու մշակող ու միաժամանակ կատարող:

- Կարմիր Գունդեր.- Պատմական Հայաստանի և այլ հայաբնակ շրջաններու մէջ բնաջնջումի ենթարկուած գլխատր վայրերը:

- Քանդուած հայ քաղաքներ ու հոգեւոր կեդրոններ. Անի մայրաքաղաքն ու անոր եկեղեցիները նմոյշներն են այդ քանդումներու:

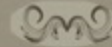
- Ցեղասպանութեան Յուշահամալիր.- Կանգնեցուած Երեւանի մէջ՝ նուիրուած 1915-ի Ցեղասպանութեան գոհերուն: Թերթուած սիւները կը ներկայացնեն Պատմական Հայաստանի գրաւեալ 12 նահանգները:

TESTIMONIES . ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Yves Ternon (French physician and medical historian, an author of historical books about the Jewish Holocaust and the Armenian Genocide, Professor of the History of Medicine, University Paris

IV Sorbonne) "Coined in the twentieth century, the word genocide denotes a crime of exceptional gravity, the most extreme violation of the rights of man: denial of the right to live to many people. ... The uniqueness of the genocide of the Jews, with its specific and exclusive characteristics in this century doesn't, however, preclude the use of the term genocide in qualifying other crimes. One notes perhaps in particular the annihilation by the Union and Progress Party, at the head of the Ottoman government in the years 1915-1916, of the Armenian communities then living in Ottoman Empire. This genocide was also perpetrated as a 'final solution' to a problem which had gone unsolved for 40 years" (pp. 562-563). Ternon, Yves. The Twentieth Century, a Century of Genocide. In: Charny, Israel W. (Ed.) Encyclopedia of Genocide. Santa Barbara, CA; Denver, CO; Oxford, UK: ABC-CLIO, 1999, Vol. 2.

1918, Երուսաղէմ, Արարատեան-Վասպուրական որբանոց

ԱՊՐԵԼ 24

Եւ եղ ի մէջ դաշտին,
Եւ այն լի էր ոսկերօք մարդկան:

Ա

Չունիս բըլուր իմ ոտքերուն,
Ոչ ալ երկինք՝ գլխուս վերեւ,
Մըշուշն ի վար կարսիք կապոյտ,
Որ իմ ներկաս կ'ընէ անցեալ:
Աազն ինչպէս ջուրի ափին,
Ինկեր փռուեր է իմ հոգին
Գալարին պէս մագաղաթի,
Ընդունելու ժամանակէն
Բաներ՝ որոնք անուն չունին,
Տառապանքին եւ արիւնին դէմ իմ ցեղին:
Բայց եղեր են մարդիկ այնտեղ, եղեր, ապրեր՝
Ապա ինկեր, դիակ-դիակ,
Ջուրի ափին, հովի բերնին,
Նէքիաթ մինչպէս, տրտում, անգութ:

Միջոցին մէջ անրջային,
Չեռք մը կախարդ, ձեռք մը կարսիք,
Իմ աչքերուս կը վերցնէ
Արիւններէն, աազներէն գոյնս իր առած,
Ժամանակէն բայց անվթար,
Վարագոյրն այն, վարագոյրն հին,
Ծալքն իր փըռած ալիքներուն
Շէկ աազին:

Գետն է առջիս,
Որուն պարտքն էր ըլլալ կապոյտ՝
Դեղնութեան դէմ այս բոլորին:
Կարսիք, ձերմակ, դեղին գոյներ
Ջայն կը կտրեն
Ու խորտակուած հայելիին մէջէն ինչպէս,
Ինձ կ'երեւին արիւնին մէջ արեգակին,
Բաներ՝ որոնք անուն չունին
Մատեանին մէջ ժամանակին:
Երկինքն իչած ոստայն մըն է
Աազին մէջ,
Որ թուսք առ թուսք կը տարածուի,
Ու կը թըլի ինծի տեսնել,
Մըշուշին տակ սեւ եւ դեղին,
Շարժն անորոշ ոսկորներու, մարմիններու,
Ծուկն-ծուկն,
Իրարու մէջ, իրարու դէմ:

Երկինքն անհուն, սառած կամար,
Ջուրն է մեռել հին գետակին,
Անիփն տակ ժամանակին:
Ունի աշխարհն այնպէս պահեր,
Որ մեռելներն անգամ մըն ալ,
Ա՛հ, կը մեռնին:
Մեռելութեան մէջ այդ անհուն,
Աազն է լոկ որ կը շարժի,
Ըստեղծելու համար ինքզինք:
Ու կը քակուի իր ալքերէն,
Իր արգանդէն, շարան-շարան,
Աազաթաղ ցեղ մը ամբողջ:
Երկինքն անգոյն վըրան մըն է
Աազին մէջ:
Եւ աչքերուս՝ տեսիլ մինչպէս
Նազած աազ, հազած թախիծ,
Կը բարձրանան հազար դիակ,
Նազար ոսկոր:

Նո՛ն է ահա,
Մանուկի մը ոսկերտփին,
Թօշնած տրցակ շուշաններու.
Արցունքի տեղ աչքերէն իր
Կ'իջնէ փռշի,
Կուրծքին վրայ կը փոսանայ
Տեղը պայտին այն փրփրացայտ ձիւնն որ գինք
Մօրը գիրկէն թաղեց ծոցն այս աազներուն:
Ան կը նայի անհունին մէջ
Ու երկնքին,
Բայց չեն շարժիր շրթունքներն իր:
Չեռքը կողին ձգած՝ իբրեւ ինկած կամար,
Դեռ կ'որոնէ ան իր չորս դին
Մայրն հեռաւոր,
Չոր անծանօթ երկու մարդեր,
Իրիկուան մէջ այդ ահաւոր,
Առին տարին գետէն անդին:

Քիչ մը հեռուն, քարացած շուք,
Մինչեւ ըստինք գոգն աազին,
Երկու թետեր, երկու ալիք,
Դեռ կ'որոնեն գիրկէն խլուած
Իր մէկ հատիկն,
Գանկը որուն ժայռին փշոց
Չեռք մ'անտպայ:
Երկու ալիք, երկու թետեր
Կը քարանան, կը փըշըրուին
Կըմախքին դէմ չեկող մանկան,
Ու կը ժպտին դեռ իրարու՝
Ժպտողվն անհուն մեռելներուն:

Ծեր մը կըմախք, խորտակուած շուք՝
Ժամանակէն, տառապանքէն,
Ալ չի նայիր, չգգա՛ր բընա:
Փշրեր թիւրեղն ան իր սրտին,
Ցատերուն դէմ այս աշխարհին,

Դեռ չթաղուած խորն աագին:
 Ու կը բացուի աագն անհուն
 Անապատին,
 Եւ կը կանգնին մէկիկ-մէկիկ,
 Տագար ոսկոր, հագար կըմսիք,
 Ծեր ու մանուկ, կին ու աղջիկ:

Բ

*Դիակունք սարդկան նշաակ ընդ երեսս
 դաշտաց, եւ ոչ որ իցէ ժողովիցէ:
 ԵՐԵՄԻԱ*

... Տուփն է, կ'անցնի,
 Խաղաղութի՛նն աագներուն, մեռելներուն:
 Արեւն է նոր ու գեղեցիկ՝
 Գետին վրայ հայրենական
 Աագներէն այսպէս գերուած:
 Ինձ կը թըփ ջորին վրայ տեսնել բացուած՝
 Կախարդական մեծ հայելի,
 Զոր կը տանին երկու թեւեր
 Խորխորտան ի վար անապատին:
 Տորիգոնէն կարաւանն է որ կը բըխի
 Դանդաղ, տրտում,
 Բըզըքտըւած որան ինչպէս,
 Իրարու մէջ, իրարսէ՛ դուրս:
 Արեւն հողին՝ սաղ-սաղ կըրակ:
 Կարաւանը կ'առաջանայ՝
 Պըտտուտքելով ինքն իր վրայ,
 Անպին ներքեւ ոսկեփոշի միջօրէին,
 Կտոր-կտոր հալածական,
 Գայլերու կեր հօտի նման:

Ո՞ր աշխարհէն թեւն է փոթեր
 Այս թաւալուն մարդոց խումբին,
 Մարդե՞ր, թէ ոչ մարդանըման
 Շուքեր բոլոր:
 Ո՞վ է խըլեր իրենց դէմքին
 Մետաքսը վառ,
 Զանդեր շէքը երբեմն աղուոր
 Մատաղատի հասակներուն:
 Աչքեր միայն, բացուած անդունդ,
 Փորուած քաղցի, փորուած մահուան
 Մատուղներով:

Կու գան անոնք,
 Ոտքեր ուռած, իրաններ կախ,
 Տիւժած, ցամքած հողի գոյնով:
 Իրենց թովէն դաժան ու բիրտ
 Է այրուծին,
 Մէջքերնին՝ սուր եւ ուսերնուն
 Ալ հըրագէն,
 Շուքն են ըսես անոնք մահուան:
 Կու գան անոնք քիչ ջորերէն
 Եւ արտերէն համակ զմրովատ,

Դէպի հողվարքն այս աագին:
 Զար են կտրեր դէմքերն ամէն,
 Շրթերն անոնց՝ սարսափահիս
 Բան սը կապոյտ,
 Որ կը մատնէ դիակն ամբողջ
 Մահուան բերնին:

Բայց կը քալեն ծեր ու մանուկ,
 Կին ու աղջիկ,
 Երբեմն եղած այս աշխարհէն:
 Դողողագին կը փըլի ճամբուն վրայ
 Ծերուկ սը խոնջ, ցամքած ի սպառ,
 Մինչ կը շաչէ մտրակն ուսին՝
 Ծանըր, անգութ...
 Կը խըշրտաւն ոսկորներն իր.
 Աչքերն են գոց:

Դող սը վերջին շրթունքներուն,
 - Անէ՞ծք, աղօ՞թք - մարդ չի գիտեր:
 Թափօրն է այս խլեակներու
 Որոնց գրուած է հոն մեռնիլ,
 Մեռնելէ ետք ողջ ամիսներ,
 Թաթին ներքեւ ծեծին, քաղցին:
 Այդ բոլորին դագաղն է մէկ,
 Զոր կը կրեն իրենց ուսին:

Կը ծանրանան ու կը փոթին
 Թեւերը գոյգ մօր մըսպառած,
 Զգելով վար
 Ժամեր ի վեր անշնչացած
 Կըծիկը խեղճ ոսկորներուն
 Իր գաւակին.
 Կը նայի ետ, չգիտնալով ո՞րն է ինչո՞ն.
 Օղակ-օղակ կը կծկրի դէմքի կաշին.
 Աչքերն են գոց.
 Տառաչ սը լոկ անմարդկային կը բարձրանայ
 Ընդհատ-ընդհատ, ոսկոր-ոսկոր:

Կ'առաջանայ մինչ կարաւանն արեախանձ,
 Կը յամենայ դեռ ինք սառած՝
 Շուքին առջեւ անշարժ տըղուն,
 Որուն աղուոր գլխուն փոխան
 Ոսկորներու ծխնիներ են հագի կեցած,
 Մնացեր է գիսախոռի գունդ սը միայն:

Որդեր՝ քիթէն, ականջներէն
Օղակ-օղակ կը թափին վար ...
Դժխե՛ւս հըրաշք, ան ողջ է դեռ.
Ու կը ցնցուին ջղագալար՝
Ուտերն իբրեւ ոսկրաթեւեր:

Քիչ սը անդին,
Դիակն է սեւ՝ կնոջ սը մերկ,
Առանց ծալքի լարուած վըրան.
Քովիկն անոր, մետաքսի թել,
Իր սանկիկն է՝ ինկեր, պառկեր,
Բագուկն որուն գերթ չոր խըռիւ,
Կը ձերմկնայ իր սայրիկին ուռած փորին:

Կ'անցնի թափօրն անոնց թովէն.
Երեսներէն անոնց սարդու ոչ մէկ շարժում:
Փոթորիկը ամենօրեայ արիւններուն
Ապեր տարեր է դէմքերէն,
Մարդավայել ամէն յուզում:
Անոնք բոլոր կուզան մահուան,
Ու կը բերեն մահն իրենց հետ,
Կըմախք, կըմախք:

Գ

Իրիկնամուտ,
Կը ծանրանայ տակաւ աագն
Անոնց ցամբած ոտքերուն տակ
Գետը անշարժ՝ նոյն հայելին կախարդական.
Կարաւանն է անոր ափին
Կոյտ-կոյտ, դէզ-դէզ,
Նսան յոգնած անդամներու,
Որոնց ծխնին ըլլար կտորած:
Մէկը՝ ջուրին ոտքն երկարած,
Միան ալ՝ անոր սարսիհն յանձնած,
Եւ ուրիշներ՝ ողջ հասակով
Աագներու վրայ փըռած,
Մանգաղի սը բերնէն ինկող
Նասկերու պէս:
Սուրով, սակրով, եաթաղանով...
Անոնց ձեռքէն փըշաթելին
Կը բացուի ցանցն այդ երերուն հողին վրայ,
Իբրեւ կեանքէն խզող սահման
- Պարիսպ մահուան:

Նըրագէնի ապա երկու ծանրը հարուած...
Քիչ սը հեռուն,
Փշաթելի ցանցին ետեւ,
Մարդանըման շարժող ձեւեր:
Աագն է, որ ըսես անտես թեւեր առած,
Կը փոթորկի, կ'առաջանայ,
Սուր սոյլերով իր կատաղի:
Մինչ բոց մ'արագ, փայլակնային,
Կը պատըռուի եւ կը մեռնի:

Կարծես երկինքն ըլլար քակուած
Իր սասերէն, դուրս պոռթկալու
Սուրբ կըրական այդ ահաւոր:
Յետոյ՝ ուրի՛շ, ուրի՛շ ձայներ,
Միշտ բացիսփիկ լոյսի մէջէն.
Յետոյ ուրի՛շ, յետոյ ուրի՛շ,
Կարծես նուագ սը դիւային՝
Զոր ածէին հողին վրայ
Հիաղ ձեռքեր:

Նասագարկն է կապարներուն.
Կը պըլլուի մանուկն իր սօր,
Մայրն՝ աղջըկան,
Ու կը կանչեն բոլորն իրար,
Առանց ձայնի եւ նայուածքի,
Մէկուն գանկէն՝ շառաւիղով սը արիւնի,
Միայն աչքէն՝ պոռթկած լոյսով:
Կինն է ինկեր,
Տաշտը ինչպէս աղբիւրին տակ,
Կողին՝ արեան ծորակ սը բաց.
Ու թովն ի վեր՝ մանուկ մ'որուն
Դէմքն է աւեր, գանկը՝ փըշած:

Ու կը պայթին հրագէններ,
Կրակ-կրակ, կամար-կամար:
Կը բարձրանան այս ու այն կողմ
Սարսափահար երեսոյթներ, դէմքեր, աչքեր,
Զերթ կտորներ ալիքներու,
Նարուածին տակ կապարներու,
Նովին ներքեւ կը դողողըլան պահ սը անոնք,
Ու կը թափին նորէն գետին:

Մինչ ձայնն անոնց անպատմելի
Կըտաւ է թանձրը սարսափի:
Մութն է իջեր, ինքզինք հիւսեր
Կարծես թելին հետ սարսափին.
Գիծը միայն հորիզոնին,
Ուր շարունակ, կայակ-կայակ,
Բըխտանը կայ կարմիր վերքին
Եւ վերքերուն,
Որոնց մէջէն՝ տարափն անող
Կապարներուն:

Լուսին սը նեղ՝ սուրի բերնով,
Որուն դաստակն ըլլար ինկած.
Քովիկն անոր վախկոտ աստղեր,
Նայուածքներու պէս մանկական,
Դողողազին:
Ո՛չ մէկ անպի կարեկից թեւ.
Սարսափը լուկ,
Չայնի թելին վրայ ամբարձ,
Կ'ալեկոծէ միջոցը խոր
Ու կը պատռէ կամարը մերթ,
Վար թափելու համար կրկին,
Սկսելու ինքզինք նորէն:

Լուսաբաց է,
Խաղաղութի՛ն աագներուն,
Որոնց սրտին կը ծաալի
Մարմին-մարմին,
Շեղջը սըթին արհաիրքին:
Ցօղն առտուան, արցունք-արցունք,
Իջեր, կծկեր է անխնայ
Ամէնքը մէկ, իրարու մօտ:
Կը ծաալի
Թաց ու կպչուն բան մ՛անորակ,
Անշնչելի միջոցն ի վեր:

Նորիզունէն կարմիր սը լայն
Կը փշրուի ու կ'իյնայ վար:
Նոն են բոլոր,
Սրունք ու թեւ, գլուխ ու փոր,
Նիսուած իրար:
Բռունցքը սեղմ՝
Մին աագն անոր ճանկեր,
Ակուաներով արցանացած՝
Ուրիշ մանդին,
Ըսես սարսուտ մէ՛ քար կտրած:

Մօտիկն անոր,
Ծերուկի սը աչքերն են բաց:
Եւ ուրիշներ, դէմքերնին վար,
Փռուեր են հոն իրարու քով
Կամ իրարու ինկած վրան:
Արինն անոնց՝ ծոծրակներուն,
Մատի ծայրին ու մագերուն,
Որոնք հովէն իսկ չեն շարժիր,
Իջեր, սաճներ է խաւ առ խաւ,
Իբրեւ թափշ, սուք ու անխաւ:

Ե

Կ'իջնէ երկինքն անոնց վրայ,
Առանց ասպի ու գորովի:
Խորքին վըրայ հորիզոնին,
Մթին թեւեր, գերթ նաակներ,
Կ'ուղղուին դէպի ափունքն անթաղ, դիակներուն:

Տարմն է սըռայլ մեծ անգղերուն,
Եւ անոնց հետ՝ սարսափը խոզ,
Որ կը հիատի լայն շըշուկին
Այն մեծ գետին՝ որ կը սողայ պոռոտ-պոռոտ,
Օղակ-օղակ ինքն իր վրայ,
Կարծես անհուն փախուստ մըլլայ:

Նեռուն ահա,
Պըղընձակոտ դէմքով կիներ,
Եկած մօտիկ գիտակներէն,
Կանգ են առեր,
Ու կը նային սռայլ շեղջին

Դիակներուն,
Մինչ ժպիտ սը թեթեւ ու լիք
Կ'ուրուագծուի իրենց դէմքին:

Ոնին սակեր ու դանակներ,
Չոյգ ուտերուն՝ այժի թելէ
Նիսուած պարկեր:
Քովիկն իրենց կան գրաստներ,
Դունչերնին վեր ու անհանդարտ,
Միջոցին մէջ խուզարկելով
Բան մանձանօթ:
Մէկիկ-մէկիկ կը սըպրդին
Դէպի կոյտը դիակներուն:

Աճապարանքն իրենց պղտոր՝
Մերկ ոսկորները նետելու
Եւ գտնելու անոնց ներքեւ
Պատառիկներ զգեստներու,
Ծընօտներ բեկ՝ հին կօշիկի,
Յասառ, իրաւ եւ անձանձիր:
Մահէն անդին մահ սըն է տոր
Սառն, անտարբեր խոշտանգումն այս:

Ու հաւաքուած լաթեղէններ
Պարկերու մէջ,
Կը բարձրանան գրաստներու
Կունակներուն.
Աարտած է աշխատանքն այդ
Սեւ ու կարմիր.
Արեւն արդէն համակ կրակ,
Արիններուն կ'առնէ շօգին
Ու կը տանի:
Դեռ ուրիշներ արցանաւոր՝
Որ կղպըած կըզակներէն
Կը փրցընեն ատամն ոսկի,
Չուարթ հեզնանք արինակալ
Լեզուին վերեւ մեռելներուն:

Աճապարանքն ու զագրութիւնն
Ուրիշներու, որ կը բանան
Փորերն ուռած կամ վիրատոր,
Որոնելու խորքն անոնց
Քարն ու ոսկին:
Մեկնելէն ետք գրաստներուն
Որ կը տանին մեռելներուն
Քուրջերը դեռ թաց ու կպչուն,
Նորիզունը կը հանդարտի:

Չէ վերջացած բայց մահն անոնց,
Որոնք հազար մահով մեռան:
Կէսօրուան դէմ,
Եզնասայլով, գրաստներով,
Բերին քարիւղ, թիթեղ-թիթեղ,
Ու թափեցին շեղչերն ի վար
Դիակներուն:
Արեփն դէմ փայլակ-փայլակ,
Ծիծաղն անգութ թիթեղներուն:

Յետոյ՝ կըրակ...
Ճերմակ-կապոյտ բոցերուն տակ
Շեղչն է շարժուն.
Կը ճենճերին ու կը բացօփն,
Մարմին-մարմին,
Ոտք եւ իրան, թե ու գլուխ:
Բոցը հազար ժանիքներով,
Խօլ ու խնդուն,
Գորշ ու կապոյտ,
Կը պտտաքի եւ կը լիզէ գլուխներէն
Որան անոնց սեւ կամ դեղձան:

Մովսն է պատանք լոյծ ու ծըփուն,
Վըրան հալած, վըրան սեպած մարմիններուն:
Քիչ մը անդին՝
Նանդիսական մարդոց խումբեր,
Ոմանք նստած սուրբ աղօթքի,
Մինչ ուրիշներ՝ խաղաղ դէմքով,
Մատներն իրենց սօրութներուն,
Լուռ կը թօթունեն արեան հետքեր:

է

*Եւ եմուտ ի նոսա շունչն
եւ եղեն կենդանի:*

Նոյն հայելին նորէն առջիս
Կախարդական,
Մոխիրը լոյս՝ մարմիններուն,
Ալիւրը սեւ՝ դիակներուն,
Կ'առնէ իր մէջ սըլաքը սուր
Ըստեղծումին,
Ու շունչն հզօր աստուածութեան:

Տարիներ ետք, կէս դար յետոյ,
- Տարիք չունին յուշերը մեր -
Կու գան անոնք, լուռ, դալկահար,
Անպատի չորս ծագերէն,
Նովիտներէն ու լեռներէն
Չարչարանքի՝
Նետած պատանքն, թօթուած փոշին
Իրենց աչքէն,
Ու թեթեւցած կիրքի, մեղքի
Կապանքներէն:

Կու գան անոնք, հեռուներէն,
Աղուոր, մաքուր ու ցլարձակ,
Յեղին ծաղիկն ու ապագան
Մինչեւ երկ, Նողէն ծըլած երազն ինչպէս,
Կարմիր բոլորն ու պսպրղուն
Կըրակներէն հրդեհներուն:

Կու գան անոնք, ըստուներ-ըստուներ,
Այնքա՞ն խաղաղ ու պաղպաջուն՝
Որ հովն անգամ կը զգուշանայ
Անոնց վրայ բանալու թեւ:
Եւ ալիքներն անոնց սառած,
Դուրս կը պոռթկան
Շիրիմներէն անպարագիր:
Թափօրն անոնց կ'առաջնորդօր
Մեր նահապետ երեցներէն,
Որոնք բացին դռան եզական
Նայ պատմութեան
Ու ներս մտան անկէ փառքով:

Ոմանք իրենց պատանքներուն
Ունին բեհեզ ու ծիրանի,
Եւ ուրշիներ՝
Իրենց կուշտին սուտեր փայլուն,
Ու բազուկներ երկաթակուտ՝
Փաթթած բաշին
Իրենց թռչող երկվարին:

Կու գան անոնք, բիւր վերթերով,
Անհամաչափ, խայտաբղետ,
Ոմանց վիզին դեռ կ'երեփ
Մահիկը կոր կացիներու,
Ուրիշներու ճիտին վըրայ՝
Նետքն օղակին կախաղանի.
Ու կ'երեան հոն մանուկներ,
Որոնց աչքին՝
Յոյսի շուշանն է թառամեր:

Կու գան անոնք, փաղանգ-փաղանգ,
Ու կը վառեն անմահութեան
Նրդեհն անհուն,
Ծովուն վրայ մեռելներուն,
Անոնց անշարժ վիշտին վերեւ
Կամարելով նոր ծիածան:

Կու գան անոնք, բոլորն այսպէս,
Մահուան դաշտէն,
Ու կը բերեն յանրոժութեան
Անբեկ սըլաքն աղամանդեայ,
Բեւեռուած պինդ իրենց սրտին,
Ջոր չկրցան փշրել երբեք
Շանթերն անսանձ ոճիրներուն,
Բայց չեն հասած անոնք բոլոր
Խաղաղութեան երկնամուր,
Նըման ուրիշ մեռելներու:

Ո՛չ մէկ Աստուած ճանչցած է դեռ,
Արեւին տակ այս աշխարհի,
Նահատակներ այսքան դժբախտ,
Ասագներուն տակն ու վրան,
Դեռ չըհանգչած
Իրենց սուգին մէջ անսահման:
Տէրփաթն անոնց ահա բարբառ
Կու գայ մեզի,
Զի սպասումն անոնց անհուն,
Կը բարբախտ սիրտ սը ինչպէս,
Սիրտերուն մէջ մեր ամենուն:

Սպասման մէջ իրենց անոնք սակայն,
Անհուն,
Կարօտն ունին հըզօր կիրքին՝
Արդարութեան,

Որ կը յառնէ ու կը կանչէ
Խորտակելու չարիքն անբառ
Նազար ամով բացած թեւեր
Երկրին վրայ մեր պապերուն,
Երազն որոնց դեռ չէ մեռած
Գանկերուն մէջ
Մեռելներուն եւ ողջերուն,
Զի մեռելներն անգամ սը ես
Կրնան մեռնիլ, ողջերուն պէս,
Երբ մեռած է երազն իրենց:

(Երուսաղէմ, 1965, հետագային կարգ սը մշակումներու
ենթարկուած հեղինակին կողմէ:)

TESTIMONIES . ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Javaid Rehman (Professor of Islamic Law, Muslim Constitutionalism and Human Rights Law, Brunel University, London) "...Genocide has been practiced since the beginning of human history. Many tragic instances of genocide could be recounted. These would include the horrifying massacres resulting from Assyrian warfare during the seventh and eighth centuries BCE and the Roman obliteration of the city of Carthage and all its inhabitants. Religion has been used as a weapon for generating intolerance and for the ultimate destruction and genocide of religious minorities. Within the texts of religious scriptures, various forms of genocide of religious minorities are sanctioned. The tragic wars of the medieval period and the Middle Ages, the crusades, and the Jihads (Islamic holy wars) translated these religious ordinances to complete and thorough use. Many of the contemporary genocidal conflicts are based around religious supremacy. The process of colonization resulted in the extermination and genocide of indigenous and colonized peoples. More recently, during the nineteenth and twentieth centuries the mechanism of genocide has been practiced on a very wide scale. Thus, the Armenian Genocide conducted by the Ottoman Turks between 1895 and 1896 in the massacres of nearly 200,000 Armenians. The Turks repeated this practice of genocide of the Armenian people during World War I" (p. 493). Rehman, Javaid. Genocide. In: Scutsch, Carl (Ed.) Encyclopedia of the World's Minorities. New York: Routledge, 2005.

ԽՈՒՆԿ ԵՒ ԱՂՕԹՔ ՄԵՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

Ներսես Արք. Ալոյեան

Ապրիլի 24-ը Յիշատակի օրն է Հայոց Մեծ Եռեռնի Չոկերոն՝ սկսած 1895-ին: Պետական մակարդակով ծրագրուած էր ամբողջ ազգի բնաջնջումը: Բանակ զօրակոչեցին բոլոր 15-45 տարեկան հայ տղամարդիկը, ապա զինաթափեցին զանոնք եւ 50-100 հոգինոց խումբերով բնաջնջեցին: Բռնագրաւուեցան հայերու սակաւթիւ գէնքն ու զինամթերքը:

1915-ի Ապրիլ 24-ին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ձերբակալուեցան 235 հայ ստաւորականներ: Ապրիլ 29-ին կալանուած հայ քաղաքական, եկեղեցական ու մշակութային գործիչներու թիւը 800-ը անցաւ: Անոնք ենթարկուեցան տանջանքներու եւ ի վերջոյ սպաննուեցան դաժանօրէն: Տանջամահ սպաննուածներու մէջ էին Սիւսանթօն, Գրիգոր Չօրապը, Դանիէլ Վարուժանը, Ռուբէն Սեւակը, Ռուբէն Ջարդարեանը եւ շատ ուրիշներ: Չսպաննուեցաւ միայն մեծ երգահան Կոմիտաս Վարդապետ, որ սակայն արտոյի ժամանակ ականատես ըլլալով Հայ ազգի նկատմամբ կատարուած անպատմելի ու աննախընթաց բռնութիւններուն, ջարդերուն ու կոտորածներուն՝ ի վերջոյ խելագարեցաւ եւ ինկաւ հոգեբուժարան: Հայ այրերու եւ ստաւորականութեան բնաջնջումէն ետք սկսաւ անպաշտպան մնացած հայ բնակչութեան կոտորածը: Հայերը կ'ս' կը ստիպուէին ուրանալ քրիստոնէութիւնը կամ սպաննուիլ դաժանօրէն: «Տեղահանութիւն» անուան տակ կը կազմակերպուէին զարհուրելի բռնագաղթեր դէպի Միջագետքի մահասարսուտ անապատները, մեծ մասամբ դէպի Տէր Ջօր, եւ հոն ալ անխնայ կը կոտորուէին:

1915-1916 թուականներուն նահատակուեցաւ մէկուկէս միլիոն հայ: Թալանուեցաւ ու քանդուեցաւ 2350 եկեղեցի ու վանք: Հիմնայատակ կործանեցան 1500 դպրոց ու վարժարան: Հայութեան հասցուեցաւ 14,5 միլիարդ ֆրանքի նիւթական վնաս: Մահմետականացուեցան 200.000 հայեր, որոնք կ'ապրէին Հայաստանի հիւսիսը՝ Ճորոխ գետի հովիտը: Գաղթական դարձաւ եւ աշխարհով մէկ սփռուեցաւ աւելի քան մէկ միլիոն հայ: Դեռ աւելին՝ 1918-ին Երիտթորքերու Անդրկովկաս կատարած արշաւանքի ատեն կոտորուեցաւ եւս 500.000 հայ:

1920-1922 թուականներուն քեմալական կառավարութեան կատարած յարձակումներու, «ազգայնական շարժում» անուան տակ կատարուած կոիւներու ատեն սպաննուեցաւ 260.000 հայ:

Այսպիսով՝ 1895-1922 թթ. փաստօրէն զոհուեցաւ 2,5 միլիոն հայութիւն:

Այս կոտորածները կը բնորոշուին որպէս ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ, որ կազմակերպուած էր ՀԱՅՈՒ ԵՒ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՅԻ դէմ: Պետական մակարդակով ծրագրուած էր բնաջնջել ՀԱՅՈՒ աշխարհի երեսէն: Ուրկէ՞ այդքան ատելութիւն Հայու նման ազնիւ, աշխատասէր ու անմեղ ազգի նկատմամբ: Ինչո՞ւ մինչեւ օրս Թուրքիա չ'ընդունիր իր սօտակայ նախնիներու կատարած անասնական արարքները: Կ'ուրանայ Թուրքիան եւ անոր օրինակին հետեւելով իրենց աչքերն ակնյայտ իրականութեան եւ փաստերու վրայ կը գոցեն նաեւ աշխարհի շատ երկիրներ՝ անոնց մէջ ըլլալով մեծ ու ազդեցիկ պետութիւններ: Մինչեւ ե՞րբ...: Մի՞թէ չեն հասկնար թէ ՀԱՅ-ը լռեցնելը անհնար է...

1915 թուական, Ապրիլի 24: Այս թուականը սեւ, արինոտ տառերով գրուեցաւ հայոց պատմութեան տարեգրութեան մէջ: Օսմանեան կայսրութիւնը իրականացուց իշխանութիւններու կողմէ նախապէս ծրագրուած դարու մեծագոյն ոճրագործութիւնը, որուն վախճանական նաբատակն էր ազատուիլ հայ ժողովուրդէն:

Սակայն չլրացան լռեցնել Հայը: Ան կ'ապրի, կը յիշէ ու կը պահանջէ:

Բոլոր աշխարհամասերու մէջ բնակող հայորդիներ ամէն տարի Ապրիլի 24-ին իրենց յարգանքի տուրքը կը մատուցեն եղեռնի զոհ գացած իրենց հայրենակիցներուն անմար յիշատակին եւ յետ այսու պիտի խնդրեն նաեւ անոնց բարեխօսութիւնը, որպէս սրբադատուած նահատակներ:

Հայու արինն իր երակներուն մէջ կրող ամէն մէկ հայ պէտք է միշտ յիշէ, որ՝ Մենք հայ ենք, Մեր հայրենիքը Հայաստանն է, Մեր լեզուն հայերէնն է, Մեր եկեղեցին առաքելականն է Մեր տէրն Աստուածն է՝ Հայր, Որդի եւ Սուրբ Հոգի:

Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերու յիշատակը միշտ պիտի խնկարկուի այսօրուայ եւ վաղուայ հայու երախտագէտ հոգոյն մէջ:

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐԸ

Գրիգոր Վրդ. Մազառտեան

(Այս գրութիւնը նորավէպ սը կամ գրական էջ սը չէ, այլ կենդանի վկայութիւն սը վերապրողներուն և անոնց սերունդներուն վրայ ցեղասպանութեան ունեցած ժխտական և երբեմն ալ կործանարար ազդեցութեան մասին: Դիպրազագացութեան տեղի չտալու համար փոխուած են անձերու անունները, բայց դէպքերը ականատեսի վկայութիւններ են:)

Ի վերջոյ եկաւ 2015 թուականը, որ երկարատեւէ ի վեր կը սպասուէր. 1915-ին ծնած մանուկներն անգամ յափտենականութեան մէջ կը հանգչին այժմ: Իսկ 24 Ապրիլ 1915-ի հարիւրամեակի սեմին՝ վերապրողներու մասին տխուր յիշողութիւններ պահ սը կը փոխադրեն զիս անցեալ դարու յիսունական թուականներու սկիզբները, Միացեալ Նահանգներու հիասիրտեպեան ափին գտնուող Պոստոն քաղաքը և արուարձանները, ուր ցեղասպանութենէն անմիջապէս ետք կայք առած էին ապահով անկիւն սը փնտռող հայութեան բեկորները, մեծաւ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանի գաառներէն և ի մասնաւորի Խարբերդի նահանգէն: Ամէնքն ալ կամ սագապարծ Մեծ Եռեռնէն և կամ սիրելիներ և ընտանիքի անդամներ կորուսած:

1950-կան թուականներու Պոստոնը հայ կենսքի կարեւոր վառարաններէն մէկը կը նկատուէր, որովհետեւ հոն կը գտնուէին ամերիկահայ կուսակցութիւններու կեդրոնները և հայ մասնուր: Բաղաքը և անոր շրջակայքը կային մէկէ աւելի հայ եկեղեցիներ և կազմակերպութիւններու կեդրոններ: Այլ և այլ արուարձաններու և գիտաքաղաքներու մէջ գոյութիւն ունէին դպրոցականներու համար դասընթացքներ հայ լեզուի և պատմութեան: Տակալին ողջ էին հին մտաւորականներ, երբեմնի յեղափոխականներ, ազգային դէմքեր, որոնք ջանք չէին խնայեր ժողովուրդին մէջ արծարծելու հայ ոգին: Հակառակ այդ բոլորին՝ սովորութիւն չէր եղած մեծահանդէս նշելու Մեծ Եղեռնի տարեդարձը: Եթէ այդ թուականը շաքթու մէջ իյնար, եկեղեցական արարողութիւն անգամ մերձակայ Կիրակի օրը կը կատարուէր, որպէսզի եկեղեցին բազմութեամբ լեցուէր: Չուրմ տեսած և ապրած այդ սերունդը վարժ չէր գործի օրերուն խանութ փակելու և Ապրիլ 24-ին եկեղեցի երթալու: Սակայն Կիրակի օր, մեծ թիւով հաատացեալներ, կը փութային

եկեղեցի և հոգեհանգիստ կը խնդրէին Մեծ Եղեռնի զոհ գացած իրենց մեռելներուն համար: Ս. Պատարագի ընթացքին անկարելի էր չզգալ ներկայ հաատացեալներու ծանր ապրումները, բայց իրապէս սրտաճմիկ էր «Տէր Ողորմեա»-ի երգեցողութենէն առաջ այն պահը, երբ լուսարարը կը կարդար հանգուցեալներու և նոփրատուներու ցանկը:

Պոստոն քաղաքէն՝ Պրն. Ա.Ա. Պատարագ և հոգեհանգիստ կը խնդրէ Եղեռնին զոհ գացած իր ընտանիքի տասը անդամներուն համար, ուրիշ սը՝ իր ընտանիքի քառասուն անդամներուն համար, մէկ այլ հայրենակից՝ երկու հարիւր անդամներուն համար...

Եւ այսպէս անվերջ կը շարունակուէր ընթերցումը հարիւրատու վերապրողներու անուանց և հազարատու զոհերու յիշատակումով: Հոգեհանգիստ խնդրողներուն մէջ կային անձեր, որոնք միակ վերապրողներն էին իրենց ընտանիքէն: Անուններու ընթերցումը անողորք կերպով կը ստիպէր ներկայ հաատացեալները իրարու հետ բաժնելու իրենց ահաւոր հասարակաց ցարը: Նման պահերուն էր որ կարելի էր զգալ ցափն խորութիւնը վերապրողներու սրտերուն մէջ և հասկնալ թէ ինչու համար անոնցմէ շատեր կը խուսափէին խօսիլ այդ սեւ օրերուն մասին: Անոնց մէջ չկար մէկը, որ թէ՛ հոգեպէս և թէ՛ մարմնապէս խոցուած չլլար: Ոմանք իրենց աչքին առջեւ տեսած էին խողխողումը սիրելիներու, ուրիշներ ստիպողութեան կամ բռնութեան տակ լքած էին իրենց հայրերը, մայրերը կամ նոյնիսկ զաակները: Կային տարեց կիներ, որոնց պարման դուստրերը խլուած էին իրենց քովէն և տարուած էին այս կամ այն ջարդարարին հարէնը: Դեռ կային մեծ մայրիկներ հանրածանօթ գերդաստաններու, որոնք առեանգուած թուրքի, քիւրտի և կամ արաբի կողմէ, յաջողած էին լքել հարէնը, և հոն՝ թուրքէ կամ քիւրտէ ծնած զաակները, վերադառնալու համար հայութեան ծոցը: Ի պատիւ 1920-ական թուականներու ամերիկահայ և առհասարակ հայ արական սերունդին, անոնք չէին լքած այդպիսի դժբախտ կիներ ու աղջիկներ, առանց այլեայլի ասուանացած էին անոնց հետ, զաակներ ունեցած անոնցմէ և ապահոված՝ յարատեւումը իրենց սերունդին և վերածնունդը առհասարակ ջարդակոտոր արեւմտահայութեան, որ կորիզը պիտի հանդիսանար հողմացրի մերօրեայ հայկական սփիւռքին:

Մեծ Եղեռնը «ճաշակած ընտանիքներէն մէկն ալ Պոստոնի մէջ Հիւսնեաններն էին, ծերունի ասու սը՝ հայր ու մայր՝ և միակ մանչ

զաակ սը: Հայրը եկած էր միջնադարեան «հայրեններու» հայրենիք Ակնէն, մայրը՝ Քոլիէն, իսկ որդին ծնած էր Ամերիկա: Պրն. Մարկոս, ինչպէս շատեր, Ամերիկա եկած էր երիտասարդ տարիքին, որպէսզի դրամ վաստկի և վերադառնայ երկիր: Մանկութեան և տղայութեան օրերուն եղած էր դասընկեր բանաստեճ Ատոմ Եարիանեանին (Սիամանթօ), զոր կը յիշէր յաճախ: Գառնացիի բարութեամբ, ժուժկալութեամբ, եկեղեցասիրութեամբ և մանաւանդ ազգասիրութեամբ օժտուած ծերունի սըն էր ան, որուն հասարակութեան անցնող անձանօթ մարդուն բարիք ընելը առօրեայ սովորութիւն և զբարոյս դարձած էր: Եթէ փողոցին մէջտեղն իսկ զամ կամ ապակիի կտոր նշմարէր, իր ալեհեր վիճակով կ'երթար, կը ձռէր և կը վերցնէր զայն, որպէսզի վնաս չհասնի սուրացող ինքնաշարժներու անխններուն և ապա յիշոց սըն կ'արձակէր այն չարագործի հասցէին, որ ուզած էր չարութիւն ընել: Բոլ տեղական հայ համայնքին և ազգային կեանքին մէջ ոչ միայն Պրն. Մարկոս ինք՝ այլեւ իր կինն ու զաակը գործօն էին: Պրն. Մարկոս մարդ սըն էր որ իր ազգին, ընտանիքին և իրեն հանդէպ եղած չարիքը բարիքով փոխադարձելու քրիստոսաւանդ պատուիրանը տառացիօրէն կը ջանար գործադրել:

Ահաւոր եղած էր չարիքը, զոր թուրքը հասցուցած էր այդ բարի, աշխատասէր, համեստ մարդուն: 1915-էն մի քանի տարի առաջ հաստատուելով Պոստոնի կից արուարձաններէն մէկուն մէջ՝ ան սկսած էր նիւթական օժանդակութիւն ուղարկել բազում պարտքերու տակ հիւժած իր ընտանիքին: Օր աւուր իր չարքաշ աշխատանքին փոխարէն ստացած քանի սըն տոլարն մաս սըն բով բով դնել էր նպատակը և շուտով վերադառնալ Ակն՝ իր բազմանդամ ընտանիքի ծոցը: Բայց նպատակին դեռ չհասած ահա կը պայթէր Ա. Համաշխարհային Պատերազմը: Մտահոգիչ լուրեր տակաւ սկսեր էին հասնիլ Ամերիկա: Ի վերջոյ հայ և օտար թերթերէն իմացաւ Ակն քաղաքի և շրջակայքի ժողովուրդին տեղահանութիւնն ու շարքը: Չուսահատեցաւ: Մի քանի տարի սպասեց հարեւորութեամբ, և ի վերջոյ իմացաւ, թէ իր զաակներէն մէկը միայն, աղջիկ սըն որջ մնացած էր ընտանիքէն, իսկ կինն ու միա զաակները կոտորուած էին գերդաստանի միա անդամներուն հետ: Այժմ կատարելապէս խորտակուած էր իր նախնեաց երդիքը շէնցնելու երբեմնի երազը: Իրեն կը մնար վերջնականապէս հրաժարիլ երկիր երթալ: Որոշեց Ամերիկա բերել տալ արդէն երիտասարդ աղջիկը և ամուսնացնել զայն: Մինչ այդ կը զգար թէ՛ դեռ երիտասարդ էր և պէտք ունէր ընտանեկան կեանքի: Իր սերունդի այդ մարդոց համար, մանաւանդ այդ օրերուն, ընտանեկան կեանք և ամուսնութիւն

կը նշանակէր փրկել երիտասարդ հայուհի սըն չքատր ու թշուառ վիճակէ և կամ որբանոցային միջավայրէ: Պրն. Մարկոս ես հետեւեցաւ այլոց օրինակին և ամուսնացաւ քղեցի որբեայրի կնոջ սըն, Տիկ. Գոհարին հետ:

Յիտունական թուականներուն անգամ դեռ քիչէր կ'անդարդառնային, թէ ցեղասպանութիւնը սուվալի բարդոյթներ և հոգեբանական վիճակներ կրնար յառաջացնել վերապրողներուն և անոնց զաակներուն ու նոյնիսկ թոռներուն մէջ: Հիթլերական ողջակիզումը և ցեղասպանութիւնը դեռ խորունկ ընկերաբանական և հոգեբանական վերլուծումներու և ուսումնասիրութեանց նիւթ չէին դարձած: Մեր հայ ընտանիքներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւններ, կազ ու կոխ և ծեծկոտոր ընդհանրապէս կը վերագրէին «գէշ բնատրութեան» և կամ նման այլ անորոշ և գիտական հիմքերէ զուրկ պատճառներու և յաճախ մարդիկ, որոնք իրապէս կարիք ունէին բժշկական միջամտութեան ու օգնութեան, հոգեբանի երթալը «պատիւի» և «արժանապատւութեան» նուաստացում կը համարէին:

Հիանեան ընտանիքը արտաքնապէս խաղաղ կեանք սըն կը թուրք ունենալ: Տէր և տիկին համերաշխ կեանք սըն կը վարէին իրենց ալետոյթին մէջ և զիրենք մտահոգող միակ մղձաւանջը իրենց զաակը՝ Յարութիւնը ամուսնացնել էր, որպէսզի գէթ թոռնիկներու վայելքը ունենային իրենց վախճանին չհասած:

Յարութիւն արդէն հասուն կաշնբուռն երիտասարդ սըն էր, փնտռուած և լաւ վարձատրուած ինքնաշարժ նորոգող սըն, մասնագիտութիւն սըն, որուն տիրապեճ էր Համաշխարհային Բ. Պատերազմի ընթացքին, երբ կը ծառայէր որպէս ամերիկեան բանակի զինուոր: Մէկն էր այն հազարաւոր ռազմիկներէն, որոնք ամերիկեան դրօշին ներքեւ մաքառած էին նացի գորքերու դէմ և յաղթական վերադարձած տուն:

Ազգային գիտակցութիւն ունեցող անձ սըն էր Յարութիւն և գործունեայ անդամ մի քանի հայ կազմակերպութիւններու: Սահուն կերպով կը խօսէր ակնցի հօրմէն և քղեցի սօրմէն սորված արեւմտահայ բարբառը: Ունէր բազմաթիւ հայ բարեկամներ և բարեկամուհիներ, բայց չէր ստածեր ընտանիք կազմելու մասին, որքան ատեն որ կենդանի էին ծերունի հայրն ու մայրը: Իր սերունդին մէջ միակը չէր որ ծնողաց հանդէպ ունենար նման պարտաճանաչութեան զգացում: Բայց ինչ որ կը տարբերէր Յարութիւնը շատերէն՝ անոր բացառիկ նուիրումն էր թէ՛ հօրը և թէ՛ սօրը: Վեց օրերու ծանր աշխատանքէն ետք, երբ Կիրակի առաւօտ կրնար քիչ սըն հանգստանալ, կը ստիպուէր զոհել խոնջանքը վանելու սամանուած իր մի քանի ազատ ժամերը, որպէսզի կարենար ծնողքը առտու կանուխ ժամերգութեան հասցնել, ապա՝ դուրսը սուրճ սըն

աննել է եւր վերադառնալ եկեղեցի և մասնակցի Ա. Պատարագի մատուցման: Արարողութենէն ետք տուն վերադառնալ չկար: Գրեթէ ամէն Կիրակի հանդէսներ և երկարատե ճաշածողովներ տեղի կ'ունենային շրջակայ արուարձաններուն մէջ և Յարութիւն պարտաւոր կը զգար ծնողքին հետ միասին երթալու և յաճախ անոնց հետ մնալու գրեթէ մինչեւ երեկոյ: Շաբթուան մէջ եա՛ ծանր աշխատանքէն հազիւ ձերբազատուած՝ կը փութար տուն, որպէսզի ճաշէ և հասնի նոյն երեկոյ տեղի ունեցող ազգային այս կամ այն հանդիսութեան կամ ժողովին:

Տիսնեան ընտանիքին բարեկեցիկ կեանքը հազիւ հունի մէջ ստած էր Բ. Հասնաշարհային Պատերազմէն ետք: Ընտանեկան կամ բարեկամական շրջանակէն ռեւէ մէկը կասկածն իսկ չէր ունեցած՝ թէ Տիկ. Գոհարին սիրտին մէջ անթեղուած մնացած էր անցեալի ցան ու սորմոքը, որ կրնար ժայթքիլ հրաբուխի նման և տակն ու վրայ ընել ընտանիքին խաղաղութիւնը: Այդ տիպար հայ մայրիկը, որ վայրկեան սը հանգիստ ընել չէր գիտեր, իր ամբողջ կեանքը նուիրած էր իր ընտանիքին անդամներուն հոգատարութեան և խնամքին: Սակայն գաւառացի այդ ժիր ու չարքաշ հայ կնոջ հոգին տասնամեակներ շարունակ տանջած ու խոցած էր տակալի դէպք սը, որ պատահած էր 1915-ին՝ Քղիի մէջ: Իսկ այդ դէպքը պիտի ունենար իր անդրադարձը տարիներ ետք՝ իր ծերութեան օրերուն: Կնոջ յանկարծայայտ ողբալի վիճակը պատճառ պիտի ըլլար, որպէսզի Պրն. Մարկոս սրտի կսկիծէն կնքէր իր մահկանացուն և անոր պիտի հետեւէր Տիկ Գոհար քիչ ետք:

Հասնաշարհային Ա. Պատերազմի նախօրէին՝ Տիկ. Գոհար երիտասարդ գեղանի հարս սըն էր, մայր սը՝ չորս փոքրիկ զաւակներով: Երբ վրայ հասաւ պատերազմը, հազարատր հայ զոհմարդոց կարգին զինուոր տարուեցաւ նաեւ անոր ամուսինը, որմէ անգամ սըն ալ լուր չստացուեցաւ: Բաւական առեն ետք միայն յայտնի դարձաւ Քղիէն և գաւառական այլ քաղաքներէն զինուորագրեալներուն վիճակուած ողբերգութիւնը: Իսկ երբ հայ ժողովուրդի տեղահանութեան հրամանը Քղիի մէջ հրապարակաւ յայտարարուեցաւ և անպաշտպան կիներու, ծերունիներու և մանուկներու խումբեր կարաւան առ կարաւան ձամբայ հանուեցան դէպի արշարավայրեր և սպանդանոց, նոյն հետայն գործի անցան նաեւ թուրք կառավարութեան կողմէ հովանատրուած խումբաններ՝ մարդասպաններէ կազմուած: Տիկ. Գոհար և իր չորս մատղաշ զաւակները առաջին վայրկեանէն գրաւած էին կարաւանը հետապնդող այլազգ յերուզակներու ուշադրութիւնը: Տիկ. Գոհար եա նշմարած էր՝ թէ իրեններով հանդերձ առարկայ դարձած էր հետապնդման: Շատ լաւ գիտեր թէ

առեանգուած հայ հարսի սը և հայ մանուկներու ինչ կրնար պատահիլ թրքական կամ քրտական հարէմներու մէջ: Լկումներու, բռնի և զզուելի անանութեան և կրօնափոխութեան կարգին՝ և անոնցմէ աւելի իրեն համար անհանդուրժելի տառապանք պիտի ըլլար զատուի իր սիրասուն ձագուկներէն: Օրհասական այդ վայրկեանին յաջողեցաւ հեռանալ կարաւանէն և զայն հետապնդող խումբանէն: Ան քայլերը ուղղեց դէպի մօտակայ կամուրջը: Խելացնոր վիճակի մէջ սկսաւ կամուրջէն վար նետել՝ զաւակներէն նախ առաջինը, ապա երկրորդը, երրորդը և չորրորդը և հուսկ ապա ինքզինքը:

Կամուրջին տակ՝ գետը արդէն իր կլափին մէջ գերեզմանած էր չորս անմեղ փոքրիկ զոհերը և կը փորձէր նոյն բախտին արժանացնել անոնց մայրը, երբ խումբանին մասն կազմողներէն ոսանք, սարսափած պատահարէն, վրայ հասան և փրկեցին տարաբախտ մայրը ջրահեղձ ըլլալէ: Թէ ինչպէս սթափեցաւ իր կիսամեռ վիճակէն և ինչ ձեռով փրկուեցաւ «տեղահանութիւն» անուան տակ թաքնուած ցեղասպանութենէն, ծանօթ չէր Տիսնեան ընտանիքի մօտիկներուն և դրացիներուն, քանի որ ռեւէ մէկը չէր հասարակէր խեղճ կնոջ պատմել տալ անցեալի դէպքերը և անգամ սը եա բանալ անոր վերքը:

Բայց 1915-ին անոր պատահած ահաւոր դէպքը տարիներ ետք վիշապային իր զուլսը պիտի բարձրացնէր ու հարուածէր Տիկ. Գոհարը, մինչեւ որ Պրն. Մարկոս օր սը պիտի ստիպուէր իր հայ դրացիներուն դռները բախելու և յուզումով յայտնելու թէ կինը մի քանի ամսուան համար փոխադրուած էր հոգեկան հիւանդներու յատուկ հիւանդանոց սը: Կնոջ հիւանդութիւնը պիտի բեկանէր Ակնայ այդ ծերացած բայց առողջ զակին կորովը: Վստահաբար Պրն. Մարկոս այդ օրերուն վերապրեցաւ նաեւ ցար իր հին կորուստներուն՝ նահատակուած առաջին կնոջը և զաւակներուն: Անոր կերպարանքը և մանաւանդ հոգեկան վիճակը կը ներկայացնէր կենդանի պատկերը Ակնայ «Անտուն»ին: Մարդուն սիրտը իրապէս նման էր «էն փլած տներ, կոտրեր գերաններ, խախտեր են սըներ», ուր արդէն դարձեալ բուն դրած էին վայրի հաւքեր:

Երկու ամիս ետք բաւական կազդուրուած տուն վերադարձաւ Տիկ. Գոհար, բայց Պրն. Մարկոս երբեք չվերագտաւ իր նախկին զուարթ վերաբերմունքը մարդոց և կեանքի հանդէպ: Այդ առաջին չարաբաստիկ տարուքնէ սկսեալ ամէն աշուն Տիկ. Գոհար պիտի տառապէր նոյն հոգեկան ցաւերով և որու ժամանակ պիտի փոխադրուէր հիւանդանոց, խորունկ ցաւ պատճառելով Պրն. Մարկոսին և Յարութիւնին: Վերջինը սփինքսի նման լուռ՝ կը ջանար համբերութեամբ խնամել ծնողները: Անոր դէմքին վրայ միշտ կարելի էր նշմարել խորունկ թախիծ սը:

Պրն. Մարկոսին բնական մահը վերոյիշեալ դէպքերուն վերջակէտ մը չդրաւ: Տիկ. Գոհար բոլորովին խելագարեցաւ և ամիսներ շարունակ մտային հիանդներու յատուկ հիանդանոցի մը մէջ դարմանուեցաւ, մինչեւ խեղճ Յարութիւն առանձինն տառապեցաւ սօրը տառապանքին ի տես: Օր մըն ալ հեռաձայներ էր դրացիներէն մէկուն և հաղորդէր էր սօրը մահը:

Սակայն այս դժբախտ պատմութիւնը պիտի չաւարտէր վերապրած կնոջ մահով, քանի որ ցեղասպանութիւնը իր ատերերը պիտի շարունակէր գործել տարբեր կերպերով: Մօրը մահան առեն Յարութիւն արդէն իր ծնողաց, մանաւանդ սօրը, սպառած էր իր սիրտը, հոգին և կէանքը: Վաղուց անցած էր անոր երիտասարդութիւնը, ինչպէս նաեւ կէանքի հասունութեան շրջանը, և ան սկսած էր վայրէջքը դէպի վերջալոյսի տարիներ: Չունէր մէկը, որուն հետ կիսէր իր ուրախութիւնն ու տրտմութիւնը: Դարձած էր շատ աւելի ինքնակուղ պան երբեք: Դադրած էր յարաբերութիւն ունենալ իր ազգականներուն, սօտիկ բարեկամներուն և գործակից

ընկերներուն հետ: Երբեմն միայն կը պատասխանէր իր ազգականներէն մէկուն զանգին՝ լակոնական մի քանի խօսքերով պատասխանելով անոր հարցումներուն: Օր մըն ալ այդ նոյն ազգականը, երբ փորձած էր հեռախօսային հերթական կապը հաստատել հետը, Յարութիւն չէր պատասխանած: Մի քանի օր շարունակած էր զանգահարել անոր հեռախօսի թիփն, բացող չէր եղած: Կասկածած էր, երբ տեսած էր Յարութիւնին ինքնաշարժը տան կողքի անցքին մէջ: Անմիջապէս լուր տուած էր քաղաքի ոստիկանութեան, որ շուտով հասած էր և բացած տան դուռը: Ոստիկանները և ազգականները սարսափած էին տեսնելով երբեմնի արի այդ հայ զինուորին՝ Յարութիւնին դիակը, ատրճանակը ի ձեռին:

Վերջին արարն էր ասիկա այն ողբերգութեան, որ սկիզբ առած էր 1915 թուականին հայաշատ Ակնի և Քոյի մէջ:

Երուսաղէմ, 14 Յունուար 2015

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՈՐԲԵՐԸ, ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ, 1918

Ժառանգատրաց Ճեմարանի մուտքին

ՀԲԸՄի Հաւարածոյ

Մ. Մարգարանցի

Մօրենական կողմն մեծ հայրս հաճընցի էր եւ ես, ծնած ըլլալով Պէրոյթի քիչ թէ շատ բարեկեցիկ Նոր Հաճըն թաղամասին մէջ, հաճընցիները, հին թէ նոր, «պաշխօ մարդիկ էին» (տարբեր մարդիկ)՝ բաղդատած հօրենական կողմն չորք-մարգարանցի (տօրթ-եղցի) հարազատներու: Տարբեր՝ նախ, որովհետեւ հայերէն սը կը խօսէին, գոր չէի հասկնար (հետագային պիտի սորվէի որ «տարբեր հայերէն չէր, այլ Հաճնոյ բարբառը), տարբեր, որովհետեւ միշտ զիրար կը փնտռէին եւ երբոր զիրար գտնէին, աչքերնին կը պղտորէր:

Դարձեալ հետագային պիտի իմանայի թէ հաճընցիք կը կազմէին իրենց լեռներուն, անտառներուն, ջուրերուն ու անոնց մէջէն ծնած Ռուբինեան իշխաններուն ու թագաւորներուն հետ միախառնուած մէկ ամբողջութիւն:

Հաճընցի Ատուր պապս շատ պղտոր կը յիշէի, կամ կը կարծէի թէ կը յիշէի, որովհետեւ մեծ մայրս ու մայրս այնքան շատ կը պատմէին իմ հաւատացեալ ու «աղբար» կօշկակար պապիս մասին, որ մանկական ու պատանեկան տարիներուս մշուշին մէջէն կը յայտնուէր դալուկ դէմք սը խիտ մագերով, ճիշդ կրտսեր եղբօրս Ասատուրին նման: Ան պարզապէս քանդակուած էր յիշողութեանս մէջ:

Պապս այրիացեր էր գաղթի ճանապարհին 1917-ին, կորսնցնելով իր դեռատի կինը: Այնուհետեւ ան հանդիպեր էր նմանապէս աքսորի ընթացքին այրիացած եւ նորածին երախայի տէր մեծ մօրս, ազնուական ու հերոս մօր սը դուստրին՝ Միքայէլեան Էլմասին ի Չորք-Մարգարան, եւ 1922-ին ունեցեր էր իր առջինեկ եւ միակ դուստրը Մարին՝ մայրս:

Եւ այսպէս մանկապատանեկան յուշերս և մեր երդիքին տակ շրջան ըրած հին հին պատումները կը սղէին զիս անպայման ուխտի երթալ Հաճըն:

Խորհրդատր ուրիշ բան սըն ալ կար Հաճընի հետ առընչուած՝ պղնձեայ սափորիկ սը, գոր մայրս սրբութիւն սրբոցի պէս կը պահէր Պէրոյթի մեր տան ձեղնայարկ կոչուած (թթխիթ) խուցին մէջ: Սափորիկը հազիւ մէկ լիտրանոց անօթ սըն էր, որուն մէջ հայրս խնամքով կը պահէր որսորդական միափող հրացանի կապարէ գնդիկները եւ յարակից առարկաները: Խորհրդատրութիւնը կը շեշտուէր սնանաւանդ այն պահուն, երբ զգուշութեամբ սաքրելու ու փայլեցնելու ատեն սափորիկին տակը կը կարդայի՝ «Հաճըն 1899»: Հետագային, անէլի գիտակից ու հասուն տարիներուս անիկա ինծի հասար եղաւ մեր պատմա-

կան հայրենիքէն փրկուած միակ մասունքը:

Այս յուշերն ու պատումները կ'ընկերանային ինծի՝ Սիսէն դէպի Տարսուսեան լեռներու մէջ հետզհետէ խորացող ուղեւորութեանս ընթացքին:

Մայրս կը պատմէր իր հօր ու հօրեղբօր հրաշքով ազատելու մասին, անշուշտ ինչ որ լսած էր իր հօրմէն ու եղբօրմէն՝ Փանոս «Էմմիէն», որուն հետ հանդիպելու բախտը ունեցայ Երեւանի մէջ 1968-ին:

Երբ այս տողերը կը գրեմ վերապրելով դէպի Հաճըն ուղեւորութիւնս, կը ստածեմ թէ բանական էակը՝ մենք, ոչ միայն կ'ապրինք մեր այսօրով ու այսօրուան նուաճումներով, այլեւ անցելով, մեր էութեան անբաժան մասը կազմող պատմական յիշողութեամբ, սերունդներէն մեզի հասած ընտանեկան զրոյցներով ու պատումներով: Հետեաբար այս ուխտագնացութեան ընթացքին կը քակեմ բանական էակիս յիշողութեան ամբողջ կծիկը, դէպքերու շղթան՝ հասնելու հասարակունքներուն՝ կապելով զանոնք ներկային՝ փոխանցելու համար գալիք սերունդներուն:

Այո՛, թէա այս պահուս արդիական ու զովատուն փոխադրակառքին մէջ կը ձեռքեմ Տարսուսը, ուր հայ չէ մնացած (չեն ձգած), բայց իրականութեան մէջ այդ հայերը հոն են, ինչպէս որ հոն էին եւ հոն ԵՂԱԾ ԸԼԼԱԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ զգացումը ոչ ոք կրնար խլել ինձմէ այդ ժամերուն, անկէ առաջ ու անկէ ետքն ալ:

Ես իմ հայրենիքս էի այդ ժամերուն:

Փոխադրակառքը կը բարձրանայ դարձ-դարձիկ ու ասֆալթապատ բարեկարգ լեռնային ճամբով: Չախ կողմս սհատը անդունդներ են, որոնց մէջէն կը հոսին Տարսուսի զուլալ գետակները: Տեղ տեղ անոնք փրփրաղէզ են, քիչ անգամ հանդարտահոս: Արդէն քառասուն րոպէ է ի վեր կը բարձրանանք: Կտրած ենք շուրջ 40 քմ. ճամբայ: Յիշողութիւններս ալ կը կտրեն երկար ճամբայ ու զիս կը տանին ետ, դէպի այն տարիները, երբ մայրս, մեծ մայրս ու պապիս եղբայրը կը պատմեն Ատուր եւ իր Փանոս եղբօր ողիսականը՝ գիշերային փախուստը Հաճընէն Սիս, ապա Ատանա ու Չորք-Մարգարան:

Սափորիկի սը պատմութիւնն ալ կու գայ անէնալու յիշողութեանս շղթային վրայ: Այդ պղինձէ անօթը իր «Հաճըն 1899» անպաճոյճ գրութեամբ ինծի հետ էր ամբողջ ուղեւորութեան ընթացքին:

Աջիս ու ձախիս բարձրաբերձ ժայռերն են Տարսուսի, ապառաժները ուղղահայեաց, ուրկէ բարակ ջրվէժներ ամեհի թափով գահավիժելով կը խառնուին գետակներուն:

... 94 տարիներ առաջ ահաւասիկ այս գետակներուն ու ձորերուն մէջ երկու եղբայրներ, Ատուր եւ Փանոս Ռ-գեանները ցերեկները

թաքնուելով, գիշերները քալելով, իյնալ-ելլելով, սայթաքելով, ապա կրկին վեր կենալով չորս հինգ օր է ի վեր կը փորձեն ազատիկ մահուան մագիլներէն՝ սնուելով հատապտուղներով ու մեր խորհրդատր պղնձեայ սափորիկին մէջ լեցուած արդար իւղով:

Այնուհետեւ մեր ընտանեկան պատուը կ'ըսէ թէ երկու եղբայրները կը հասնին Սիս, կը կազդուրովին քանի մը օր ու ձաւթայ կ'ելլեն դէպի Ատանա: Արիեստը ոսկէ ապարանջան էր այդ տարիներուն: Երկու կոշկակար եղբայրները հայրենակիցներու օգնութեամբ կը ճարեն Հաճընէն քերուած գործիքներ, կը նորոգեն կոշիկներ ու քիչ մը դրամ շահելէ ետք ձաւթայ կ'ելլեն դէպի Չորր-Մարզպան, վատահելով հեռատր ազգակնի մը տուած տարտամ յոյսին: Եղբայրները յուսախար չեն ըլլար: Բարեսիրտ Միքայէլեան աղան իր այրի մնացած դեռատի էլմաստ դատարը կնոյթեան կու տայ մեծին, կ'ըլլայ թէ՛ աներ եւ թէ՛ իսկական հայր, կը ծնի մայրս: Ատուր պապս հայրութիւն կ'ընէ եւ իր հարազատ դստեր նման կը հոգայ էլմաս տատիկիս կարմիր թշկներով առաջնեկ դստեր՝ Մրբով սօրաքրոջս:

Կը բարձրանանք տակալին դէպի Հաճըն մեր զովասուն փոխադրակառքով: Արդեօք այս լեռները գիտե՞ն այս մասին եւ կամ կը յիշե՞ն մահը իրենց ետին, անորոշ ապագան իրենց առջեւ փախուստ տուող այն երկու եղբայրները: Եթէ չեն յիշեր, ապա թող կարդան այս տողերը: Խենդ գաղափար մը կը ծագի այս պահուն՝ բարձաձայնել, պոռալ ու գոռալ.

- Հէ՛յ հէ՛յ, Ատուր պապ եւ Փանոս էնմի, ես հո՛ւ եմ, հո՛ւ, ձեր հարազատ վայրերուն մէջ, կը տեսնես նոյն կատողած առուակները, նոյն լեռնալանջերը, թերեւ այն նոյն ծնակները, որոնց մէջ ցերեկները պահուլոտեր էք, գիշերները լոսնի լոյսով իջեր վար, վար, դէպի Սիս ու Ատանա...

Փոխադրակառքը յոգնութեան նշաններ ցոյց կու տայ: Պէտք է հանգիստ տանք զովացնող օդափոխիչին, որովհետեւ մեր առջեւ դեռ 5-6.000 քմ. կայ անցնելիք մինչեւ Ատանա վերադարձը:

- Հոս պահ մը կանգ պիտի առնենք.- կ'ըսէ մեր փորձառու առաջնորդը.- մաքուր լեռնային ջուր պիտի լեցնենք մեր շիշերը, իսկ անոնք որոնք հաճընցիի յետնորդներ են, պէտք է քանի մը շիշ լեցնեն ու տանին հետերսին:

Ծորակէն հոսող ջուրին սառնութիւնը կը մեղմացնէ նաեւ սոթիս մէջ կատարուող փոթորիկը, անցեալէն մնացած յուշերը, պապիս ու իր եղբօր անցած գեհէլի ձաւթան: Լեռներու գոգին մէջն ենք, իսկ ես՝ ՄԵ՛Լ՝ լեռներուն գիրկին մէջ: Խմբի դեկավար Աօս կասացուցի մը ինծի կ'ըսէ որ դիմացի լեռներուն մէջտեղը կեդրոնացնես հայեացքս եւ գուշակեմ թէ ինչ կրնայ ըլլալ տեսածս: Բիբերս կը կծկեմ եւ արեաշող բարձունքի մը զագաթին կը տեսնեմ բերդ մը.

- Վահկան է, Աօ՛, այս կողմերը եւ Հաճընին այսքան մօտիկ Վահկա-Ֆէքքէն կրնայ ըլլալ միայն:

Ճիշդ էի:

Վահկա-Ֆէքքէ: Առաջին անգամ այս բերդին մասին լսած էի հօրենական մեծ հօրսմէ՛ս՝ Նազարէ՛ պապէս, որուն յիշողութեան մէջ թէեւ իր կեանքի վերջին քսան տարիներու դէպքերը իրար անցեր էին ծերութեան պատճառով, բայց վաղ պատանեկութեան ու երիտասարդութեան օրերը կը յիշէր այնպէս, ինչպէս կարծես երկ պատահած ըլլային անոնք:

«Մենք պզտիկ էինք, 7-8 տարեկան, երբ երբեմն մեր ծնողները այցելութեան կ'երթային Հաճըն՝ իրենց հարս դրկած հարազատներուն այցելութեան», կը պատմէր Նազարէ՛ «տէտէ-նիս»: «Երկու, երեք օր ետք կը հասնէինք Ֆէքքէ, անցնելով Սիսէն: Հոն կը հասնէինք արեւը մարը չմտած, կը տեղատուովինք բերդին խուցերուն մէջ, կրակ կը վառէինք գիշերուան համար, իսկ մենք՝ պզտիկներս, մեր չորս դին սխտոր կը դնէինք որ օձերն ու կարիճները հոտէն փախցին: Իրիկուն չեղած կը հասնէին հովիւները իրենց խոշոր շուներով: Յետու կնիկները կը կթէին կենդանիները, կ'ենթադնէին կաթը և մենք ալ մէջը չորցած հացերը բրդելով աղուտը ընթրիք մը կ'ընէինք...: Է՛հ, ո՛ր է այդ կաթը...»:

Վահկա բերդ. արեւուն դպած միջնաբերդ: Մինչ մեր ուխտատրները կ'ընթրոշխեն Տալոսեան լեռներու սառնորակ ջուրը եւ կը հասնտեսն Կիլիկիոյ լեռներու շիրը, պատմական յիշողութիւնները կ'առնեն զիս իրենց յորձանուտին մէջ:

Վահկա, Ֆէքքէ, Նազարէ՛ պապիկ, Ռուբինեան իշխաններ ու թագաւորներ, մանկութեան յիշողութիւններէն ու հայոց պատմութեան դասագիրքերէն դուրս գալով կը վերածուին բառ ու քանի ու ես կը պատմեմ ուղեկիցներուա...

Կիլիկիոյ իշխանութեան հիմնադիր Ռուբին Ա.ի որդի Կոնստանտին, 1097-1098-ին Վահկան կը գրաւ Բիւզանդացիներէն եւ զայն կը դարձնէ իր նստավայրը: Բառասուն տարի ետք Բիւզանդական կայսրութեան Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը կը վերագրաւ Վահկան, որ երկարատեւ չի մնար Բիւզանդիոյ տիրապետութեան տակ՝ գրաւուելով Տանիշմէններէն (թրքացեղ սուլթանութիւն կեդրոնական Անատոլիայի մէջ): Լեւոն Ա. Ռուբինեանի (գերուած Բիւզանդիոնի կողմէ) որդին Թորոս (Թորոս Լեւոնի), աքսորէն փախելէ ետք կը վերականգնէ Ռուբինեան իշխանութիւնը եւ 1145-ին կը վերագրաւ Վահկան, որ կը մնայ հայոց իշխանութեան տակ մինչեւ Ռուբինեան թագաւորութեան անկումը 1375 թուականը, որմէ ետք բերդը կ'անցնի Մեմլուկներու տիրապետութեան տակ:

Վիրատր կը թուի ինծի Վահկան, լքուած ու ձգուած ժամանակի ու բնութեան տարերքնե-

րուն: Պարիսպներուն ու բուրգաձե աշխատարակներուն վրայ լայն բացուած խոռոչները կը նմանին փորուած աչքերու, որոնք յանդիմանութիւն կը տեղացնեն մեր վրայ, կարծես ըսել ուզելով՝ «ո՛ր կերթաք, ո՛վ հայեր, ո՛ր գացիք դուք՝ հայեր եւ մանաւանդ ո՛ր էք դուք՝ Նազարեթ «տէտէի» եւ Ատուր պապի թոռներ ու ծոռեր...»:

Պատմութիւնը միշտ կը հալածէ զիս, մեզ եւ իրաքանչիւր հայ, որ չի հաշտուիր բռնի կերպով պարտադրուած իրականութեան սըլ հետ: Մեր հայոց պատմութեան գիրքերը եւ մեր պապերուն ու տատիկներուն «ա՛խ, ա՛խ մէ՛ւ-լէքէթները (հայրենիք) կը լսուին լեռներուն մէջէն ու մեր մենութեան պահերուն: Անոնց պատումները, կարօտաբաղձ հեծեծանքները, ներքին մորմոքի սոխիքներուն մէջէն մեր սանկապատանեկան օրերուն մեզի փոխանցուած տրտունջներն ու յառաչանքները կը հետապնդեն մեզ՝ «որքան ատեն որ տակափն ոտքի կաթողիկէ սը ըլլայ եւ ձինազարդ գագաթ սը լերան, որքան ատեն որ մեր երակներուն մէջ արիւնին հետ եռացող մեր հայրենիք սը ըլլայ (զերեարուած), որքան ատեն որ մեր հայրենիքը չըլլայ...» (Շ. Շահնուր):

Փոխադրակառքը կը շարժի ու նոր թափով կը շարունակէ իր վերելքը դէպի «Նաճընը սիրուն»:

Ատեններ կան մեր կեանքին մէջ, երբ մեր մենութեան ժամերուն կ'ունենանք յաճախանքը այն պահերու, երբ մենք վաղուց, դեռ մանկուց, հաւանաբար թոթովի սկսելու, ապա լսելու եւ հետեւելու ունակութիւնը ձեռք բերելու ընթացքին տպաւորած են մեզ, հետեւած են մեր ամբողջ կեանքի ընթացքին, ապա ձգտած ենք տեսնել անոնց իրականացումը: Ահաւասիկ այդպիսի երազանքի սը իրականացումն էր քանի սը ըստ միայն հեռու կը զգամ Վահկայէն ետք:

... Ու կը բացուի սօրենական մեծ հօրս ծննդավայր Նաճընի հասայնապատկերը:

«Նաճընը սիրուն», ինչպէս արծուերոյն Զէյթունը, Կիլիկեան Տարոսի մարգարիտներն են, որոնց վրայ կը փայլի փիրուզեայ երկինք սը: Նաճընի թաղերը հիմա իրենց ամբողջ հմայքով փռուած են Տարոսի լեռնալանջերուն, տեղ տեղ լեռնային սայրիներով պարուրուած: Ապիական չքնաղ բնութեան սը մէջ ենք այլեւս, բնութիւն սը, որ կը վերջանայ բրգաձե գագաթներով՝ խրուելով Կիլիկեան երկինքին մէջ:

- Անոնք որոնք կը փափաքին ամբողջին մնացորդներուն կողմը երթալ թող հետեւին հաճընցի Մինասին. պտիկ վէն ինքնաշարժ սը ձեզ պիտի հասցնէ փրատակներուն եւ պիտի սպասէ հոն,- կը լսուի առաջնորդին ձայնը:

Տինգ-վեց վայրկեան զառիվեռ սը բարձրանալէ ետք կը հասնինք տեղ: Ամբողջ Նաճընը փռուած է աւերակներուն տակ: Մեր բարձրունքէն

արդէն կ'որուագծուին հերոսական քաղաքին թաղերը, Սրբ. Յակոբը, Գոփուշ և Կիլիկիա քաղամասերը...:

Ընդամենը 100-105 տարի առաջ լեռնալանջերուն փռուած այս քաղաքին մէջ կ'ապրէին 35.000 բնակիչներ, որոնց շուրջ 30.000-ը քաղկեացած էր հայերէ: Նաճընցիները կը զբաղէին առեւտրով ու արհեստներով (մայրական կողմի իմ Ասատուր պապս, եղբայրը՝ Փանոսը, վերջինիս զաակներ Իսահակը, Լեւոնը և Գրիգորը վարպետ ու փնտռուած կոշկակարներ էին... կոշկակարի յատուկ երգիծանքով ու բառապաշարով): Պապս հաւատացեալ էր բառիս ամենալայն ընդգրկումով:

Խաղաղասէր մարդիկ էին Կիլիկեան Տարոսի այս բնակիչները: Ունէին իրենց յատուկ բարբառը, որ սրբութեան պէս կը պահէին ու միայն այդ բարբառով վերապրած հաճընցիները կը հաղորդակցէին իրարու հետ: Անոնց համար սիրուն աղջկայ թուշերը կարմիր չէին, այլ՝ կայմի, հաճընցի չերթար, այլ՝ կիշուօ, երբոր ան օղ կ'ուզէ ձաշի սեղանին, ականջաօղ չտաս իրեն, այլ իր ուզածը աղ է:

Նաճընցի արհեստարները հապա, անոնց կլայեկած պղնձեայ ամանները արծաթի պէս կը փայլէին, անգործածելի նկատուող ոտնասանդ իրենց տայիր՝ հագնելիք կոշիկ կ'ըլլար: Նաճընցի նաեւ տուած է մեծ ստատրականներ, յեղափոխականներ - ընդհանրապէս Ննչակեան - խմբագիրներ, գրողներ, կրթութիւն հրապարակախօսներ: Տարիներ առաջ Երեւանի Պետական Նամալսարանի Պատմութեան բաժնին մէջ հաճընցի փրոֆեսոր Սիսն Բրքեաշարեանին պատրաստած յունարէնի ձեռնարկին շնորհիւ մեր լսարանի ուսանողներս կարճ ատենուան մէջ այնքան սը կրցանք դասական յունարէն սորվիլ որ արդէն կը համարձակէինք պարզ բնագիրներ թարգմանել:

- Թուրքերէն կը խօսէիք, պարոն,- յանկարծ կը հարցնէ երիտասարդ վարորդը,- թո՛ւրք էք:

Պահուան սը վարանումէ ետք կու տամ անհրաժեշտ բացատրութիւնը, որ հիմնովին կը յեղաշրջէ վարորդին կեցուածքը:

- Այո՛, թուրքերէն բաւական սը գիտեմ, բայց թուրք չեմ, հայ եմ, Ամերիկայէն. սօրս հայրը «հաճընցի է» - հիմա դուք անունը փոխեր և դրեր էք Սախմպէլի, երբ ես փոքր էի, կը յիշեմ որ իրենց թաղը բերդին դիմացն է եղեր, հաւանաբար Ս. Յակոբ եկեղեցիին թաղը, որուն *մոնասթիր* կ'ըսէք:

- Է՛հ, բարեկամ, չըսե՛ս որ հայրենակից ենք, «մէմլէքէթ» եկեր ես:

- Անանկ է:

«Մէմլէքէթ», այսինքն երկիր, բնօրրան, հայրենիք, ծննդավայր և կամ այս բոլորը միասին:

Այդ հայրենիքին սրբութեան պէս մեր տան նկուղը կը պահուի մեծ հօրս կոշկակարի գործիքները, որոնք հո՛ւս շինուած էին, այս լեռներու հանքերէն հանուած էր մետաղը, այստեղի կաղնիի փայտէն շինուած էին մրճիկներուն կոթերը: Կը յիշեմ Ատուր պապիս կոկորդիլոսանման աքցանը, որ միաժամանակ երեք չորս գործ կ'ընէր: Ափիս մէջ սա պահուս կը զգամ մրճիկները, որոնցմէ մէկը թէ՛ կը գամէր և թէ՛ կը տափակցնէր կաշին, հապա գլխատր աքցանը, որ կը գամէր ու կը քաշէր մէխերը: Ամէնէն տպատրիչը սակայն իր երկաթեայ «էօրսն» էր, ամրացուած կոճղի մը մէջ, որուն լեզուականման սալիկին վրայ անցընելով խաղընկերներուս սնաւած կոշիկները, ապա անոնց ներքաններուն կաշիէ շերտիկներ աւելցնելով ու գամելով կը պատրաստէի ոտնազնդակի «մարգական կոշիկներ»՝ միակ վարձատրութիւն ստանալով խոստումներ, որ չաջորդ Շաբաթ օրը կող պէտք է ընէին այս կոշիկով...

Հաճը՛ն, Մահիսպէլի, Վահկա, սա միամիտ վարորդը, վարը տարածուած լեռնային գիւղաքաղաքը իր բնիկներուն սղած հերոսական պայքարի անցեալով, մեծ հօրս մրճիկն ու աքցանները էլեկտրոն-նիստրոններու պէս կը դառնային գլխուս շուրջ:

Բերդին մնացորդներուն սօտն ենք: Մուտքի երկաթեայ դարպասը գոց է ... տանտիրոջ սը առջեւ:

Պատերուն ու պարիսպին տակէն կեանքս վտանգելով կը փորձեմ թափանցել ներս: Ռուբինեան ու Նեթումեան իշխաններու հոգիները ուժ կու տան ինձի և կը ստնեմ արգիլեալ գօտիէն ներս, ուր 11-14-րդ դարերուն կը փողփողային նախնիներուս՝ Ռուբինեան և Նեթումեան թագաւորութեան դրօշները: Հիմա լիիրա տէրն եմ երբեմնի Պատիմոն կոչուած փոքր ամրոցին: Մեր դրախտիկ Հաճընը, կոչուած է նաեւ Ալէ և Հարգան, որ Միջին Արեւելքի այլ տարածքներու նման անցած է Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան տակ՝ միշտ մնալով որպէս հայկական բնակչութեամբ գերիշխող արձուներոյն սը Կիլիկիոյ Տարոսեան լեռնաշղթային վրայ մինչեւ ֆրանսական մեծ դաւաճանութիւնը:

Կանգնած կը դիտեմ ամբողջ համայնապատկերը Ատուր պապիս ծննդավայրին ու կը ստաճեմ ո՛ր էր արդեօք իր նախակրթարանը, ո՞ր մէկն էր անիկա վարը տեսնուող քանի սը աչքառու քարաշէն հին կառոյցներէն, որովհետեւ վեց եկեղեցիները ունէին նաեւ իրենց կցուած վեց վարժարաններ, որոնցմէ ամենէն նշանաւորն էր Սահակ-Մեսրոպեանը:

Տարին՝ 1915: Ուրեմն 99 տարի առաջ էր որ Հաճնոյ հայերը տեղահան եղան դէպի Տէր էլ Ջօր և այդ մահուան ճամբուն վրայ նորա-

պակ, հագի քսան տարեկան կոշկակար ու հաւատացեալ պապս, կորսնցուց իր դեռատի կինը (ի՛նչ կը կոչուէր այդ եղերաբախտը, որ գերեզման անգամ չունեցաւ...): 1919-ին պապս իր եղբօր և քանի սը զարմիկներու հետ ուժգնապէս խոցուած, կոտորակուած ու կոտորած սիրտով վերադարձաւ ծննդավայր՝ թերեւս ի նորոյ սկսելու կեանք սը, վերընձիւղուելու և նոր բարունակներ տալու հաւատքով: Բայց ան շատ էր ընկճուած: Տարի սը չանցած ֆրանսական գաղութատիրական իշխանութիւնները գաղտնի բանակցութիւններու մէջ ստնելով երէկուան թշնամիին հետ, քեմալական Թուրքիոյ յանձնեցին իրենց չպատկանող, բայց իրենց հովանաւորութեան տակ գտնուող Կիլիկիան:

Հաճընցին դեռ իր վերքերը չուժած, ստիպուած եղաւ ինքնապաշտպանութեան դիմել: Ի՛նչ կրնար ընել 30.000-էն 6-7 հազարի իջած ափ սը հայութիւնը եթէ ոչ մահու և կենաց կոխի մղել: Եւ կռուեցաւ գերակայ ուժերու դէմ: 1920 թուականի Մարտ ամսուն քեմալական ուժերը շրջապատեցին Հաճընը և զայն կտրեցին արտաքին աշխարհի հետ ամէն կապէ: Ձինեալ դիմադրութիւնը անխուսափելի էր: Թուրքական գերագանց ուժերու դէմ Ապրիլէն մինչեւ Հոկտեմբեր Հաճընի ժողովուրդը, գլխատրութեամբ Կարապետ Չալեանի, հոգեւոր առաջնորդ Պետրոս Սարաճեանի, սպայ Արամ Թերգեանի, մէշտեղ հանեցին չորս վաշտ և հեծելազօրք, իսկ 16-50 տարեկան ամէն տղամարդ մասնակցեցաւ մահու և կենաց գուպարին: Ի վերջոյ, երբ ֆրանսական գաղութատիրական ուժերը ոչ միայն օգնութեան չհասան, այլեւ անյոյս լքեալի օրին ձգեցին երբեմն նահանջող երբեմն ալ թշնամիին լուրջ վնասներ հասցնող Հաճընի նօսրացած բնակչութիւնը, որուն 6.000 վերապրած բնակիչները ենթարկուեցան քեմալական զօրքին ու չէթներուն կոտորածին, յնամայուեցան կիները, ծերերն ու երախսները: Ազատեցան ... միայն 365 հոգի, որոնք ձեռքբերով շրջապատման օղակը հագի կրցան հասնիլ Սիս, Ատանա, Չորք-Մարզպան եւ Ալեքսանուրթէ:

Վերջին հարիւրամեակին պատահած արիւնալի ծանրագոյն դէպքերու յիշողութեան տակ կը յայտնուիմ Հաճընի կեդրոնական փողոցին հրապարակի նման վայրին մէջ:

Հոս անակնկալ սը կը սպասէր ինձի: Խանութներու պատերուն տակ արեւկող ընող ծերունիներէն մէկը ինքնաշարժէն իջնողներու դիմելով բարձրաձայն կը հարցնէ.

- Ձեր մէջէն որո՞ն մեծ հայրը այս քաղաքէն է եղեր:

Յայտնի է որ մեր բացակայութեան անոնք հետաքրքրուէր են և մեր առաջնորդն ալ յիշէր է գիս:

- Ես եմ, ի՛նչ կ'ուզէք,- կը պատասխանեմ

իր լեզուով:

Ամենէն տարեցը ձեռքես բռնելով կ'ըսէ.

- Եկուր նայիմ, դուն մեզմէ ես եղեր, հոս, աջ կողմն նստէ,- և թէ մը կ'ապասպրէ ու կը շարունակէ,- ըսէ նայիմ որո՞ն թռռնիկն ես:

Նայի կ'ըսեմ թէ երբ պապս ու իր եղբայրը սա վարի գետին հունը բռնելով 3-4 օրէն հասեր են Սիս, ինք տակաւին ծնած չէր: Կը պատմեմ թէ երբ շատ փոքր էի, միշտ կը լսէի Սուրբ Յակոբ եկեղեցիին մասին, այն որ իրենք հիմա *մոնասթիր* կ'ըսեն, այդ թաղէն եղած է պապս:

Ծերունիներու շրջանակը ուշի ուշով կը հետեւի իմ պատմութիւններու: Մէկ կողմէն թէյս ըմբոշխնելով միւս կողմէն ալ գիտցած-չգիտցած թրքերէնով կը ներկայացնեմ պապիս պատմութիւնը, իր առաջին դեռատի կիւնը կորսնցնելէ ետք մեծ մօրս հետ հանդիպումն ու ընտանիք կազմելը:

- Որո՞ն ընտանիքէն էր մեծ-հայրդ, *պէշի* կը յիշենք, թէի այդ գէշ տարիներուն մենք չէինք ծնած:

- Պապիս գերդաստանը մեծ էր, յիսուն-վաթսուն հոգի ըլլալու չափ և կը կոչուէին Ռ-ըզեան...

Ծերունիները իրարու կը նային՝ փորձելով տնտղել իրենց յիշողութիւնը:

- Ամենէն ծերը ես եմ,- կ'ըսէ ամենէն տարիքոտ ծերունին,- իննսուն մէկ տարեկան եմ,- բայց չեմ յիշեր: Մերինները բան չեն պատմած անոնց մասին, ամսա կ'ըսեն թէ քաջ քէշիչ մը ունեցեր են հայերը...

- Այո՛, Բէշիչ Պետրոս Սարաճեան կը կոչուէր այդ մարդը:

Յետոյ կը գրուցենք արէն ձայնէն, Սուրբոյ դէպքերու մասին կարծիքներ կ'առնենք կու տանք, Ամերիկայի մասին կը հարցնեն եւ նման

բաներ: Ծերունիներէն մէկը կը խնդրէ որ մեր այցելութեան տպաւորութիւնները գրենք թերթերու մէջ, որպէսզի Թուրքիոյ պետութիւնը իմանայ թէ այս կողմերը օտարներ կ'այցելեն, *պէշի* ուշադրութիւն կը դարձնեն այս կողմերու վրայ ու կը նորոգեն ճամբաները:

Տար շագանակը իմ ձեռքով կ'ուզեն հանել:

Կը խոստանամ գրել՝ անլցնելով որ պիտի ըսեմ նաեւ թէ աշխարհի ամենէն գեղեցիկ տեղերէն մէկն է Տաճընը, օղը մաքուր է, կան հնութիւններ, ժողովուրդը հիւրասէր է...

- Նայի՛ր *օղում* (տղաս),- կ'ըսէ տարեց ծերունին,- դուն մեզմէ ես, սա դիմացի *փան-սիռնաթը* կը տեսնե՞ս, ատիկա ուսուցիչներու համար շինուած է որ ամառները հոս գան և հանգիստ ընեն, երբոր ուզես եկուր ընտանիքիդ հետ ապրի մէկ ամիս, երկու ամիս ու քէֆդ ըրէ:

Ծերունիին հրաւիրը կ'արժանանայ ընդ-հանուրին հաւանութեան: Փաստօրէն «կ'ըն-տրովիմ» Տաճընի «պատուաւոր քաղաքացի»: Երանի՛ ինձի:

Կ'արժանանամ այս գրոյցին ներկայ գտնուող մարդոց շնորհատրանքներուն ու ճամբայ կ'ելլենք դէպի Կեսարիա:

Սփոփուած սիրտով կ'երկարիմ ինքնա-շարժի ետեւ երկար նստարանին, չէ՞ որ մարդիկ զիս իմ նախնիներու երկրին «պատուաւոր քաղաքացի» կոչում տուին...

Ինքնաշարժի ցնցումներուն տակ թմբիրը կը յարթէ ի վերջոյ և շոտով պապիս *էօսը*, արցանը, սրճիկն ու այս լեռները կ'անէանան՝ իրենց կայուն տեղերը գրաւելով ենթագի-տակցութեանս մէջ:

Հանգստացի՛ր, «պատուաւոր քաղաքացի»:

Տաճըն սիրուն, մէջ մըն ալ ե՛րբ կը տես-նես քեզ...:

Տաճըն 2014

800 FACES

Kevork Hintlian

Instead of presenting a dry paper riddled with politically correct language, I decided to talk about my voyage which started half a century ago.

My earliest childhood memory is my grandmother, a widow having lost her husband in 1915, who, like many others, never remarried and wore all her life a single colour, black. As I grew up, I noticed dozens in our courtyard, widows always silent, associating only with their peers and whispering to each other. I never grasped the symbolism and thought that older women prefer to dress in dark colours. I had never heard of an alarm clock. The church bell very much filled the same function. At five, when the church bell rang, my grandmother and all these widows would go to church, each had her corner. They knew the hymns and the liturgy by heart. During the rest of the day, the only book she would read was the Bible and would murmur hymns from the hymnbook. Besides, she would teach my mother the cuisine of the old country, basically *mante* and *sou-boereck*. She was treated as the matriarch and nobody would challenge her expertise as a master cook. Punctually, she would get me toys for Christmas and St George's day. Every Sunday, my uncle would drop in and a lively but nostalgic conversation would develop between my father, uncle and grandmother. The topic was recollections, about dispossession from the land, the severe winters, the accumulation of snow, pilgrimages, and how pilgrims from the South of the country came on their horses to spend a week at the monastery of Sourp Karapet (John the Baptist) in Kayseri (Cappadocia). My uncle and father were choir boys and they would remember every detail of the liturgy in different feasts. They would break into hymns with the intonation of hundred years ago. The choir sang from their lodge in the gallery which was situated in the dome, they mentioned this with particular pride. Then they would enumerate the tombstones of the notables who were buried in the courtyard of the church. Of course, all of them donors, church builders, and they would engage in discussions charting where each one lay. This way I learnt about the prominent

families, Gulbenkians, Khoubesserians, Baleozians. But the most they enjoyed was to talk about how the family gathered around the hearth. All in a circle under a woolen blanket and engaged in story telling. One of the major events in town was the reception reserved for people returning from pilgrimage to Jerusalem with the title *mahdesi* which they carried to the grave. And they talked often about the American missionaries and their schools and hospitals and about Christmas day when the missionaries distributed gifts to the children from America. The lost paradise was the odyssey of every family. Those who came from villages would talk about harvest and the excellence and uniqueness of the fruits. I remember everybody from Diarbekir would talk about the huge size of the watermelon and the people of Van about the friendly bear who would pay a courtesy visit every day and pick up his pear.

The famous cat of Van which each eye of different color.

My family came from Talas, the birth place of Mar Sabas, in Cappadocia, but I had never seen any picture of Talas, there was neither any picture of my grandfather and the family. I have never seen a picture of my uncle of four who died on the death march, neither of the house which they left behind. What hovered in my mind was only graphic and vivid descriptions.

In 1964, I was at the American University of Beirut to continue my studies. In 1965, it occurred to the Armenians that fifty years had elapsed. So they marked it worldwide. And in Beirut, 100 000 Armenians assembled in the sports stadium to remember it. I was there, orators spoke one after the other, but nobody noticed the rally outside the stadium. All these commemorations never hit the headlines except locally. But memorial books flooded the market. My first encounter with the genocide was in Beirut dropping by Armenian bookshops.

During my summer break in Jerusalem, Prof. Vahakn Dadrian came for research to Jerusalem. He had just come back from Germany going through the consular archives of the war years, he was to return there 28 times.

It was the first time that somebody was looking at the deportations as a systematic discipline. He gave two lectures to packed audiences and called

on the youth to explore their recent history. These lectures were the catalyst for me and I set on my voyage. For the study of the archives, he stayed six weeks. Everyday he would engage in long discussions with my father about topics relating to day-to-day life in genocide years. I discovered for the first time that my father was an officer in the British army during the allied occupation of Constantinople and was employed as interpreter in the trials of the perpetrators of the Armenian genocide.

These discussions fascinated me and this was my first encounter with the essence of the topic. The more I knew about it, the more it grew mysterious. Prof. Dadrian was to return to Jerusalem in 1971 for an extended stay. In the preceding five years, he had been to almost every important archive and disappointed with some, as he did not find them thorough, or they did not fulfill his expectations, as in such subjects crucial information is not readily available. It is decades of tireless work and needs skilful patchwork techniques. Like Dadrian, other scholars had come to the conclusion that, to build up a scientific narrative besides archives and consular reports, you need to document the survivors. Myself, I chose as priority to interview the survivors.

The last three nights, I had troubled sleep, as I felt that I had to formulate and convey the feelings and the experiences of hundreds of survivors I had interviewed for at least 40 years. In my mind, I made a quick survey and, above all, it was a painful parade. One other reason for my interviews was to know about the old land most about their life in the human hell. These stories are not to be found in the official archives. Like other researchers, if I did not have chance to meet them, they would have been lost for good.

Hearing all these stories I often wondered what motivated these individual torturers who subjected people to so much suffering, people they had never met. To that big why, I've never been able to answer till now.

Thinking back about the 800 survivors whom I've interviewed, other survivors I have lived with, receptacles of bitter memories, sometimes waiting for months and years to capture their moods, re-live with them the vividness of their traumas, sinking with them into the abyss of perdition, I was a companion of their loneliness, of their misery. Each time, I had to revisit mentally their chamber of detention. Each time you talk to a survivor, the

story has a different pulse, a different respirational rhythm.

How different the history of the genocide would have been without their torment stories, it would have been impossible to meet the tormentor without them. Through them, we know the killing fields, the land soaked with blood, the rivers with the floating corpses, the canyons, the cemetery of thousands, the mountain passes, which served as traps or ambush sites. All this landscape becomes alive.

Through them, we know the mass graves, the ditches, the resting places of their restless souls. Their stories of life and death defeat the Turkish military logic, these simple folk with their memories dripping with blood defy the evil and through their survival and their graphic stories undermine the plans of their executioners whose only wish was to annihilate them.

There is a brotherhood of destiny and even in torment there is a creativity. The tormentors have their hierarchy, their heroes, their exploits, their legends, their endless stories and their sagas of heroic exploits on defenseless victims. The survivors are the only humans in this dehumanized world. The tormentors are proud of their inhumanity and as if killing more grants them more energy and eternity.

I return again to the courtyard of my childhood. Stories about the old country were told with deep gratification and pride. Talking about their birthplace everybody claimed to be rich and that they owned many orchards. It was not accepted to ask about what happened during the death marches. Everything was said in whispers as it was unspeakable. So you would overhear about what happened to a family from a third person. That domain was discrete, taboo, sacred and nobody dared to violate that unwritten rule. There were two stories which everybody knew and treated with veneration.

One was a bent short woman of 80 who went to church twice a day with her inseparable cane. Even her cane could not slow her trembling constitution. They called her *meshetsi* Mayrig, Mayrig from Mush. Her five children were slaughtered on her lap. Once I asked her about her husband and if ever she had children. She said all happened on this lap and broke out into endless sob. Her room was full of incense and with holy objects hanging from the ceiling, like a chapel. She was like a

woman hermit and was treated like a walking saint on earth, murmuring prayers as she walked. She and the other widows never travelled in their life, did not need passports and some never left the Armenian quarter. They lived a virtual life and were almost part of the building of St James. They had reinvented their cosmos.

The other story everybody knew was that of police Vartouk (Rose). She was a customs officer, a short woman, never smiled and never associated with neighbours. Her story was as it was the case in many couples. In her orphanage, matchmakers arranged her to marry with another orphan. On the night of her honeymoon, she noticed a brown patch on the hip of her husband. Then she said, my brother had the same spot. As they discussed further, it became clear that her partner was actually her brother. She never married again and looked traumatized. The dazed look never left her. With time, with the growing number of interviews, I acquired a vast knowledge of geographical spots, place names, towns, villages, names of notorious canyons. All these place names became a necessary tool for an effective communication with the interviewed person. Through there was an overall plan of destruction but each individual was a story of its own and a category of its own. Besides Jerusalem, I included interviews in my travels wherever such a possibility presented itself. I travelled 4 hours beyond Richmond to meet a person above 100 who knew two words in Armenian. He told me how the relatives of those left behind in diaspora gathered every Sunday in church hoping to hear if their relatives were alive and that they raised money for the orphans.

Each story sheds new light on one aspect of human suffering and each story could not be more graphic.

Once I met a short lady of 80 called Margot from Marseille. She was from a village of Sebastia (Sivas). I asked her : "Do you remember the day you left your village ?" In a very innocent way, she said : "I was pained at a sight of our small dog who was crying after us from our roof." Then she talked about the pregnant women in the convoy. As a new bride, she was one of them. When they delivered, they wrapped the newborns and placed them on the roadside and she did the same and put her baby under a tree. Then after few days, they arrived to a village and were lodged in a khan. "Out of the blue, several Turks came in with tied sacks, we thought they were watermelons. They gathered all the women, untied the sacks

and spread the contents on the floor. They were newborn babies clinging to each other. They said, come here and identify your babies. The women rushed and screamed, this looks like mine... Then they added 'now you have seen them', collected them, tied the sacks and took them away."

Zarouhy Odabashian was a neighbour, the mother of Mardick minimarket. She was a silent , polite and laconic lady. I didn't have much dealings with her but we greeted each other warmly. One day, as she visited my father in his office, I made her talk. She was from a village Shoushankan from Van. As a group of 30 women were escaping, they were surrounded by Turks. They were all sexually assaulted and left naked. Then they decided to finish them off and took them to a dilapidated building and attacked them with knives and axes. Then had the roof collapse on them. Zarouhy who was a girl of nine was wounded and fainted. When she woke after several days, in total darkness, she found herself under her mother who was agonizing. With a faint voice, her mother asked for water. There was no water. Zarouhy said that until today her voice begging for water still rings in her ears. She crept out of the ruined building and she walked few meters. Two Turks saw her and knew immediately that she was Armenian as she was totally naked. They whipped her until every part of her was blue. Then they discussed among themselves whether to kill her or not. One of them said leave her alone. As she told the story, Zarouhy was perspiring and breathing heavily, profusely.

Serpouhy Hekimian, a resident of the Armenian quarter and grandmother of ceramic artist Garo Sandrouny, told me the following : " I am from Adiyaman. In 1915, I was a young girl. One night, they arrested all the men. It was impossible to visit them in prison, then the authorities called us saying 'come and see your husbands in front of the city hall'. We went and saw them, they looked exhausted and every five were tied by ropes. We greeted them from a distance and they were marched a way by gendarmes. This was the last time we saw them. We, the women, children and old people, were deported a week later and, one day, as we were sitting on the banks of the Euphrates, it was midday, we saw almost a hundred headless swollen bodies tied to each other flowing downstream. Women wondered if these were their husbands judging from the colour of their clothing. They were followed by more corpses. Women were screaming, pointing to one corpse and the other." Now the fate of their hus-

bands was certain.

To my question : "Was it true that the waters of river Euphrates became turbid or red with blood ?" She said : " As we did not have fresh water, we dug canals and cesspools near the banks of the river. Always, at the bottom of the cesspool, there was heavy sediment of blood."

I talked several times to Sarkis Khatchikian who worked for more than 50 years as type-setter at the printing press of the Patriarchate. He was from Ordu, on the Black sea, his parents who were deported hid Sarkis and his brother Diran by a Greek family. When searches by Turkish police intensified, looking for Armenians in hiding, they were both placed in a Greek orphanage. Turks were to learn later that there were few dozen of them in the Greek orphanage, they resorted to a new method. Every few nights, boatmen would come and propose to the boys a night sea ride. The boys were excited and competed with each other to get on this boat ride. Sarkis noticed that no one of these boys came back and, one day, he saw several corpses of his friends of the orphanage washed ashore. Sarkis informed his brother and, with a rope made up of shreds of cloth, escaped from the orphanage into the woods. Then, he found a Greek family in a village, who were family friends. He went around dressed in Greek village costume till the end of the war.

We had a kawas, a gatekeeper, called Haig Mektchian, but he was popularly known by his Turkish name, Hassan agha. That was the name given to him when he was forcibly converted to Islam. With time, he had become a valuable apprentice to a Turkish baker. As he was preparing the dough, he would hear Turkish clients come and boast how many Armenians they managed to kill. Almost like a competition. According to Hassan agha, there were several older Armenian converts to Islam and they were given special jobs like muezzin, calling Moslems to prayer, or assistant to the Imam. These appointments were made in order to accelerate their integration into Islam.

Today, the famous Kalbian family exists because of a hip fracture, according to Dr. Vicken Kalbian, a prominent doctor in Winchester. He told me the following about his father. "My father, Dr. Vahan Kalbian, graduated as a doctor from the American

University of Beirut in 1915. He went back to his birthplace, Diarbekir, to celebrate the occasion with his family. The celebration, like a wedding, lasted a week. The mother, while dancing, broke her hip. Dr. Vahan insisted that he would take her for surgery to Beirut. Along with her came five other relatives, including the grandfather of Dr. Harry Hagopian. Because of the hip incident, the five survived while the entire family perished in Diarbekir.

Then there was Hovsep Der Vartanian, a teacher at the Araratian orphanage. He had witnessed the massacre of 10 000 Armenians from the labour battalion working on the Bagdad line tunnels in the Taurus mountains. By order of Enver, the defense minister, they were massacred in a place called Baghtche. He authored a book called "The massacre of Intilly." At a relatively young age, he had a stroke and walked with a cane as he was paralyzed on one side. I have never seen him talking to anybody.

Then there was Mihran Krikorian, a rug mender working at my uncle's shop. He had a deep scar on his head after the Turks axed the rest of the family. He was extremely moody and had sudden bursts of anger. After the killing, the Turks had dumped everybody in a well including him. During the day, he would wonder to find food while at night he would hide in the well despite the decomposed bodies and the terrible stench.

Beatrice Kaplanian was a pious and quiet woman who lived till the age of 102. She was from Nevsehir in Cappadocia. Notices for deportation were served. According to the town-crier who was also announcing in the Armenian Quarter, they were to leave in two groups with a two-week interval. They took the family donkey and three or four of them took turns along the way. Their mother would beg them so that she could rest but the children rode most of the time. Beatrice remembers this with great pain. After walking a month, their feet were swollen. Then they reached Katma and Meskene (open air concentration camps), one of ten camps, where tens of thousands were gathered before being sent to new destinations.

These were tent-towns with no sanitary conditions, infested with epidemics. Hundreds died

daily. In front of the tent, one would find corpses wrapped in shrouds. Special people came to dispose of the corpses. They would pick them up and throw them into a valley or a pit at the edge of the camp. Sometimes, the family or relatives were so exhausted and depressed that they did not bother to attend the funeral of the loved ones. One night, her father passed away, they wrapped him and placed him in front of the tent and in the morning they carried him away and dropped him in the valley. None of the family attended the funeral. And, one day, when her mother was away, a Turkish couple entered the tent and convinced her to accompany them to their home. In this way, she was adopted. The mother of Beatrice had never to know where she disappeared. She stayed two years with the Turkish family, they treated her well. After the armistice, the Americans picked her up and put her in the Near East Relief orphanage, and there she was given the name Beatrice. She was an avid reader of the Bible and this was the only book at home. Despite the fact that she had lost all her family, her name and her identity, she would insist that she harbours no hostile feelings towards the Turks.

Once, I had a group a visitors from Canada. I learnt that one of the ladies was originally from Malatya where the massacres were one of the most horrible. I asked her about memories of her parents, she told me the following story. At the time, her father was 8 years old. The authorities conducted mass arrests. As a child, he was wandering about town. One afternoon, he overheard from a group of henchmen mentioning names of some Armenian notables whom they will drag to their death and the place of their execution. They happened to mention his father's name. So, three in the morning, he was there. In moonlight he found two heaps. One of the naked headless bodies and the other severed heads piled on each other. He went through the heads one by one, hoping to find his father's head. While doing it, he fainted and, later on, somebody adopted him. In real life, at home, every night he would scream and sob in his dream. The scene would repeat itself and the whole family would wake up with him.

In 1980, I met in the Armenian Museum a survivor from Mush who told me his chimney story. He had witnessed how the Turks used a very effective method. In Mush, they went from village to village and herded the residents in barns and set them on fire. He was the only survivor from his village as he hid himself for hours in the chimney. He lost

seven brothers, in compensation he had seven children.

Mrs. Bekian, a tiny woman living in a Greek Convent near Casa Nova, told me the story of his brother. When she felt that the Turks were taking away men to be butchered, she paid two golden coins to a Turk to use a bullet. After an hour, the Turk came back and handed over the blood-soaked clothing of the brother indicating that they had cut his throat. In my interviews, this recurred a lot of times. Upon asking somebody who knew about tribes, he indicated that this was a code of war, a concrete sign of victory on the enemy.

In my interviews, when the husband felt that he will be taken away, he would give to his wife the wedding ring and the family Bible to be kept for posterity. The family Bible had great significance among some families. In a camp fire, to which I was a witness in Beirut, when I and others rushed to help, I saw an old man running up the stairs of his burning wooden house. He emerged with a wrapped package. I said : "How do you feel ?", he said "I am OK, as long as I managed to salvage the family Bible."

My maternal uncle passed away in 1985, in our house, due to a massive heart attack. The night before, as if by some presentiment, graphically, he described how he and the parish priest had buried the church treasure in Talas in the church wall. After less than 24 hours, he passed away.

I wish to include briefly few more interviews which have provided me leads for deeper research or furnished new dimensions or simply contributed for a better grasp of the situation and its emotional repercussions on the survivor.

I have conducted research with orphans who have graphically described their daily routine. One such person was Mary Kevorkian who lived to be 100. A cheerful woman who until her last days used to do her daily shopping. She was full of energy and will to live. She told me, until her marriage she had no clue what it means to have relatives, she had never seen her parents, she had no idea if she had any brothers or sisters, as she was picked up from the street as an abandoned baby. Her icon was Maria Jacobson, her Director, the Danish missionary, who came all the way from Beirut to Jerusalem, to check if she had a happy marriage. Until today, she remembered her student number. Talking to orphans, one is struck at the number of institutions these people had to change, sometimes moving on from one country

to another (back and forth). Another episode I followed and wished to hear first-hand was the fate of the city of Izmir (a city of a million), very cosmopolitan, with a lot of culture and refinement. Called the infidel city by the Turks, it was targeted and liquidated by Ataturk. The event happened Sept. 12-15th 1922, Ataturk totally burnt the city. A fortnight before, a deal was reached between Western countries –England, France and Italy-, that their ships would evacuate only their nationals and reject others (meaning Greeks and Armenians) and, to the disgrace of the West, the local nationals were rejected and not allowed to get on board Western ships through the use of boiled water or boiled oil. I managed to interview 15 survivors of Izmir. The last one was about 18 years ago, spending a whole evening while in Chicago visiting my brother.

I wish to end with an incident during the deportation of our family. One of the maternal uncles of my father, Sebouh Hintlian, worked in the Bagdad line. So they had the right to save one person. The choice fell on my aunt Soultanik who was 7 then. As the train reached Adana station, gendarmes came in the train and asked for the Hintlians. My grandmother produced the choice. My smaller uncle, Hagop, aged 4, ran after the sister. The gendarmes said only girls, not boys. Even an ordinary gendarme knew about the plan of extermination and the necessity of wiping out all males. My curiosity voyage about human nature at work during execution of a genocide took me half a century. I wanted to investigate layer by layer, sometimes I also drowned in the pool of blood, but that was a luxury. I had to transcend and could not indulge in sentimentality neither could I console myself in the good progress I was making in my narrative. I strove always to float to be able to reflect about humanity and inhumanity.

I was in vain searching for a moment of humanity, for compassion. I constantly searched and wondered if humanity and inhumanity alternated in quick succession. After years of quest, I came across a gentleman called Jemal pasha, known in official history as a monster. I found humanity in him, cohabiting with the evil. Despite his notoriety, he saved tens of thousands of Armenians by virtue of his high post in Greater Syria. I discussed often the enigmatic personality of Jemal pasha with the late Archbishop Bogharian, an eminent scholar, whose clergy father buried 200-300 Armenians a day in Aleppo and Selimieh. He confirmed that he saved thousands but most succumbed to epidemics.

I did not have the patience to read Dante but in the last half a century, I walked miles on stones paving my hell.

I found compassion among my survivors, some liked the Turks and continued to listen to Turkish music (my father included).

I realized that, at the height of inhumanity, one can still feel the warmth of humanity in human forgiveness. Many of these victims were ready to forgive the Turks. And even forgive God for his absence. And me, surrounded by these 800 faces who have vanished from this world, await this year after a century for a moment of humanity from the successors of the perpetrators (Modern Turkey). Despite a fact that a month ago an organization called Genç Atsızlar flooded Turkish cities with posters praising and thanking their ancestors for the ethnic cleansing. Still I believe it is not the end of times. And, at last, I thank my respondents who related to me about hell and they went from this world with a smile and hope of humanity to reign rather than the rule of the opposite.

Yes, I grew up in a village of survivors. They decided to keep their pain to themselves. They showered us with warmth, joy and humour. The courtyards we played in were joyful ones and they wanted us to be positive and self-giving. We are thankful to our parents for their generosity and, at this moment, I'm thinking of that agonizing persons in the valley while life is ebbing away and only vultures are swooping on the corpses with their gruesome noises. History and humanity is sending a message to you, repose in peace, your story is being told, and to our Turkish brothers we have a message, rest assured that the abused victim has enormous power given to him by God, the power to forgive. It is the mission of humanity to liberate the Turk from his misery, to educate him not to draw pride in murder and blood. Our Turkish brothers, we are grateful to you, through your inhumanity, you have humanized us.

Our ghosts are still hovering on our villages and valleys daily.

A German archeologist, Prof. Hütteroth, working on a dig in Turkey, once told me a story. One evening, the land shook around the archeological site. Hütteroth asked his Turkish assistant. Was it an earthquake? He responded: "No. It is probably the ghosts of the Armenians who have come back."

ՄԵԾ ՑԱԻԻ ՏԵՍՐԸ

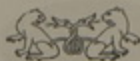
ՓՐԿՈՒՄԾ ԳՈՒՏԱՐՆԵՐԸ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ս. Ծննդեան Պատգամ	Ն. Ա. Մ.	3
Ս. Ծննդեան Ուղերձներ		5
Ամեն. Պատրիարք Նուբիան Արք. Պատասխան Խօսքերը		7
Ս. Ծնունդը Բեթղեհեմի մէջ		9
Տաղ Ծննդեան	Մովսէս Խորենացի	9
Quenn Melisende and Her Three Sisters	Jirair Tutunjian	10
Տաղ Ծննդեան	Գրիգոր Նարեկացի	12
Հայ Միջնադարեան Սրբանկարչութեան Պատմութիւն	Արտաշէս Սահակեան	13
Օտարասիրութիւն	Տ. Զենոբ Թինյ. Նալպանտեան	18
Երկիր Մայրենի	Բագրատունի	20
Մեր Անընդունելի Հայկական Մականունները	Յովսէփ Նալպանտեան	21
Հայոց Անունները	Յովհաննէս Շիրազ	23
Փրկել Արեւմտահայերէնը	Դոկտ. Մինաս Գոճայեան	24
«Փողոցահայերէնով» Գրողների Համար	Գէորգ Տէր-Վարդանեան	26
Զեռագրատուն Սրբոց Յակոբեանց Վանուց. Համայնի 2		28
Երկրորդը Մաշտոցի Անուան Մատենադարանէն Ետք		29
Կը վերականգնուի մեր «Գանձերու Գանձը» Կեռան Թագուհիի Աւետարանը		29
Կարգ սը Հիմնական Տեղեկութիւններ Հայ Եկեղեցոյ Շինարարական Կառուցուածքին Մասին	Ա. Գաբրիէլեան Անդրէասեան	30
Հրանդ Տինքը Կ'ապրի Մեր Մէջ	Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան	31
Ուխտառութիւն Հայաստանի Նորաստեղծ Բանակի Զօրակոչիկներուն	Տ. Վրթ. Ա. Թիյ. Գալայճեան	33
Ճանչնանք Մեր Դասախօսները Արամ Դպիր Դիլանեան		34
Պաշտօնականք		36
Պատրիարք Տօր Խօսքը Ծառատնկուաի Առիթով	Ն. Ա. Մ.	39
Անիի մէջ	Մ. Մարգարանցի	40
Եկեղեցական Կեանք		48

100-րդ Տարեկիցի Բացառիկ

Սուրբ Զատկուայ Պատգամ	Ն. Ա. Մ.	59
Հարիւրամեակի Խօսք	Ն. Ա. Մ.	61
Խօսքեր՝ Թոյր Եկեղեցիներէ		63
Վկայութիւններ		66
Թրքական Բաղաբականութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ	Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան	67
Փաստագրական. Հաաստի Նիւթերը Կը խօսին Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին	Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան	69
Անոնք Ինկան (Հայ Լեզուականները)	Մ. Գ.	70
Համշէնի Հնագոյն Տեղեկութիւնները	Տ. Զաւէն Ա. Քնյ. Արզումանեան	73
Տարուան Գիրքը՝ "An Inconvinient Genocide"	Դոկտ. Աւետիս Եափուճեան	75
Վանի Հերոսամարտը	Գուրգէն Բարսեղեան (Ընծ.)	79
Վաւերագիր		82
Ցեղասպանութեան 100-րդ Տարեկիցին Նովորուած Գիտաժողով		85
Արուեստ 100	Մ. Գ.	86
Մահ եւ Վերածնունդ		
Ապրիլ 24	Եղիվարդ	89
Խունկ եւ Աղօթք Մեր Նահատակներուն	Ներսէդ Արղ. Արոյեան	95
Ողբերգութեան Վերջին Արարը	Տ. Գրիգոր Վրդ. Մազստեան	96
«Հաճընը Սիրուն...»	Մ. Մարգարանցի	100
100 FACES	George Hintlian	105

Վրիպակներ

Նետեալ վրիպակները նկատուած են
նախորդ թիւին մէջ.

- Կարդալ՝ Խաչատուր Փիլիկեան, էջ 35 եւ 75
- Եսայի Պատրիարքին նկարը, էջ 27

Կը հայցենք ընթերցողներու ներողամտութիւնը:

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Սիոն»ի խմբագրությունը կը փափաքի ամբողջացնել և արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը:

Բաժանորդագրուեցէք նորագոյն շրջանի «Սիոն»ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցով և կամ այցելել մեր կայքէջը:

Նաճեցէք լրացնել սոյն հարցաթերթիկը՝ նշելով «Սիոն» ստանալու Ձեր նախընտրած տարբերակը: Կրնաք դիմել նաեւ մեր կայքէջին:

(Նաճեցէք գրել զլիսագիր և ընթեռնելի, անգլերէն, English/French:)

Անուն.- -----

Մականուն.- -----

Տիտղոս.- -----

Կազմակերպութիւն.- -----

Նասցէ.- -----

Կայքէջ ----- Email address-----

Տարեկան Բաժանորդագրութիւն՝ \$150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our website and send your request for subscription. We will soon have the PDF version of SION on our website.

Name: _____

Title: _____

Organisation: _____

Address: _____

Yearly Subscription \$150 USD

Send your checks to:
Armenian Patriarchate of Jerusalem
P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

patriarchateofjerusalem@yahoo.com

or

sionapj@gmail.com

or

mkojayan@sbcglobal.net

Գլխաւոր խմբագիր՝ Մինաս Գոճայեան

Editor-in-Chief: Minas Kojayan

Cover Design - Zohrab A. Demerjian, Jerusalem

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԳԵԿՈՉՄԱՆ
ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՉԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Պատրիարք Հայրն ու քոյր եկեղեցիներու բարձրագոյն առաջնորդները
կ'աղօթեն Բրիստոսի Ս. Գերեզմանին դիմաց

Պատրիարք Հօր պատգամը Բրիստոսի Ս. Գերեզմանին առջեւ

Պատրիարք Հայրն ու քոյր եկեղեցիներու բարձրագոյն առաջնորդները
կը ձայնակցին հոգեպարար արարողութեան

Պատրիարք Հայրը եւ իր շքախումբը Ս. Յարութեան տաճարէն կը
վերադառնան Մայրավանք

Տէրունական աղօթք Յեղասպանութեան յուշարձանին առջեւ

Պահանջատէր հայութիւնը Թուրքիոյ հիպատոսարանին առջեւ

Երուսաղեմ, հին քաղաք.
Պահանջատեր Սաղիմահայությունը

Մոմավառութեամբ խաղաղ երթ դէպի Ս. Գրիգոր, նոր Երուսաղեմ

Ամենապատի Պատրիարք Հայրը
Յեղասպանութեան Յուշարձանին առջեւ

Դէպի Ս. Գրիգոր, նոր Երուսաղէմ

Թուրքիոյ հիպատոտսարանին առջեւ

ժառանգատրաց Ընծայարանի երգչախումբը.
խմբավար՝ Վ. Մարգարեան

Երիտասարդներու բողոքի քայլարշաւ

Ս. Փրկիչի սօս. Սիոնի դուռ

Հսկում Ս. Յակոբյայ տաճարին ներս

«Մահ եւ Վերածնունդ». գործ՝ Վիգէն Լեիւճեանի

Տայ դրօշի հպարտ պաշտպանները

Ս. Յարութեան Տաճար. Սաղիմսահայութիւնը, թոյր եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ եւ օտարազգի հիւրեր

Թարգմանչաց վարժարանի մասնակիցները
100-ամեակի Յուշահանդեսին

Համագաղութային Յուշահանդես

Յեղասպանութեան Յուշարձանի առջեւ

Եղեռնի զոհերուն նուիրուած համերգ Ս. Գրիգոր եկեղեցոյ մէջ

Հոգեհանգիստ Ա. Յակոբյայ Մայրավանքին մեջ

Յուշահանդեսի ներկայ հասարակությունը

Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի աշակերտներու ներկայացում

100-ամեակի Յուշահանդես. երեք սերունդ

ԴԷՊԻ ՎԱՆ, ՄՈՒՇ ՈՒ ՍԱՍՈՒՆ,
ԴԷՊԻ ԿԱՐՍ ՈՒ ԱՆԻ,
ԴԷՊԻ ՍԻՍ ՈՒ ՄԱՍԻՍ
ԶԷՅԹՈՒՆ ՈՒ ԽԱՐԲԵՐԴ,
ԴԷՊ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կա՛նք, պիտի լինե՛նք ու դեռ շատանանք

ARMENIAN GENOCIDE CENTENNIAL

THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM